

К-14038

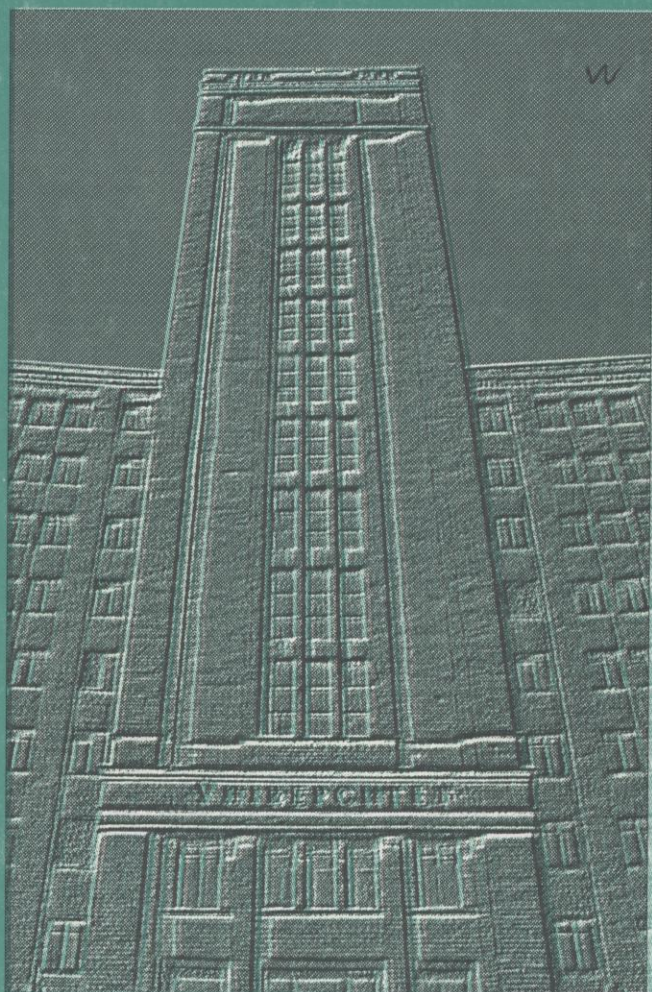
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ

ISSN 0453-8048

ISSN 0320-8281

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ІСТОРІЯ

Випуск 29

Міністерство освіти України

ISSN 0453-8048

ISSN 0320-8281

Вісник

Харківського державного університету

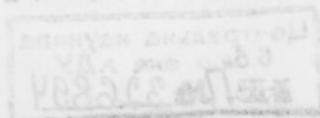
№ 396

Засновано в 1964 р.

ІСТОРІЯ

Випуск 29

Харків 1997

Вестник посвящен разнообразным проблемам древней истории и археологии Украины, истории античной эпохи и Византии. В сборнике рассматриваются актуальные вопросы социально-политического, экономического и культурного развития Украины и зарубежных стран нового и новейшего времени. В состав вестника вошли статьи известных ученых, а также молодых преподавателей и аспирантов ХГУ.

Для преподавателей, научных работников, сотрудников архивов, музеев, библиотек, а также аспирантов и студентов.

Вісник присвячено різноманітним проблемам стародавньої історії та археології України, історії античної доби та Византиї. В збірнику розглядаються актуальні питання соціально-політичного, економічного і культурного розвитку України і зарубіжних країн нового та новітнього часу. До вісника включено статті відомих вчених, а також молодих викладачів і аспірантів ХДУ.

Для викладачів, науковців, співробітників архівів, музеїв, бібліотек, а також аспірантів і студентів.

Редакційна колегія:

доцент *Ю. В. Буйнов* (відп. редактор)
доцент *В. М. Духопельніков*
доцент *С. В. Дьячков* (відп. секретар)
професор *В. І. Кадеєв*
доцент *В. В. Калініченко*
професор *Б. К. Мигаль*
професор *В. К. Міхеєв*
доцент *С. І. Посохов*
професор *І. К. Рибалка*

Адреса редакційної колегії:

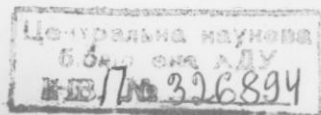
310077 Харків, пл. Свободи, 4, Харківський держуніверситет,
історичний факультет, тел. 45-74-78.

В 0501000000 Замовне

97

© Харківський державний
університет, 1997

К-14038

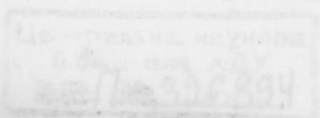

З М І С Т

<i>Мещеряков В. Ф., Міхеев В. К., Посохов С. І.</i>	
Про хід та основні підсумки роботи Всеукраїнської наукової конференції «Історична наука на порозі XXI століття»	5
<i>Сергеев И. П.</i> О масштабах выступлений низов населения Римской империи в период кризиса III века	
	8
<i>Сорочан С. Б.</i> Товарные склады в раннесредневековой Византии (IV–IX вв.)	
	14
<i>Литовченко В. В.</i> К вопросу о законодательстве императора Льва VI Мудрого в отношении церкви	
	24
<i>Аксенов В. С.</i> К вопросу об этнической принадлежности захоронений с конем Нетайловского могильника	
	31
<i>Любичев М. В.</i> Земледелие славян Днепро-Донецкого междуречья в третьей четверти I тыс. н. э.	
	37
<i>Скирда В. В.</i> Профессор Е. К. Редин как археолог	
	45
<i>Павлова О. Г.</i> До питання вивчення історії містечств у Харківському університеті (з початку до середини XIX ст.)	
	54
<i>Каплин А. Д.</i> И. В. Киреевский о путях исторического развития России	
	62
<i>Солошенко О. М.</i> Національний склад населення Харківщини в другій половині XIX ст.	
	71
<i>Майстренко В. С.</i> Переселення селян Харківської губернії до Сибіру в роки столипінської аграрної реформи	
	79
<i>Майстренко В. С.</i> Столипінська аграрна реформа на Харківщині та її результати (1906–1915 рр.)	
	88
<i>Сіваченко Є. В.</i> Революційна повстанська армія України (махновців) у 1920 р. (керівні органи, структура і принципи організації)	
	98
<i>Волосник Ю. П.</i> Регулювання цін на приватному ринку України в роки непу	
	106

Мацюцький В. М. Кооперативна діяльність земельних громад у селах Лівобережної України (20-ті роки)	115
Калініченко В. В. Організація та діяльність земельної громади в українському доколгоспному селі (1922–1930 рр.)	124
Калініченко В. В., Ямпольць П. В. Бюджетні обстеження 20-х років як джерело до вивчення матеріального становища міського населення України	139
Рябченко О. Л. Українізація вищої школи в Україні у 1920-х — на початку 30-х років	145
Козюра І. В. Нищення провідних краєзнавчих кадрів Полтавщини в 20–30-і роки ХХ ст.	150
Бездрабко В. В. Український Комітет краєзнавства та його журнал	159
Скоробогатов А. В. Харківське міське самоуправління в 1941–1943 роках	167
Чувпило А. А. Новый взгляд на политическую позицию С. Ч. Боса в 1938 г.	176
Лобанова М. В. К. Раковский от «тесных» к «анархо-либералам». Причины трансформации позиции	186

К-14038

В. Ф. Мещеряков, В. К. Міхеев, С. І. Посохов
**ПРО ХІД ТА ОСНОВНІ ПІДСУМКИ РОБОТИ
ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
«ІСТОРИЧНА НАУКА НА ПОРОЗІ ХХІ СТОЛІТТЯ»**

Всеукраїнська наукова конференція «Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи» відбулася 15-17 листопада 1995 р. у Харківському державному університеті. Завдання конференції оргкомітет бачив у підведенні підсумків розвитку вітчизняної історичної науки, накресленні магістральних шляхів її подальшого поступу як у найближчій, так і у віддаленій перспективі. У зв'язку з такою спрямованістю основна увага учасників була зосереджена на питаннях методологічних, на проблемах історіографії та джерелознавства.

До складу оргкомітету конференції входили провідні українські історики: директор Інституту історії України НАНУ академік В. А. Смолій, віце-президент НАНУ, директор Інституту археології НАНУ академік П. П. Толочко, завідуючий відділом регіональних досліджень Інституту історії України НАНУ, голова Правління Всеукраїнської спілки краєзнавців академік П. Т. Тронько, завідуючий відділом історії України ХІХ — початку ХХ ст. Інституту історії України НАНУ проф. В. Г. Сарбей, а також ректор ХДУ В. А. Свіч та ректор Гуманітарного інституту «Народна Українська Академія» проф. В. І. Астахова.

Безпосередньо функцію проведення конференції виконувала робоча група, яку очолювали заступники голів оргкомітету професор В. К. Міхеев та доцент В. Ф. Мещеряков. До її складу входили викладачі та аспіранти кафедри історіографії, джерелознавства та археології (відповідальний секретар конференції доцент С. М. Куделко, доценти Ю. В. Буйнов, В. Г. Пікалов, С. І. Посохов та ін.).

Урочисте відкриття конференції відбулося в малому актовому залі ХДУ. У конференції взяли участь близько 100 науковців. З доповідями та повідомленнями виступили більше 50 учасників. Серед них були фахівці з 15 міст України (Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Донецьк, Миколаїв, Ужгород, Херсон, Кам'янець-Подільський, Житомир, Кіровоград, Переяслав-Хмельницький, Острог, Щорс, Черкаси), а також вчені з Російської Федерації (Брянськ, Вороніж). Найбільш численною була делегація з м. Києва, пред-

ставлена такими відомими істориками як С. З. Заремба, В. І. Наулко, Ю. А. Пінчук, А. В. Санцевич, В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, Н. А. Шип та ін. Значною була група харківських вчених: професори В. І. Астахова, В. Я. Білоцерківський, В. К. Міхеев, І. К. Рибалка, О. Ф. Скакун, В. І. Танцюра, А. І. Епштейн та ін., які представляли ряд харківських вузів (держуніверситет, педуніверситет, юридичну академію, авіаційний інститут, інститут культури, «Народну Українську Академію»). Серед запрошених були: директор Харківського художнього музею В. В. Мизгіна, директор Харківського історичного музею А. А. Цевба, директор Державного архіву Харківської області В. В. Резнікова, голова Харківського відділення Всеукраїнської спілки краєзнавців І. Ю. Саратов, начальник управління освіти по Харківській області О. Л. Сидоренко, заввідділом україніки бібліотеки ім. В. Г. Короленка В. О. Ярошик та ін.

З привітаннями до учасників конференції звернулися Президент України Л. Д. Кучма, Голова Президії Верховної Ради України О. О. Мороз, віце-прем'єр України академік І. Ф. Курас, Президент НАН України Б. Є. Патон, голова Харківської обласної держадміністрації О. С. Масельський та ін.

З великою зацікавленістю учасники та гості конференції заслухали доповіді, які були винесені на пленарне засідання: вступне слово акад. В. А. Смолія, «Якої Вітчизняної історії бракує нам сьогодні» проф. В. Г. Сарбея, «Творчий доробок школи «Анналів» — найвище досягнення світової історичної думки XX ст.» проф. Л. В. Таран, «Історична наука та освіта в Харківському державному університеті: підсумки та перспективи» проф. В. К. Міхеева.

Доповіді та повідомлення, які були заслухані у наступний день, за їх тематикою розподілялися на декілька груп: 1) методологічні та загальноісторіографічні питання; 2) підсумки та перспективи вивчення окремих проблем історії України; 3) історичне краєзнавство; 4) творча спадщина істориків України.

Найбільш численною була перша група, яка значною мірою і визначила обличчя конференції. При всьому розмаїтті проблем, які виносилися на обговорення, стрижнем розмови були питання: яка історична наука потрібна нам сьогодні, як ми маємо відноситися до нагромадженого у попередні десятиліття знання, на чому слід перш за все зосередити увагу у найближчій перспективі? Відповіді, які пролунали, виявили вельми широкий спектр думок. Їх аналіз дає можливість зробити висновок про те, що українська історична наука знаходиться на етапі «кризи парадигми» (за Т. Куном), коли старі

підходи у науці вже не працюють, а нові ще далеко не оформлені і не засвоєні науковим товариством.

Втім, гасло, під яким виступив В. Г. Сарбей («За народознавчу історію України!»), зібрало чимало прихильників. Цей заклик передбачає вихід на ті обрії, які вже значною мірою опанувала західна історична наука під різними назвами: «історія повсякденності», «соціальна історія», «нова історична наука» і т. д. Підтримку багатьох учасників одержала й висловлена ним теза про рішуче відмовлення від перетворення історії в арсенал будь-якої ідеології і зброю будь-якої політики. І хоча на практиці досягти цього навряд чи можливо, для тих, хто зібрався на цьому науковому форумі, була зрозуміла суть висловлювання: історична наука має відповідати статусу сучасної науки. У зв'язку з цим вельми актуальними були ті доповіді, в яких концентрувалася увага на категоріальному апараті історичної науки (С. І. Михальченко, А. В. Санцевич), інституціоналізації окремих її галузей (І. І. Колесник, Т. М. Попова, Є. Г. Сінкевич), взаємодії історичної науки та історичної свідомості (А. І. Епштейн), традиціях та новаціях у підготовці фахівців-істориків (В. І. Чесноков), проблемах джерелознавства (М. П. Ковальський) та ін.

Цікавими були повідомлення з проблемної історіографії. Доповідачі розглянули в історіографічному плані ключові моменти історії України: добу національного відродження кінця XVIII — першої половини XIX ст. (В. В. Кравченко), суспільно-політичний рух другої половини XIX ст. (С. І. Світленко), періоди революцій, громадянської війни, НЕПу та наступних перетворень (В. В. Калініченко, Б. А. Кругляк, І. К. Рибалка, В. Ф. Солдатенко).

Історіографічну спрямованість мали теми з історичного краєзнавства. Дослідники цих питань зосередили увагу на загальних тенденціях в розвитку краєзнавства, на поточних завданнях, які стоять перед краєзнавцями та вченими-істориками (А. М. Аббасов, Д. Д. Данилюк, П. М. Тригуб).

Замислитися над долею історика і, разом з тим, над процесом пізнання в цілому дали змогу повідомлення тих учасників конференції (І. В. Верба, О. І. Журба, Т. М. Курас), які присвятили свої дослідження вивченню життєвого шляху та наукових досягнень відомих фахівців, мислителів, громадських діячів, чиї імена назавжди увійшли в українську історіографію.

На заключному засіданні було підведено підсумки роботи, обговорено проект рішення конференції.

На жаль, дехто з учасників не зміг приїхати на цю зустріч, але до початку конференції були надруковані «Матеріали» (обсягом більше 20 д. а.), які дали змогу ознайомитися з їх ідеями. До речі, не тільки видати цей збірник, але й забезпечити учасників безкоштовним проживанням та харчуванням, сплатити їм вартість проїзду дала змогу благодійна підтримка Харківського відділення Міжнародного фонду «Відродження». Турботу про підготовку та проведення конференції виявили Харківська обласна держадміністрація, керівництво Харківського державного університету, Харківського гуманітарного інституту «Народна Українська Академія».

Конференція не була обмежена тільки науковою частиною. У її ході відбулася зустріч академіка В. А. Смолія та професора В. Г. Сарбея зі студентами історичного факультету ХДУ. Культурна програма складалася з відвідання театру опери та балету, знайомства з чудовим фольклорним колективом Слобожанщини «Муравський шлях», відвідання музею Г. С. Сковороди у с. Сковородинівка Золочівського району, де провів останні роки свого життя відомий український філософ.

І ще одна деталь. Під час роботи конференції відбулася презентація нового харківського видання: «Історія та теорія історичної науки та освіти (Харківський історіографічний збірник)». Проблеми, що стояли на конференції, потребують напруженої роботи, обміну думок, творчого пошуку. А для цього необхідне існування спеціалізованого видання. Будемо сподіватися, що «Харківський історіографічний збірник» зможе повною мірою виконати покладені на нього завдання. Другий випуск збірника буде присвячено висвітленню ходу саме цієї конференції, яка, на наш погляд, безсумнівно буде сприяти розвитку історичних та історіографічних досліджень в Україні, активізує пошук нових підходів у джерелознавстві, подальшу розробку методів історичного дослідження.

И. П. Сергеев

О МАСШТАБАХ ВЫСТУПЛЕНИЙ НИЗОВ НАСЕЛЕНИЯ РИМСКОЙ ИМПЕРИИ В ПЕРИОД КРИЗИСА III ВЕКА

К настоящему времени в отечественной историографии античности преобладает взгляд на кризис, разразившийся в Римской импе-

рии в III веке н. э., как на явление, неразрывно связанное с общим кризисом рабовладельческого строя в Римской державе. Датируя начало кризиса рабовладения концом II века н. э., советские антиковеды считают, что с этого времени значительно усиливаются и выступления широких народных масс римского общества против своих угнетателей [7, с. 127; 13, с. 8,9]. По мнению Е. М. Штаерман [16, с. 404], все усиливавшиеся народные движения были одним из факторов, определявших политическую историю кризиса III века.

Необходимо отметить, что вывод о большом размахе народных движений в Римской империи в III веке в работах советских историков последних десятилетий делается, прежде всего, не на основании глубокого анализа свидетельств исторических источников, а вследствие излишнего, на наш взгляд, доверия к результатам изучения этих движений в публикациях отечественных антиковедов 30–50-х годов. При этом, как правило, не учитывается тот факт, что данные публикации [4; 5; 9; 11; 15] увидели свет в те времена, когда советские историки «находились под гипнозом» сталинской теории революции рабов и союза варваров и эксплуатируемых слоев населения Римского государства в их борьбе против общего классового врага. По нашему же мнению, указанное обстоятельство ставит под сомнение объективность оценки размаха народных движений в Римской империи в период кризиса III века в упомянутых публикациях и делает правомерным вопрос о степени подтверждения данной оценки свидетельствами источников.

К числу самых массовых и длительных выступлений низов населения некоторые советские историки и сейчас относят движение багаудов в западной части империи [6, с. 21; 17, с. 152]. Фактически они разделяют взгляды историков-марксистов 30–40-х годов, которые, подобно посвятившему багаудам специальное исследование А. Д. Дмитреву [4], трактовали «революционное движение багаудов» [10, с. 26] как выступление широких слоев угнетенного населения (крестьян, колонов, рабов) Галлии, вспыхнувшее еще в середине III века, достигшее особенно большого размаха в 80-е годы этого века и продолжавшееся в IV–V веках [9, с. 63; 11, с. 62]. Но нам представляется странным тот факт, что эти современные исследователи обходят вниманием посвященную этому же движению статью А. Р. Корсунского [8]. Между тем ее автор вполне убедительно, по нашему мнению, показал, что свидетельства источников не позволяют датировать начало движения багаудов ранее 283 г., а в конце III века размах этого выступления был совсем небольшим. Дей-

ствительно, древние авторы [1, XXXIX; 20, IX, 20] вполне недвусмысленно сообщают, что соправителю Диоклетиана Максимиану удалось подавить движение багаудов легко и быстро.

А. Д. Дмитриев исследовал не только выступление багаудов на западе Римской империи, но также и народные движения в восточноримских областях [5]. Относительно этих последних историк приходит к заключению, что подъем борьбы угнетенных жителей восточных провинций империи наблюдается в 50-е годы III века. Низы населения ряда областей римского Востока, пишет исследователь, с энтузиазмом встречали вторгавшихся в империю варваров и становились их союзниками в борьбе с господствующими слоями жителей провинций. Однако надо признать, что свои выводы А. Д. Дмитриев делает на основании довольно смелой трактовки свидетельств источников. Так, из сообщения Зосима [24, 1,31, 1; 33,1] о том, что рыбаки и моряки из припонтийских городов предоставили боранам свои корабли для переправы в Малую Азию и Грецию и управляли ими, исследователь заключает, что они делали это добровольно и с радостью [5, с. 115]. Но ведь можно предположить, что те же моряки и рыбаки были вынуждены давать варварам свои суда и делить с ними опасности морских походов. На основании рассказа Зосима о некоем Хрисогоне, который провел варваров к Никомедии и получил от них часть добычи после взятия города [24, 1,35,1], А. Д. Дмитриев утверждает, что Хрисогон действовал не один, а стоял во главе значительного отряда местных повстанцев, объединившихся в варварами для борьбы против классового врага, а также, что народные массы помогли варварам взять в 258 году не только Никомедию, но и ряд других городов [5, с. 121]. Исходя из сообщения в послании Григория Тавматурга о восстании социальных низов в Трапезунте, он делает вывод, что большое народное восстание охватило всю провинцию Понт [5, с. 121].

Изучению восстаний земледельческого населения римской Африки против гнета крупных землевладельцев в III веке н. э. довольно много внимания уделила Е. М. Штаерман. Опираясь на данные эпиграфических источников, исследовательница заключает, что закабаляемые крестьяне и колонаты римской Африки в борьбе с усиливающимся гнетом объединялись с вторгавшимися в римские владения соседними с империей африканскими племенами. Эти движения в Африке, считает Е. М. Штаерман, начались еще в конце 230-х годов и продолжались до прихода к власти Диоклетиана [15, с. 71; 16, с. 469-475]. Однако характерно, что в тех надписях, которые используются ею для изучения народных движений в Африке, речь

идет о борьбе с вторгавшимися в римские владения племенами, но о поддержке варваров жителями римской Африки фактически нет ни слова. Да и сама исследовательница вынуждена говорить об этой поддержке, по существу, лишь предположительно [15, с. 71; 16, с. 469, 470, 472]. Не случайно и Г. Г. Дилигенский, признавая, что Е. М. Штаерман удачно показала резкое усиление натиска туземных берберских племен на романизованные и урбанизованные районы африканских провинций, все-таки пишет, что эти племена, «повидимому», действовали при поддержке местного сельского населения [3, с. 12].

Наиболее крупным из всех известных нам революционных движений III века в самом городе Рима В. С. Сергеев [11, с. 61] называет восстание ремесленников местного монетного двора в правление императора Аврелиана. Исходя из того, что источники сообщают об этом восстании, описывая самое начало правления Аврелиана, французский исследователь Л. Омо пришел к заключению, что датировать его следует не позже конца 271 года и связывать не с денежной реформой этого императора, а с закрытием им монетного двора в Риме [21, с. 163, 164]. Такой датировки этого восстания придерживается большинство современных антиковедов.

В советской историографии выступление римских монетариев связывается с ухудшением материального положения низов населения Рима. В. И. Недельский считал, что работники монетного двора были только «застрельщиками» восстания, но активное участие в нем приняли также и другие слои римской бедноты [9, с. 61].

Но нам представляется, что ближе к истине находятся те исследователи, которые не склонны увязывать восстание монетариев с материальным положением римских бедняков. Они обращают внимание на то, что во главе этого восстания стоял прокуратор римского монетного двора Фелициссим [2, Аврелиан, 38; 20, IX, 14], а после его подавления были казнены некоторые сенаторы [20, IX, 14; 24, 1, 49]. Поэтому эти историки предполагают, что причинами данного выступления были какие-то махинации Фелициссима, приведшие к ухудшению пробы чеканившейся на римском монетном дворе монеты, его страх перед наказанием за это со стороны императора, а также враждебные отношения сенаторов с Аврелианом в начале его правления [14, с. 113; 18, с. 195, 196; 22, с. 507].

Вывод о большом размахе восстания монетариев в Риме некоторые современные историки [12, с. 8; 19, с. 675] делают на основании содержащегося в жизнеописании Аврелиана сообщения о том,

что в ходе подавления этого выступления император потерял 7 тысяч своих воинов [2, Аврелиан, 38]. По нашему мнению, в данном случае нельзя признать соответствующим действительности это свидетельство такого не совсем надежного источника, каким специалисты считают сборник «Авторы жизнеописаний Августов». И признанный авторитет в области изучения монетной системы Римского государства Х. Маттингли убежден, что число работников монетного двора в Риме не могло быть столь большим [23, с. 131]. К тому же, согласно свидетельству Аврелия Виктора, 7 тысяч — это не число воинов Аврелиана, погибших при подавлении восстания, а количество вооруженных бойцов, выставленных восставшими монетариями [1, XXXV].

Особенно ярко стремление советских историков 30-х годов преувеличить масштабы народных движений в Римской империи в период кризиса III века видно на примере характеристики В. И. Недельским восстания рабов в Сицилии. Согласно его версии, восставшие рабы были поддержаны местным крестьянством и в течение ряда лет владели островом [9, с. 58]. Между тем в жизнеописании двух Галлиенов сообщается лишь, что в Сицилии «началось... нечто вроде войны с рабами: там бродили разбойники, которые с трудом были разгромлены» [2, Двое Галлиенов, 4].

Мы рассмотрели не все выступления низов населения Римской империи в III веке н. э. (вне поля нашего зрения осталась борьба императора Проба с разбойниками-исаврами в Малой Азии и подавление при нем восстания гладиаторов в Риме), а только те, которые оцениваются в отечественной историографии как самые крупные по числу участников, продолжительности и территории охвата. Однако и то, что было сказано выше, позволяет прийти к определенным выводам относительно действительных масштабов борьбы народных масс Римской империи против эксплуататоров в период кризиса III века. Конечно, в условиях сложной экономической обстановки в государстве, нестабильности его внутри- и внешнеполитического положения, ослабления аппарата подавления из-за отвлечения римских войск на борьбу с вторжениями варваров и попытками узурпации императорской власти в Римской империи создались объективные предпосылки для подъема выступлений низов ее населения. Однако имеющиеся в нашем распоряжении свидетельства исторических источников заставляют согласиться с выводом В. А. Федосика, что в целом восстания бедняков и рабов в III веке н. э. были редким явлением [12, с. 8]. Вместе с тем сравнение мнений советских антиковедов о размахе этих восстаний с данными источников показыва-

ет, что здесь присутствует явное преувеличение. На наш взгляд, говорить о значительном подъеме движений народных масс Римской империи в III веке н. э., как об одном из признаков начавшегося к этому времени общего кризиса рабовладельческого способа производства, достаточных оснований нет.

Литература

1. Аврелий Виктор С. О Цезарях // Вестн. древней истории. — 1963. — № 4.
2. Авторы жизнеописаний Августов // Вестн. древней истории. — 1959. — № 2.
3. Дилигенский Г. Г. Северная Африка в IV-V веках. — М., 1961.
4. Дмитриев А. Д. Движение багаудов // Вестн. древней истории. — 1940. — № 3-4.
5. Дмитриев А. Д. Народные движения в восточно-римских провинциях в период дунайских войн III в. // Византийский временник. — 1956. — Т. 8.
6. Игнатенко А. В. Армия в Риме в период кризиса III в. (Политическая роль армии и изменение ее организационно-правовых основ // Правовые идеи и государственные учреждения (историко-юридические исследования): Межвуз. сб. науч. трудов. — Свердловск, 1980.
7. Карышковский П. О., Клейман И. Б. Древний город Тира. — Киев, 1985.
8. Корсунский А. Р. Движение багаудов // Вестн. древней истории. — 1957. — № 4.
9. Недельский В. И. Революция рабов и происхождение христианства. — М.; Л., 1936.
10. Ранович А. Восточные провинции Римской империи в I-III в. — М.; Л., 1949.
11. Сергеев В. Кризис III века // Историк-марксист. — 1938. — № 3.
12. Федосик В. А. Киприан и античное христианство. — Минск, 1991.
13. Федосик В. А. Церковь и государство: Критика богословских концепций. — Минск, 1988.
14. Шерцль Р. Римское монетное дело. — Харьков, 1893.
15. Штаерман Е. М. Африканские восстания III века // Вестн. древней истории. — 1938. — № 2.
16. Штаерман Е. М. Кризис рабовладельческого строя в западных провинциях Римской империи. — М., 1957.
17. Штаерман Е. М. Кризис III в. в Римской империи // Вопр. истории. — 1977. — № 5.
18. Brauer G. C. The Age of the Soldier Emperors: Imperial Rome A. D. 244-284. — New Jersey. — 1975.
19. Christ K. Geschichte der römischen Kaiserzeit: von Augustus bis zu Konstantin. — München, 1988.

20. Eutropii Historiae Romanae epitome. — Lipsiae, 1901.
21. Homo L. Essai sur le regne de l'empereur Aurelien (270-275). — Paris, 1904.
22. Levi M. A. L'Impero romano (dalla battaglia di Azio alla morte di Teodosio 1). — Torino, 1973.
23. Mattingly H. Roman coins. From the earliest times to the fall of the Western Empire. — London, 1962.
24. Zosimi historiae Graece et Latine. — Lipsiae, 1784.

С. Б. Сорочан

ТОВАРНЫЕ СКЛАДЫ

В РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОЙ ВИЗАНТИИ (IV–IX вв.)

Приходится констатировать, что хранение товаров (важнейшая составная часть механизма обмена) оказалось обойденным вниманием византийцев, не занимавшихся специально этой темой. Даже Федон Кукулес в своей фундаментальной пятитомной энциклопедии византийского быта не выделил такого рода материалы, хотя обращался к ним при описании эргастриев, эмволов, морских гаваней и других мест, где протекала деловая жизнь византийцев [30]. В лучшем случае отмечалось наличие государственных складов в раннем Константинополе как следствие крупнейшего средиземноморского хлебного экспорта в столицу империи, после чего следовала лакуна, заполненная отрывочными замечаниями, из которых оставалось неясным, существовали ли такого рода инструменты торговли в «темные века» и если были, то где они размещались, как были устроены, кто и как ими владел и пользовался, наконец какую роль в экономической жизни византийского общества они играли. Виною тому, видимо, почти полное молчание источников, обрывки которых приходится выстраивать в хрупкую связующую линию над провалами VII–VIII столетий, предполагая, что правовая и бытовая традиции должны были сохранять значительную силу преемственности в относительно статичном византийском мире. Исходя из такой заранее заданной посылки, можно утверждать, что еще в ранней Византии укоренилась практика складывать и хранить товары чаще всего прямо в эргастрии, кладовой за ним или под ним [12, с. 34]. При этом иногда использовались помещения, находившиеся на верхних этажах зданий, где, как отмечает Юлиан Аскалонит, не потерявший своего авторитета правового источника и в IX–X вв., обычно

устраивались продуктовые склады (вина, гороха и пр.) [18. IV, 2, 42]. Подобные хранилища прослежены при раскопках верхних этажей уличных эмволлов фригийских Сард, ниже которых находились мастерские-лавки [22, р. 42-43]. Складочные места продолжали оставаться обязательным атрибутом любой крупной гостиницы-ксенодохиона, как бы редко последние не встречались [38, р. 430]. Но, похоже, такого рода оснащение в виде кладовых, подвалов не всегда бывало достаточным, так что случалось использовать под хранилища любые подходящие помещения, подчас весьма неожиданные. Например, сходили к Василикам сообщают о бане, которая служила складом зерна [15. XX, 1, 54, schol. 1]. Вероятно, получаемые от таких заведений доходы заставляли забыть о нуждах гигиены, тем более, что времена общественных бань после VI в. канули на сотни лет в прошлое.

Для удобства грузоотправителей товарные склады стремились располагать как можно ближе к транспортным коммуникациям, прежде всего водным. Согласно Нотии дигнитатум продуктовые хранилища в Константинополе находились главным образом в V регионе, около крупнейшего порта Неория, и в IX регионе, около Феодосийского порта, или, как его обычно называли, — Элевтерия, на Мраморном море [27, р. 175-176]. Прочие промежуточные склады-накгаузы занимали места рядом с гаванями и пристанями вдоль всего побережья Золотого Рога и Босфора [5, с. 108, 109]. Именно о таких сооружениях ремесленников упоминает Малала во время описания событий седьмого индикта, когда переправившиеся через Золотой Рог из Сик-сторонники венетов попали, очевидно, в квартал Зевгма, лежавший к западу от порта Неория, где они стали поджигать приморские склады, стреляя из луков в прасинов, пытавшихся погасить огонь [25, р. 491].

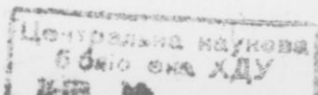
Основная масса складов издавна служила главным образом хранилищами продовольствия для нужд города и властей. Источники VI в., Кодекс Юстиниана, сочинения Йешу Стилита, Псевдо-Захария, Иоанна Малалы неоднократно упоминают о таких специальных государственных хранилищах различных товаров, продуктов, в основном зерна (*horreae*, *ΑΠΟΘΕΤΟΝ*, *ΣΙΤΩΝΙΟΥ*, *ΣΙΤΩΝΙΚΑ*, *ΣΙΤΩΝΙΑ* или просто *ΣΙΤΩΝ*), выстроенных по императорским повелениям, которые, судя по интонации описаний, были вполне привычной деталью городского быта [21, XI, 25, 2; 26, р. 35, §40; р. 54, §66; р. 77, §81; 24, I, 7, сар. 6, р. 37; 25, р. 399, 406]. Юстиниан «повсюду в безопасных местах устроил хлебные амбары», а также

«винные склады с достаточным запасом при всяком расходе для воинов» [34, IV, 2, 14; 10, 23]. Такие императорские амбары могли быть открыты лишь по высочайшему повелению. Недаром средоточием их являлась столица. При Юлиане (361–363) в Константинополе было создано около пяти больших зернохранилищ, предназначенных для снабжения города [32, р. 37–50]. По данным, собранным Р. Жаненом и К. Манго, столица Византии по-прежнему располагала к 430 г. пятью или шестью государственными складами, которые были связаны с двумя крупнейшими и наиболее активно действовавшими городскими гаванями [27, р. 175; 32, р. 52–55]. Подобная близость объясняется тем, что пополнение продовольственных запасов в хранилищах шло в основном морскими путями и во многом зависело от поставок из других провинций империи. Названия этих складов были связаны либо с именами императоров, при которых они возводились (Константина, Феодосия, Валентиниана), либо с продуктами, которые там хранились (Олеарий — для масла), либо с названием той местности, откуда поступал товар (например, Александрина). Время от времени со складов велась оптовая продажа зерна хлебоделам-артопам [27, р. 176], а по свидетельству Феофана — производилась раздача зерна горожанам [9, с. 253]. Хронист неоднократно отмечал постоянную заботу правительства, выражаемую по поводу сооружения таких помещений и своевременного их заполнения [9, с. 118, 281]. Естественно, мы можем строить лишь предположения о размерах этих складов. Должно быть, на о. Тенедосе, являвшемся пристанью для грузовых кораблей, плывших с юга к Константинополю через Геллеспонт, остались выстроенные при Юстиниане колоссальные склады, каждый длиной в 280 футов (82 м), шириной 90 футов (26 м) и «невыразимой высоты», по описанию Прокопия [34, V, 1, 14]. В свое время они предназначались для караванов судов с зерном, доставляемом из Александрии, но неясно, функционировали ли они после 641 г., когда начал резко падать хлебный экспорт из североафриканских владений Романии.

Став достоянием столицы, государственные склады растворяются во тьме VII–IX вв. Источники умалчивают о константинопольских амбарах того времени, хотя нельзя отрицать, что к IX в. существовали склады, в которые собирались натуральные поставки для частной императорской казны-идике (ΔΙΦΘΕΡΙΩΝ ΑΠΟ ΤΩΝ ΑΠΟΚΕΙΜΕΝΩΝ ΕΙΣ ΤΟ ΕΙΔΙΚΟΝ), поскольку идике являлось не только денежной казной [16, р. 99]. Государственные амбары находились в ведении специальных чиновников — нумерария и комита

7 326894
амбаров [19, р. 701, 3; 7, с. 337]. Особые старания по строительству таких сооружений проявил Василий I (867–886). Ибн Хордадбех, писавший об ар-Руме примерно в то же время, отмечал, что в византийские государственные амбары собиралась десятина урожая, которая предназначалась для нужд войска [4, с. 102, §56a]. Едва ли Константинополь был обойден вниманием властей. Достоверно известно, что в 900 г. здесь имелось особое государственное зернохранилище (ΟΡΕΙΟΝ) [32, р. 52–55]. Наряду с продовольственными складами в Константинополе IX в. существовали императорские пакгаузы, носившие название килистариев (ΒΑΣΙΛΙΚΟΙ ΚΥΛΙΣΤΑΡΕΙΟΥΣ или ΚΥΛΙΣΤΑΡΙΟΥΣ), куда поступали только ремесленные товары, отмеченные печатью епарха (ΤΟΥ ΕΠΑΡΧΟΝ ΒΟΥΛΛΗΣ) [3, VIII, 9, 11]. За этим тщательно следили работники каждого хранилища. В Книге епарха речь идет о складировании в килистариях гиматиев, то есть шелковых и шерстяных тканей и плащей (ΙΜΑΤΙΑ), предназначавшихся для использования императорским двором и чиновничеством, а частично, возможно, шли на продажу и подарки иноземцам. Во всяком случае о такого рода дарах, взятых со складов, говорилось в Книге церемоний [19, р. 661]. Подобные килистарии, но иного профиля, находились в IX в. в районе Анфемия на азиатском берегу Босфора, куда поступало оружие для царских складов [11, с. 51, III, 18; 27, р. 348]. Собственно, особого новшества тут не наблюдалось, ибо традиция килистариев имела прочную основу в прошлом. Государственная казна в Византии изначально располагала большим количеством складов, так называемых thesauri, в которых собирали и хранили золото, серебро; другие материалы, очевидно, одежду, и откуда все это переходило в соответствующий comitatus или использовалось на местные нужды [8, XXII, 3, 7]. Эти склады были также местными ревизионными пунктами, куда бывшие архонты монетных дворов, государственных мастерских и сборщики налогов должны были представлять свои счета [28, р. 428]. Такими пунктами руководили prepositi (позднее comites) thesaurorum, известные также как thesauresnes [33, Or. XIII, 10]. Каждый prepositus thesaurorum, как видно из названия, имел в подчинении несколько thesauri [29, s. 59]. Персонал же thesaurorum должен был состояться только по императорскому утверждению и не мог переводиться в другое ведомство [37, VIII, 7, 23].

Еще одним складочным местом, находившимся под контролем властей, стали к IX веку так называемые митаты, устраиваемые в столице и, вероятно, в тех населенных местах, где были таможен-

ные пункты, куда стекались дорогие импортные товары [31, р. 35]. Под ΟΙΚΩ ΤΩΝ ΜΙΤΑΤΩΝ обычно понимают дом или квартал для временно проживающих иноземцев [3. V, 2, с. 157]. Однако контекст корпоративного постановления позволяет видеть в нем не обязательно гостиницу, а, скорее, особое хранилище для привозных изделий, временный пакгауз, где происходило оптовое распределение товаров среди членов местной системы, продававших их затем в розницу. В любом случае митата, была она одновременно ксенодохионом или нет, выполняла функции складского помещения.

Здания складов имели монастыри и даже отдельные храмы, причем иногда это были сооружения, радовавшие глаз своей красотой, как, например, склад на выходящей к морю части двора Новой церкви, отстроенной при Василии I в 866–881 гг. в честь Христа, архангела Михаила и Ильи Пророка [11, V, 86, с. 137]. Облик таких построек и их конструктивные особенности отличались разнообразием, им трудно подыскать какой-либо стандарт. В значительной мере все определяли местные привычки, обычаи, даже природные особенности разных регионов. Например, для Херсона VII–IX вв. продолжали оставаться типичными складские кладовые с пифосами, заполненными готовой продукцией из рыбозасолочных цистерн, которых было немало в этом портовом городе [45, с. 27–32]. В некоторых случаях хранилищами могли служить вырубленные в скальной породе комплексы ям, вместимостью от нескольких сот килограммов до нескольких тонн, подобных обнаруженным вдоль восточного и западного края плато, на котором находилось городище Эски-Кермен в Юго-Западной Таврике. Любопытное предположение в отношении этих ям было высказано Ю. М. Магаричевым, полагающим, что такие склады раннесредневекового периода были предназначены для хранения зерна или муки, которые крестьяне свозили из долин под защиту стен городища для последующей отправки в соседний Херсон [10, с. 66–67]. Но в большинстве случаев частные склады, особенно продуктовые, имели вид подвальных или полуподвальных помещений, отчего в источниках они названы «камара» или «камаро» (ΚΑΜΑΡΑ, ΚΑΜΑΡΟΝ), то есть «строение (или место) под сводом» (согласно словарю Шантрэна) [15, XVI, 8, 15, schol. 1; 17, р. 488]. Такой сводчатый товарный склад был обнаружен при раскопках Том в здании с мозаикой конца VI — начала VII в. [35, р. 244]. Другим обычным термином, обозначающим склад, на многие века стало «апофики» (ΑΠΟΘΗΚΑΙ, ΑΠΟΘΗΚΗ), под которым подразумевалось как хранилище, так и лавка, хотя в раннее сред-

невековые к последнему смысловому значению прибегали весьма редко. Впрочем, это не мешало вести торговлю через апофику.

Само расположение складов подчеркивает их публичность и общедоступность. Как правило, они выходили дверью на площадь или в общий двор, хотя, если хозяин такого заведения желал пробить другую дверь к другой площади или двору, он обязан был заделать старую [18, IV, 2 §31]. Следовательно, апофики располагали лишь одними дверями, то есть одним входом и выходом. Из раздела *De aedificiis privatis* Кодекса Юстиниана [21, VIII, 10, 10; VIII, 10, 12, 2], трактата Аскалонита [18, IV, 2, §23, p. 252] и Василик [15, LVIII, 11, 9] известно, что они, как и прочие дома, имели окна, которые, видимо, открывались, когда складом пользовались. Причем особо оговаривалось, что хозяева апофики могут открывать эти окна, когда им угодно: «... ведь они открывают только раз (подчеркнуто мной.—С. С.), не беспокоят постоянно, поскольку это здание является апофикой». Очевидно, речь шла о том, что оптовая торговля, которая велась между торговцами прямо в помещениях частных складов [20, XVIII, 1, 74], не была регулярной и осуществлялась от случая к случаю. Именно так функционировал знаменитый столичный Дом ламп (*ΟΙΚΟΣ ΤΩΝ ΛΑΜΠΤΗΡΩΝ*), находившийся где-то около форума Константина в начале Месы и сгоревший в 532 г. в дни восстания Ника [27; p. 100]. Среди византинистов принято считать это здание крупным магазином-лавкой, однако источники, его упоминавшие, не содержат об этом конкретных указаний. Между тем Георгий Кедрин отмечал, что это сооружение, само название которого произошло от его особенно яркого освещения, служило для хранения самых дорогих товаров, в особенности тканей, шитых золотом и серебром [23, p. 647]. Без сомнения, такие промежуточные склады, совмещавшие отчасти продажу ремесленных изделий, были отражением слабости экономики, и не только византийской, поскольку «хранить товары на складах заставляли слишком долгий цикл производства и торговой жизни, медлительность перевозок и поступления информации, риск отдаленных рынков, нерегулярность производства, не поддающиеся учету капризы сезонов...» [1, с. 84]. Впрочем, перед нами отнюдь не абсолютный показатель неразвитости товарообмена.

Понятно, что строители таких сооружений стремились быть осмотрительными и пытались размещать хранилища с дорогостоящим содержимым в безопасных местах, но несмотря на меры предосторожности, случалось, здания складов сгорали дотла. Статистика по-

жаров показывает, что причиняемый ими вред был особенно велик именно для эргастриев, их кладовых, пакгаузов, хотя очевидно, что такое случалось обычно из-за общественных беспорядков, мятежей, уличных столкновений буйной «толпы» и представителей властей и лишь в последнюю очередь из-за неосторожного обращения с огнем в производственных и бытовых целях [36, s. 382-403]. Тем не менее повышенная пожароопасность была слабым местом складских сооружений. Учитывая это, еще Кодекс Феодосия содержал закон об общественных работах, предписывавший возводить здания складов не менее чем в 100 шагах-футах (29,4 м) от соседних построек [37. IV. De Operibus publicis]. Позже это расстояние было сокращено до 10 шагов, как и для прочих домов [21, VIII, 10, 12, 2; 18, IV, 2, §23, p. 252; 15, LVIII, 11, 9; 40, № 113, p. 372-375], что вполне объяснимо возросшей плотностью застройки в византийских городах, все более принимавших облик средневековых укрепленных «кастра».

Обладание складом приносило доход, и власти заботились о поддержании своеобразной монополии ромеев на такие сооружения на территории империи. Долгое время иноземцам запрещалось быть их собственниками: это право было особо оговорено лишь в договоре 1082 г. с венецианцами как особая привилегия [6, с. 256]. Византийцы же располагали унаследованной от Рима разработанной правовой системой в отношении владения и пользования складскими помещениями, представленной в Дигестах и затем в значительной мере повторенной в позднейших Эклоге, Частной Распространенной Эклоге и особенно в Василиках. Система эта различала хозяев-депозитариев и нанимателей таких частных складов [20, XIX, 2, 56; XX, 2, 3], однако владеющим сложенными там товарами продолжал считаться по закону тот, кому около хранилища передавались ключи от него [20, XVIII, 1, 74]. Поклажеприниматель обладал только держанием. Отданное на хранение в обычном порядке защищал *actio depositi directa* — иск в однократном размере, вытекавший из договора хранения (*depositum*, ΠΑΡΑΚΑΘΗΚΗ) [20, XVI, 3, 1, 1; XVI, 3, 1, 5; 41, XI, 1; 42, XII, 1, 2]. Согласно юридическим нормам Юстинианова законодательного свода, последний относился к специальным соглашениям «по праву народов» [43, с. 218, II, pr.]. Принявший ответственность за сданные ему вещи (как и римские хорреарии, владельцы складов (*horreum*) должен был проявлять о них максимум заботы и предотвращать возможные кражу или порчу (*casus minor*) [44, с. 97, 144]. Помещенные на склад товары, грузы должны были быть отмечены соответствующими надписями, которые

наносились прямо на них. На пифосах VII–VIII вв. из херсонесского винного склада, найденных в Северном доке Севастополя, такого рода записи были представлены именами (Питар, Тасий, Ромол, Криний, Килита), реже монограммами имен (Анастасий) владельцев пифосов, нанесенными прямо на сосуды [13, с. 83–84, № 12]. Интересно, что среди них встречаются имена рабов, например, Плиада, жена Килика. В любом случае закон защищал прежде всего интересы владельца товаров, помещенных на хранение, кем бы он ни был. Хозяин склада обязывался предъявлять сложенный там товар только в случае вчинения иска о предъявлении, несмотря на то, что он мог и не являться владельцем этих товаров [20, X, 4, 5]. Срок найма склада не ограничивался при условии исправной платы за хранение. Собственник склада мог вскрыть его в случае, если наниматель не появлялся и не вносил наемной платы в течение двух лет [20, XIX, 2, 56]. Ущерб от вещей, сданных на хранение, разрешал депозитарию предъявить к внесшему на хранение *actio depositi contracta*, то есть обратный иск. Однако грабеж или взлом склада не обязательно влек за собой ответственность собственника склада за помещенные в нем товары, «разве что он взял на себя охрану складов» [20, XIX, 2, 55; ср. 41, XI, 1; 42, XII, 1, 2]. Последний критерий показывает, что безопасность складочных мест обеспечивалась поразному и разными лицами. Она могла зависеть от апофикария (ΑΠΟΦΗΚΑΡΙΟΣ), «надзирателя за апофикой», известного по эпиграфическим источникам ранневизантийского периода из Фракии [14, р. 453], а могла осуществляться специально нанятыми для этих целей стражей (ΦΥΛΑΚΗ) или сторожем (ΦΩΛΑΣ, ΦΩΛΑΚΟΣ). Вместе с тем, некоторые хранители складов, наравне со стражниками, агентами муниципальной администрации относились к государственным служащим, находившимся на жалованьи [39, р. 132]. Согласно Земледельческому закону, сторожа, участвовавшего в краже, ожидала не только потеря причитавшейся ему наемной платы (ΜΙΣΘΟΥ), но и жестокое избиение (ΤΥΠΤΕΣΘΩ) [2, гл. 33, с. 110]. Едва ли существенно отличалось наказание для виновного в убытке сторожа склада.

Наряду с наемными мисфиями охрана складированных товаров могла быть поручена рабам хозяина хранилища, а для некоторых складов в качестве сторожей использовали императорских рабов. Не исключено, что такая охрана строилась на паях и отсюда проистекал ее смешанный характер. Достоверно одно: «... если взломаны склады, то можно производить расследование с пытками против рабов, которые были сторо-

жами, хотя бы часть этих рабов (выделено мной. — С. С.) принадлежала самому императору» [20, I, 15, 3, 2]. Значит, другой частью сторожей хозяева складов могли либо распоряжаться на правах собственников, либо нанимали их за поденную или помесечную плату.

В итоге перед нами предстает весьма развитая континуитетная система складского дела с четкой инфраструктурой, в которой выделяются верхние и нижние «этажи». Государственные хранилища, позднейшие килистарии, монастырские и церковные склады перетекали в средний между частным и общественным вариантом митатного складирования, чтобы разлиться над широким основанием из апофик, частных промежуточных складов-пакгаузов, простейших кладовых, которыми была оборудована основная масса стационарных мест производства и торговли, начиная с мелких эргастириев, совмещавших торгово-ремесленные помещения с хранилищами товаров, и заканчивая крупными, относительно специализированными складами в непосредственной близости от основных коммуникационных линий. На всех уровнях они отчасти совмещали цели хранилища и торгового учреждения, занятого по крайней мере оптовой торговлей, где товар в больших количествах отпускался перекупщикам. Во всяком случае, ясно, что склады, являясь неперменным и важным орудием раннесредневековой экономики Византии, способствовали функционированию государственного механизма распределения, одновременно обеспечивая производство и движение товаров, каким бы замедленным оно ни было.

Литература

1. Бродель Ф. Игры обмена. — М., 1988.
2. Византийский Земледельческий закон / Текст, исслед., коммент. Е. Э. Липшиц, И. П. Медведева, Е. К. Пиотровской. — Л., 1984.
3. Византийская Книга епарха / Вступ. ст., пер., коммент. М. Я. Сюзюмова. — М., 1962.
4. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / Пер., коммент. Н. Велихановой. — Баку, 1986.
5. История Византии: В 3-х т. — М., 1967. — Т. 1.
6. История Византии: В 3-х т. — М., 1967. — Т. 2.
7. Каждан А. П. Деревня и город в Византии IX-X вв. — М., 1960.
8. Кулаковский Ю. А. Аммиан Марцеллин. История / Пер. с лат. — Киев, 1907. — Вып. 2.
9. Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакta / Пер. В. И. Оболенского, Ф. А. Терновского, предисл. О. М. Бодянского. — М., 1884.

10. Магаричев Ю. М. Пещерные сооружения средневековых городищ Юго-Западного Крыма // Проблемы истории «пещерных городов» в Крыму. — Симферополь, 1992.
11. Продолжатель Феофана. Жизнеописания византийских царей / Изд. Я. Н. Лобарского. — СПб., 1992.
12. Фихман И. Ф. Египет на рубеже двух эпох. — М., 1965.
13. Шангин М. А. Некоторые надписи Херсонесского музея // Вестн. древней истории. — 1938. — № 3(4).
14. Asdrach C. Rapport du temoignage epigraphique a l'histoire medievale de la Thrace // Byzantino-bulgarica. — 1981. — T. 7.
15. Basilicorum libri LX. Vol. 1-6 / Ed. Heimbach. Lipsiae, 1833-1870; vol. 7 / Ed. E. C. Ferrini, J. Mercati. — Lipsiae, 1897.
16. Bury J. B. The Imperial Administrative System in the Ninth Century with a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos. — London, 1911.
17. Chantraine P. Dictionnaire etymologique de la langue grecque. Histoire des mots. T. 1. — Paris, 1968.
18. Constantini Harmenopuli Manuale legum sive Hexabiblon / Ed. G. Heimbach. — Lipsiae, 1851.
19. Constantini Porphyrogeniti imperatoris De ceremoniis aulae byzantinae libri duo / Rec. I. I. Reiskii. — Bonnae, 1829. — Vol. 1.
20. Corpus juris civilis. Vol. 1. Digesta / Rec. Th. Mommsen. Retractavit P. Kruger. Ed. stereotypa undecima. — Berolini, 1908.
21. Corpus juris civilis. Vol. 2. Codex Iustinianus / Rec. P. Krueger. Ed. stereotypa 6. — Berolini, 1895.
22. Foss C. Byzantine and Turkish Sardis. — Cambridge (Mass.); London, 1976.
23. Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae compendium historiarum / Opus ab I. Bekkero suppletus et emendatus. — Bonnae, 1838. — Vol. 1.
24. Historia ecclesiastica Zachariae Rhetori vulgo abscripta / Ed. E. W. Brooks. T. 2. — Parisiis, 1921.
25. Ioannis Malalae Chronographia / Rec. L. Dindorfii. — Bonnae, 1831.
26. Joshua the Stylite. The Chronicle Composed in Syriae A. D. 507 / Ed. W. Wright. — Cambridge, 1882.
27. Janin R. Constantinople byzantine. — Paris, 1950.
28. Jones A. H. M. The Late Roman Empire. 284-602. — Oxford, 1964. — Vol. 1.
29. Karayannopoulos J. Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates. — München, 1958.
30. Koukoules Ph. Vie et civilisation byzantines. — Athen, 1948. T. 2. Fasc. 1; 1952. T. 5.
31. Lopez R. Silk Industry in the Byzantine Empire // Speculum. 1945. — Vol. 20. 1.
32. Mango C. Le developpement urbain de Constantinople (Ve-VIIIe siecles). — Paris, 1985.
33. Notitia dignitatum utriusque Imperii, pars Occidentis pars Orientis / Ed. O. Seeck. — Berolini, 1876.

34. Procopii Caesariensis Opera omnia / Rec. J. Haury, G. Wirth. Vol. 4. De aedificiis. — Lipsiae, 1962.
35. Sampetru M. Situatia imperiului romano-bizantin la Dunarea de Jos la sfirsitul secolului al VI-lea si inceputul celui de — al VII-lea // Studii si cercetari de istorie veche. — Bucuresti, 1971. — T. 22,2.
36. Scheider A. M. Brande in Konstantinopel // Byzantinische Zeitschrift. — 1941. — Bd. 41.
37. Theodosiani libri XVI constitutionibus Sirmondianis et Leges novellae ad Theodosianum pertinentes / Ed. Th. Mommsen, P. M. Meyer-Berolini, 1905. — Vol. 1. — P. 2.
38. Theophanes continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon magister, Georgius monachus / Rec. I. Bekkeri. Bonnae, 1838. P. 1-481.
39. Yannopulos P. A. La societe profane dans L'Empire byzantin des VIIe, VIIIe et IXe siecles. Louvain, 1975.
40. Les Nouvelles de Leon VI le Sage / Texte et traduction publies par P. Noailles et A. Dain. — Paris, 1944.
41. Эклога. Византийский законодательный свод VIII в. / Вступ. ст., пер., коммент. Е. Э. Липшиц. — М., 1965.
42. Ecloga privata aucta // Jus graeco-romanum / Ed. C. E. Zachariae a Lingenthal. — T. 4. — Lipsiae, 1865.
43. Липшиц Е. Э. Законодательство и юриспруденция в Византии IX—XI вв. — Л., 1981.
44. Бартошек М. Римское право: понятия, термины, определения. — М., 1989.
45. Золотарев М. И. Раннесредневековый рыбозасолочный комплекс в Херсонесе // Античная древность и средние века. — Свердловск, 1977 — Вып. 14.

В. В. Литовченко

К ВОПРОСУ О ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ ИМПЕРАТОРА ЛЬВА VI МУДРОГО В ОТНОШЕНИИ ЦЕРКВИ

Во второй половине IX в., после победы над иконоборцами, все более усиливается могущество Византийской церкви, ее стремление доминировать над императорской властью. Особенно ярко это проявлялось во время патриаршества Фотия (857-867, 877-886), вся деятельность которого была направлена на возвышение роли патриарха, придание ему своего рода папского статуса и ограничение власти императора. Наиболее ярко и четко это отразилось в Эпанагоге, в создании которой Фотий принимал активное участие. Титул II этого свода «О василевсе» и «О патриархе», перечисляя полномо-

чия и обязанности того и другого, содержит определение василевса как «законной власти» но не власти предопределенной Богом [Ерпагоге, II / Ed. C. E. Zachariae, 1852; 1, с. 30-32].

По мнению Фотия, василевс — это закон, общее соглашение граждан государства; но не все, что угодно государю, имеет силу закона.

Самолюбивый Лев VI, не желая мириться с такой трактовкой императорской власти и полной зависимостью от патриарха, после своего восшествия на престол в 886 г. немедленно удаляет Фотия и назначает нового, послушного патриарха — своего младшего брата Стефана.

Столкнувшись с растущим влиянием высших церковных иерархов на светскую власть, Лев вынужден был принимать меры для укрепления власти императора. В силу идеологических основ византийского общества, его религиозности и, в первую очередь, в связи с собственными моральными устоями и складом характера, Лев VI обращается к исключительно законным методам воздействия на церковь. Это тем более важно, что своим церковным законодательством, а это более 30 новелл из 113, император оставил прочный след в истории христианской церкви незадолго до ее полного раздела на Западную и Восточную.

Взаимоотношениям императора Льва VI и церкви уделено недостаточно внимания как отечественными, так и зарубежными исследователями. Лишь в работе Н. Попова рассматриваются отдельные вопросы церковной политики Льва, но также недостаточно полно и объективно [2]. Наибольшее внимание в ней уделено четвертому браку императора, противоречившему церковному канону, и, как его последствие, борьбе между церковными партиями николаитов и евфимиитов.

Поэтому представляется необходимым выяснить, какие изменения внесло законодательство Льва, прежде всего изданные им новеллы, в церковную жизнь, какие цели преследовал василевс и какими оказались последствия проводимой им церковной политики.

В новеллах [3] император приравнивает церковное законодательство к гражданскому. И, позволяя себе изменять церковные каноны в соответствии с существующими обычаями, он возлагает на себя полномочия патриарха. Ведь согласно Эпагоге, только патриарх имеет право интерпретировать древние каноны и постановления святых соборов [4, с. 231].

Особенно ярко это проявилось в новеллах LXXVI [р. 263-264], LXXIX [р. 266], LXXXVI [р. 275-276], LXXXVII [р. 277], которые посвящены проступкам священнослужителей. Согласно VI Вселенскому собору, священники, диаконы и иподиаконы, вступавшие

в брак после посвящения, извергались из клира [2, с. 115]. В LXXIX новелле Лев, невзирая на постановление собора, отменяет это: «мы упраздняем это и постановляем, что для наказания их достаточно только лишения сана, в котором они состояли до брака; они не осуждаются на: совершенное удаление из духовного звания и другого, низшего, служения в церкви, к которому не незаконно будет преступить и связавшим себя браком после посвящения».

Аналогично император изменяет наказание священникам за азартные игры [Leo Nov. LXXXVII, p. 277], за лживые показания без клятвы [Leo Nov. LXXXVI, p. 263-264], за поручительство в мирских делах [Leo Nov. LXXXVI, p. 275-276]. Причем в LXXXVI новелле Лев указывает, что апостольские постановления в отношении тех духовников, которые берут на себя хлопоты по мирским делам — адвокатство, поручительство, народное управление и прочее, совершенно справедливы. Но тут же он дает объяснение своему закону, ослабляющему наказание: «Но так как в настоящее время нет людей, способных по жизни своей стать на высоту, на которой стояли те священные законоположители, Мы думаем, что не будет несогласным с апостольскими правилами, сделать ослабление их положения».

Облегчая положение священников, смягчая наказание за не столь значительные проступки, император усиливает его лишь в том случае, «если они опять начнут заниматься тем же, тогда уже да будут изгнаны совершенно как оскверненные и недостойные священнослужения» [Leo Nov. LXXXVI].

Издавая эти новеллы, император Лев VI стремился укрепить свое влияние в среде низшего и среднего духовенства, а также сохранить численность священнослужителей в государстве.

Эти же цели преследует принятие VII и VIII новелл, ни под каким предлогом не разрешающих покидать монашескую жизнь. «Тех, кто задумывает безумство бросить почетную жизнь в монашеском ордене и вернуться к жизни мирской, каждый раз, пусть даже против воли, возвращать к этой жизни; и пусть вернут в тот монастырь, откуда они бежали» [Leo Nov. VIII, p. 143-144]. В этой же новелле император отменяет закон Юстиниана, по которому бежавшего второй раз из монастыря наказывали зачислением в солдаты [5. Nov. Just. V, 6; 123, 42], как неоправдавший себя. Новеллы Льва VI о возвращении к монашеской жизни подтверждают церковный канон, так как «правило каноническое более выгодно хорошему порядку вещей, чем гражданский закон, и, предпочитая это, Мы утверждаем соответствующее положение» [Leo Nov. VII, p. 142].

И в III новелле василевс придерживается Священного канона, который требует, чтобы принимающие сан священника либо всю жизнь соблюдали безбрачие, либо, если это для них невозможно, соединились бы законным браком, а затем возводились в сан. «А между тем, в настоящее время существует обычай, по которому вступают в брак в течение первых двух лет по принятии сана. Так как Мы считаем это неприличным, то повелеваем, чтобы хиротония совершалась по древнему церковному установлению, ведь недостойно опускаться до плотского унижения тому, у кого оно лишено духовным возвышением» [Leo Nov. III, p. 132-133].

Император Лев VI разрешает тем священникам, у кого есть дети, рукополагаться в епископский сан, что было запрещено раньше. «Наше императорское величество находит, что дети не могут быть помехой при епископском служении; необходимо только, чтобы возводимый в епископскую степень был человек достойный в прочих отношениях» [Leo Nov. II, p. 130-131]. Этим постановлением василевс дает возможность представителю низшего и среднего духовенства стать епископом, тем самым расширяя состав его высших слоев.

Однако при столь ярко выраженной заботе о сохранении, скорее даже увеличении численности священнослужителей, император не позволяет беглым рабам оставаться в монашеском звании. По законодательству Юстиниана [Nov. Just. 123. 17] раб, укrywшийся за стенами монастыря и не найденный в течение трех лет хозяином, становился свободным. Своими новеллами о рабе, ставшем священнослужителем [Leo Nov. IX, p. 145], монахом [Leo Nov. X, p. 146-147]; епископом [Leo Nov. XI, p. 147-148] без ведома хозяина, Лев отменяет прежний закон и постановляет возвращать беглых рабов без ограничения срока. Это свидетельствует не только о традиционной защите прав рабовладельцев [6, с. 99], но и, в первую очередь, о внимательном отношении императора к составу священнослужителей. Не желая чтобы в рядах духовенства находились бывшие несвободные люди, что, несомненно, накладывало бы отпечаток на его моральный облик, Лев VI принимает эти новеллы.

Император своим законодательством также решительно вмешивается в ту часть внутренней жизни церкви, которая касалась ее финансовых проблем.

Прежде всего василевс лишает церковь одного из основных источников дохода — имущества монахов. В новелле Юстиниана закреплено: все имущество монаха после пострига находится вне светской собственности, а после его смерти полностью переходит монас-

тырю [Nov. Just. 123, 38]. Своей пятой новеллой Лев отменяет этот закон и разрешает монахам составлять завещание. «Тем, кто приобретает добро после вступления в монашеский орден, не запрещается делать завещание; но если они утверждают, что они приносили кое-что в монастырь в момент своего вступления, то они могут распоряжаться как им пожелается тем, что они приобрели позднее, в то время, если они ничего не приносили, они имеют право распоряжаться двумя частями приобретенного имущества, а монастырь одной третью» [Leo Nov. V, p. 135-139].

Также в VI новелле император постановляет отпускать на волю рабов умершего монаха, а не передавать их монастырю, как было ранее. Таким образом, этими двумя новеллами Лев VI приравнивает собственность монахов к гражданской собственности и одновременно выступает против стяжательства монастырей, которые к этому времени достигают большого финансового могущества.

Против стяжательства монахов и клириков направлена и LXVIII новелла, запрещавшая им распоряжаться имуществом опекаемого. Поскольку в предыдущие времена не следили за соблюдением закона об опекунстве, «...появились такие сомнительные монахи, которые отходят от клира, чтобы иметь возможность участвовать в опекунстве и быть услужливыми ради наследства. Мы запрещаем этот род опекунства» [Leo Nov. XVIII, p. 252-253]. По новому закону монахи имели право быть опекунами лишь над личностью, а не над ее имуществом.

Ради ограничения прибыли церкви издана и XII новелла свода. Еще со времен Юстиниана в Константинополе существовало 1100 эргастриев, подчиненных храму св. Софии, доход с которых шел на организацию похорон для бедных [Nov. Just. 59, 11; 7, с. 62]. Введено это было еще императором Константином, о чем Лев VI упоминает в своей XII новелле: «первый, кто именем Христа дал короне императора больше величия, думал также о похоронах среди тех умерших, кого бедность преследовала даже после смерти» [Leo Nov. XII, p. 149]. Но постепенно церковь отказывается от этого обычая и использует полученную прибыль не для похоронного обряда, а «для всех иных служб» [Leo Nov. XII], которые, по-видимому, были выгодными. Вмешиваясь в очередной раз в финансовые дела церкви, Лев VI приказывает вернуть старое распоряжение.

Однако финансы не были единственной сферой вмешательства императора во внутреннюю жизнь церкви. Он позволил себе регламентацию церковных таинств, что являлось святой святых церкви.

Именно Льву VI принадлежит заслуга издания закона, по которому супружество должно было начинаться с церковного благословения. «Прежде все делалось без благословения, так как думали, что поступая так никому не наносят оскорбления... Но нам не достойно следовать старине; где нет благословения, там супружество как бы не имеет начала, и это несправедливо, потому что между браком и безбрачием нет среднего состояния» [Leo Nov. LXXXIX, p. 279-280].

В CIX новелле Лев разрешает совершать помолвку в 7 лет, но «благословение на брак не должно даваться до 14 лет для юношей и до 13 лет для девушек. Если нужно совершить церковное обручение раньше брачного возраста, нужно спрашивать высочайшее разрешение» [Leo Nov. CIX, p. 312-313]. В LXXIV новелле император устанавливает срок (для мужчин 15 лет, для женщин — 13), раньше которого не может быть дано благословение на развод супругов [Leo Nov. LXXIV, p. 262].

Лев VI сам называет причины, по которым может быть расторгнута помолвка: «Помолвка может быть расторгнута не только из-за различия в религии, умопомешательства и по другим причинам, но также если невеста после помолвки обольщена другим» [Leo Nov. XCIII, p. 285-287]. Устанавливает он и новый срок крещения младенцев и причащения рожениц: «Если грозит смерть родившей, таковых необходимо причащать без замедления. Младенцев при безопасности здоровья следует крестить в 40 дней, а по желанию на 8-й день, но этот срок должен быть сокращен, если новорожденному грозит смерть, чтобы он не умер без божественного омовения» [Leo Nov. XVII, p. 156-158].

В LXXV новелле василевс сам устанавливает возраст (20 лет), в котором можно быть возведенным в сан протодиакона [Leo Nov. LXXV, p. 263].

Император возлагает на себя полномочия патриарха, принимая LIV и LXXXVIII новеллы, в которых законодательно закрепляет воскресенье выходным днем и устанавливает новые церковные праздники. «До сего времени в воскресный день некоторые могли и не прекращать своих работ, например, земледельцы. Но Мы, руководствуясь мыслью, что христианство распространяет свои благодатные плоды одинаково для всех, постановляем, чтобы ни земледельцы, ни кто-либо другой не занимались в воскресный день делами, этому дню неприличными... Для обыкновенных дел достаточно воспользоваться шестью днями недели, а седьмой неизменно нужно

хранить, посвящая его Господу и не равняя его с другими днями» [Leo Nov. LIV, р. 230-232].

К церковной политике Льва можно причислить и его отношение к евреям. До правления Юстиниана византийские евреи пользовались религиозной свободой, императоры не вмешивались в их дела [8, с. 215]. Юстиниан первым издал закон, который запрещал верить свидетельским показаниям евреев против христиан, разрешив свидетельствовать лишь друг против друга [Nov. Just. 45]. Наравне с еретиками они не допускались к почетным должностям, но ярко выраженного антисемитизма византийское общество VIII–IX вв. не знало.

Император Василий I, основатель Македонской династии и отец Льва VI, еще довольно лояльно относился к евреям. Он устраивал религиозные диспуты между евреями и христианами и обещал высокие должности тем, кто сменит религию. Многие евреи тогда обратились в христианство, но едва Василий I умер, вновь вернулись к своей религии [8, с. 216]. Однако Лев VI поступил гораздо жестче своего отца. В LV новелле он постановляет: «если кто-то не захочет жить в правильной и благотворной вере христианской, отдалится от христианских заветов и вернется к своим обычаям, то он будет наказан согласно закону, как вероотступник», то есть смертной казнью [Leo Nov. LV, р. 232-233]. LV новелла не затрагивала евреев, оставшихся верными своей религии, Лев VI не был жесток по отношению ко всем иудеям. Такое строгое наказание применялось лишь к тем, кто отрекался от христианской веры.

Император Лев VI был достаточно благочестив и всегда с почтением относился к церковным обрядам. Под его руководством составлялись жития святых, писались церковные песнопения и проповеди. Своим законодательством этот василевс оставил прочный след в устройстве православной церкви, так как был способен к проявлению личной воли, преследовал упорно намеченную цель и искусно находил средства к ее достижению [9, с. 127].

В целом церковную политику Льва VI нельзя назвать хаотичной и непоследовательной. Прежде всего он стремился поднять авторитет духовенства и церкви вообще, как идеологического института, путем признания части религиозных обычаев обязательными для исполнения римлянами, а также законами, которые заботились о моральном облике церкви.

С другой стороны, император стремился ослабить возросшее финансовое могущество высших иерархов церкви, издавая постановления, препятствовавшие безграничному стяжательству духовенства, и тем самым подрывая ее политическое могущество.

Именно при императоре Льве VI отчетливо обозначились характерные абсолютистские тенденции в государстве. В полной мере это проявилось и в отношении к церкви, в стремлении императора сделать светскую власть доминирующей над духовной, а власть императора превалирующей над властью патриарха.

Литература

1. Сокольский В. О характере и значении Эпанагоги // Византийский временник. — 1894. — № 1.
2. Попов Н. Император Лев VI Мудрый и его царствование. — М., 1892.
3. Les nouvelles de Leon Le Sage / Par. P. Noailles et A. Dain. — Paris, 1944.
4. Медведев И. П. Развитие правовой науки / Культура Византии. Вторая половина VII–XII вв. — М., 1989.
5. Corpus juris civilis. Vol. III. Novellae. — Berolini, 1859.
6. Липшиц Е. Э. Законодательство и юриспруденция в Византии в IX–XI вв. — Л., 1981.
7. Чекалова А. А. Константинополь в VI в. — М., 1986.
8. Гретц Г. История евреев. Т. 5. — СПб., 1883.
9. Диль Ш. Византийские портреты. — М., 1994.

В. С. Аксенов

К ВОПРОСУ ОБ ЭТНИЧЕСКОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ ЗАХОРОНЕНИЙ С КОНЕМ НЕТАЙЛОВСКОГО МОГИЛЬНИКА

В начале 80-х годов С. А. Плетнева обозначила на юге Восточной Европы несколько районов распространения болгарских объединений, орд или племенных союзов, со свойственными только им специфическими чертами погребального обряда, характерного для салтовской археологической культуры. Одной из особенностей этого обряда для лесостепи является наличие на могильниках захоронений коней вместе с погребенным [1, с. 11]. Раскопки последующих лет предоставили новые, подтверждающие это предположение, материалы [2, с. 49; 3, с. 11]. В результате исследований Нетайловского грунтового могильника на Харьковщине в 1991–1993 гг. было обнаружено 7 погребений с захоронениями коней или конской сбруи¹. Таким образом,

¹ Автор статьи выражает благодарность А. В. Крыганову за предоставленные результаты раскопок и разрешение их публиковать.

общее число таких захоронений, с учетом открытых Д. Т. Березовцом в 1960–1961 гг., возросло до 24. Привлечение нового материала позволяет уточнить классификацию погребений рассматриваемой группы, предложенную ранее О. В. Иченской [4, с. 89]. Материал последних лет подтвердил наличие на могильнике обряда обезвреживания покойников, нашедшего выражение в преднамеренном нарушении анатомического порядка костей погребенного. Наличие же могил с полным отсутствием человеческих костей, но с погребальным инвентарем может быть объяснено, как нам кажется, разлагающим действием почвенных вод, поднявшихся на могильнике в результате создания Печенежского водохранилища.

Наличие на могильнике обряда обезвреживания покойников, который сопровождался изъятием из могил части или всего погребального инвентаря, как это имело место при аналогичном обряде на расположенном рядом Верхнесалтовском катакомбном могильнике, вносит существенные коррективы в наше исследование. По этому же обряду происходило разрушение и удаление останков коня при погребенном.

Особенностью погребений № 127, 132, 144, 171 являются нише-подбой, зафиксированные в торцовых стенках могильных ям (рис. 1). В нишах-подбоях, не известных ранее на могильнике, находились предметы конской сбруи (удила, стремяна, сбруйные пряжки, ремни оголовья) — погр. № 132, 144 или части коня (череп и кости ног), вместе с удилами, стремянами, пряжками — погр. № 171. В погр. № 127 в нише-подбое располагался целый костяк коня со снаряжением (удила, стремяна, сбруйные пряжки, чумбурный блок). В остальных случаях (погр. № 159, 166, 180) отдельные кости лошади, предметы конского снаряжения находились на дне могильной ямы среди другого погребального инвентаря. Из описанных погребений только в погр. № 144 присутствовали кости человеческого скелета. Погр. № 127 с костями коня в нише-подбое однотипно с погр. № 23, 53, обнаруженными Д. Т. Березовцом. Только ниша-подбой в этих погребениях заменена специально вырытой для захоронения коня ямой. Таким образом, мы можем констатировать, что на могильнике обряд захоронения с конем представлен довольно своеобразными группами погребений.

Учитывая все вышесказанное, мы можем констатировать наличие в погребениях с конем или конской сбруей двух погребальных традиций. Для первой характерно размещение конского снаряжения на дне могильной ямы рядом с погребенным, а коня или его частей (черепа, костей ног) — в засыпке могильной ямы непосредственно над погреб-

бенным (как в погр. № 2) [4, с. 90]. Вторая традиция характеризуется размещением конского снаряжения, части или целого коня в нишах-подбоях, вырытых в одной из торцовых стенок могильной ямы. А также захоронениями коня в специальных ямах, сделанных у торцовых стенок могил людей так, что их длинные оси оказываются перпендикулярными друг другу (погр. № 23, 53).

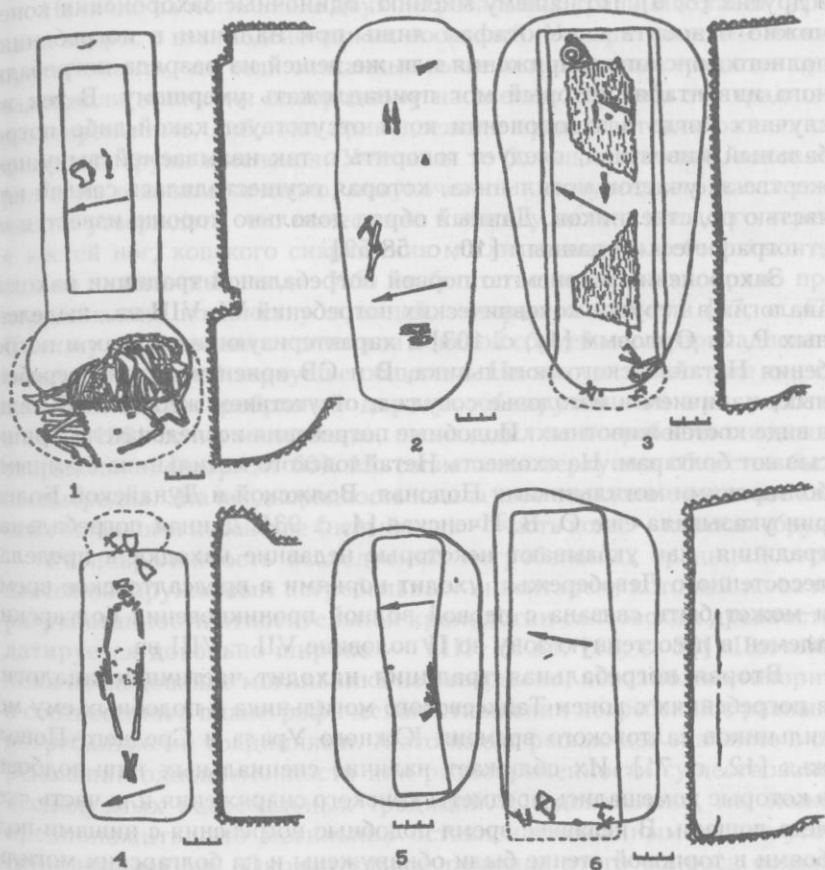

Рис. 1

1 — погр. № 127

2 — погр. № 159

3 — погр. № 171

4 — погр. № 144

5 — погр. № 180

6 — погр. № 132

Обнаружение отдельных захоронений коней трудно отнести к какой-либо из вышеперечисленных традиций. Такие погребения коней, которые принято считать кенотафами, были обнаружены как на болгарских грунтовых могильниках — Крымском, Старокорсунском, Красногоровском [5, с. 95-97; 6, с. 188; 7, с. 83], так и катакомбных могильниках алан — Верхнесалтовском, Старосалтовском и других [8; 9]. По нашему мнению, одиночные захоронения коней можно относить к кенотафам лишь при наличии в погребениях полного конского снаряжения или же вещей из разряда погребального инвентаря, который мог принадлежать умершему. В тех же случаях когда в захоронении коня отсутствует какой-либо погребальный инвентарь, следует говорить о так называемой выкупной жертве за участок могильника, которая осуществлялась семьей или частью родственников. Данный обряд довольно хорошо известен по этнографическим данным [10, с. 58-59].

Захоронения с конем по первой погребальной традиции находят аналогии в I группе кочевнических погребений VI—VIII вв., выделенных Р. С. Орловым [11, с. 103] и характеризующихся, как и погребения Нетайловского могильника, В и СВ ориентировкой погребенных, наличием в изголовье сосуда и отсутствием жертвенной пищи в виде костей животных. Подобные погребения исследователи приписывают болгарам. На схожесть Нетайловского могильника с ямными болгарскими могильниками Подонья, Волжской и Дунайской Болгарии указывала еще О. В. Иченская [4, с. 93]. Данная погребальная традиция, как указывают некоторые недавние находки в пределах лесостепного Левобережья, уходит корнями в предсалтовское время и может быть связана с первой волной проникновения болгарских племен в лесостепную зону во II половине VII — VIII вв.

Вторая погребальная традиция находит частичные аналогии в погребениях с конем Танкеевского могильника и подобных ему могильников салтовского времени Южного Урала и Среднего Поволжья [12, с. 71]. Их сближает наличие специальных ниш-подбоев, в которые помещались предметы конского снаряжения или часть скелета лошади. В недавнее время подобные погребения с нишами-подбоями в торцевой стенке были обнаружены и на болгарских могильниках Среднедонечья — могильники у с. Желтое и Зливки [13, с. 115; 14, с. 71]. Исследователи приписывают такие погребения смешанному тюрко-угорскому населению, что вполне соответствует этнополитической ситуации в степях юга Восточной Европы в предсалтовское и салтовское время [15, с.]. Интересно то, что погребения

с конем Нетайловского могильника № 23, 53, 127 находят некоторые аналогии в венгерских погребениях V группы времени обретения венграми родины, выделенных Ч. Балинтом [16, с. 181]. Их сближает расположение конских останков в могилах, разнит же состав этих останков. В венгерских погребениях в могилу помещалась расстеленная в ногах погребенного конская шкура (череп и кости ног), тогда как в Нетайловских погребениях — целый костяк коня.

Наличие на могильнике двух погребальных традиций ставит перед нами вопрос о взаимодействии их носителей. Умозрительно мы можем предположить, что если описанные выше погребальные традиции принадлежали этнически однородному населению, то либо эти традиции разновременные, либо они принадлежали представителям разных социальных групп населения. Учитывая то большое значение, какое играл конь в жизни кочевого, полукочевого и полuosедлого населения, можно утверждать, что помещение в могилу целого коня, его черепа и костей ног, конского снаряжения могли позволить себе только довольно зажиточные люди. Ибо их богатство исчислялось прямо пропорционально количеству лошадей, которых они имели [17, с. 47]. Поэтому захоронения с конем или конской сбруей могли принадлежать только социальной верхушке общества. На это указывает уже то, что единственный серебряный дирхем, обнаруженный при работах в 1960–1961 гг. на могильнике, происходил из погребения с конским снаряжением (погр. № 60). Но социальная верхушка общества была неоднородна. Эта неоднородность нашла свое отражение в составе конских останков и инвентаре (целый конь — часть коня — конская сбруя).

Разновременность исследуемых погребальных традиций отрицается обнаруженным погребальным инвентарем, который из-за неразработанности относительной хронологии салтовских древностей датируется довольно широко — VIII–IX вв. [18, с. 86]. Поэтому, пока исследование могильника не завершено, невозможно говорить о соотношении в планеграфическом отношении погребений с разными погребальными традициями. А это имеет решающее значение в определении одновременности или разновременности существования исследуемых погребальных традиций. Следовательно, мы можем предположить, что могильник оставлен смешанным тюрко-угорским населением. Окончательное решение этого вопроса связано с уточнением датировки погребений могильника, которая после ряда находок, в том числе и нумизматических, нуждается в корректировке. Всего на могильнике, учитывая дирхем из погр. № 60, известно 10 монет: 9 дирхемов и 1 золотой византийский солид [19,

с. 55; 20, с. 84]. 7 дирхемов были отчеканены в конце VII — I половине VIII вв. и только 2 — во II половине VIII вв. Золотой византийский солид Константина V Копронима (отчеканен в 751–757 гг.) является редкой находкой для лесостепных памятников салтовской культуры. Тем интересней выглядит гипотеза А. И. Семенова о «короткой» хронологии и малом запаздывании византийских солидов VII–VIII вв. Появление этих монет на лесостепных салтовских памятниках (Снежное, Нетайловка) он связывает с изменением политической ситуации в степи во II половине VIII в. [21, с. 95]. Видимо, этим временем и можно датировать часть погребений Нетайловского могильника. Хронологические рамки существования всего могильника будут уточнены в ходе дальнейшего его изучения. В целом же особенности погребального обряда, датировка погребений позволяют отождествить население, оставившее данный могильник, с утригурами.

Литература

1. Плетнева С. А. Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья // Плиска-Преслав. — София, 1981.
2. Михеев В. К. Погребальный обряд Красногорского могильника салтовско-маяцкой культуры // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе. — Казань, 1990.
3. Крыганов А. В., Чернигова Н. В. Новое исследование Нетайловского могильника салтовской культуры // Вестн. ХГУ. — 1993. — № 374. — Сер. История. — Вып. 27.
4. Иченская О. В. Об одном из вариантов погребального обряда салтовцев по материалам Нетайловского могильника // Древности Среднего Поднепровья. — Киев, 1981.
5. Савченко Е. Н. Крымский могильник // Археологические открытия на новостройках. Вып. 1. — М., 1986.
6. Каминский В. Н. Алаано-болгарский могильник близ станции Старокорсунский на Кубани // СА. — 1987. — № 4.
7. Аксенов В. С. Обряд погребения с конем у населения салтовской культуры (по материалам могильника у с. Красная Горка) // История и археология Слободской Украины. — Харьков, 1992.
8. Бородулин В. Г. Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1986 г. // Архив ХИМ. — Харьков, 1987.
9. Бородулин В. Г. Отчет о раскопках Старосалтовского катакомбного могильника в 1982 г. // Архив ХИМ. — Харьков, 1983.
10. Галданова Г. Р. Доламаистские верования бурят. — Новосибирск, 1987.

¹ Еще один золотой византийский солид Константина V Копронима был обнаружен на могильнике в 1994 г.

11. Орлов Р. С. Культура кочевников IV–VIII вв. // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — Киев, 1985.
12. Халикова Е. А. Погребальный обряд Танкеевского могильника (К вопросу об истоках населения Волжской Булгарии IX–X вв.) // Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья. — Казань, 1971.
13. Швецов М. Могильник «Зливки» // Проблеми на прабългарската история и култура. Вип. 2. — София, 1991.
14. Красильников К. Могильник древних болгар у с. Желтое на Северском Донце // Проблеми на прабългарската история и култура. Вип. 2. — София, 1991.
15. Артамонов М. И. История хазар. — Л., 1962.
16. Балинд Ч. Погребения с конями у венгров в IX–X вв. // Проблемы археологии и древней истории угров. — М., 1972.
17. Потапов Л. П. Особенности материальной культуры казахов, обусловленные кочевым образом жизни // Сборник Музея антропологии и этнографии. Т. 12. — М.; Л., 1949.
18. Пархоменко О. В. Поховальный инвентар Нетайлівського могильника VIII–IX ст. // Археологія. — 1983. — № 43.
19. Крыганов А. В. Раскопки в Харьковской области Нетайловского и Пескорядковского могильников салтовской культуры // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. — Луцьк, 1993.
20. Крыганов А. В. Нетайловский могильник // Археологічні дослідження на Україні 1992 року. — Киев, 1993.
21. Семенов А. И. О датирующих способностях византийских солидов VII–VIII вв. // Вторая Кубанская археологическая конференция. — Краснодар, 1993.

М. В. Любичев

ЗЕМЛЕДЕЛИЕ СЛАВЯН ДНЕПРО-ДОНЕЦКОГО МЕЖДУРЕЧЬЯ В ТРЕТЬЕЙ ЧЕТВЕРТИ I тыс. н. э.

На протяжении конца IV – VII вв. в лесостепи Днепро-Донецкого междуречья существовали памятники пеньковской культуры, только лишь по течениям Днепра, Орели и Северского Донца они заходили в глубь степи. Большинство специалистов носители пеньковской культуры отождествляются со славянами и более конкретно — с племенами антов [1, с. 206-207]. Хронология этих памятников совпадает со временем упоминания антов в письменных источниках

(сведения Иордана, Прокопия Кесарийского), ареал их распространения совершенно идентичен территории, где раннесредневековые писатели размещали антов.

Огромное влияние на жизнь и хозяйственную деятельность антов оказала природная среда. Лесостепь региона, где размещалось подавляющее количество пеньковских поселений, подразделяется на две подзоны: лучно-лесную на севере и лучно-степную на юге [2, с. 90]. В лесостепи преобладают три главных типа рельефа, которым соответствуют три ведущих вида почв: а) водораздельные равнинные плато — суглинистые черноземы; б) пологие склоны рек и болот — долинные супесковые черноземы; в) низины возле рек — пески [3, с. 188, 189]. В позднем голоцене растительный покров украинской лесостепи, по данным споро-пыльцевых анализов, демонстрирует большую схожесть с современной растительностью этой территории [4, с. 157]. Днепро-Донецкая степь представляет собой террасовую равнину, здесь преобладают среднегумусные глубокие черноземы. В позднем голоцене растительность степи имела современный вид [4, с. 157].

В достаточно глубоком продвижении антов в степь вдоль течений Орели и особенно Северского Донца решающую роль сыграл почвенно-растительный покров. Если бы здесь господствовала безлесая степь, это продвижение было бы неосуществимо по причине невозможности противостояния набегам кочевников на открытой местности и трудности занятия земледелием. Разрезы отложений болот по споро-пыльцевым анализам указывают на распространение смешанных лесов в позднем голоцене в речных долинах и на террасах степной зоны [4, с. 135].

В большинстве своем селища размещались возле рек на пологих склонах первой надпойменной террасы и здесь занимали серые лесные и луговые почвы. Первые представляют собой черноземы, испытавшие изменения под влиянием лесной растительности. Вторые развивались под травянистой растительностью в условиях неглубокого нахождения грунтовых вод [5, с. 71-73]. Эти почвы благоприятны для земледелия, а последние — особенно для выпаса скота. Значительно меньше поселений размещалось на террасе правого берега реки, где господствовали мощные черноземы.

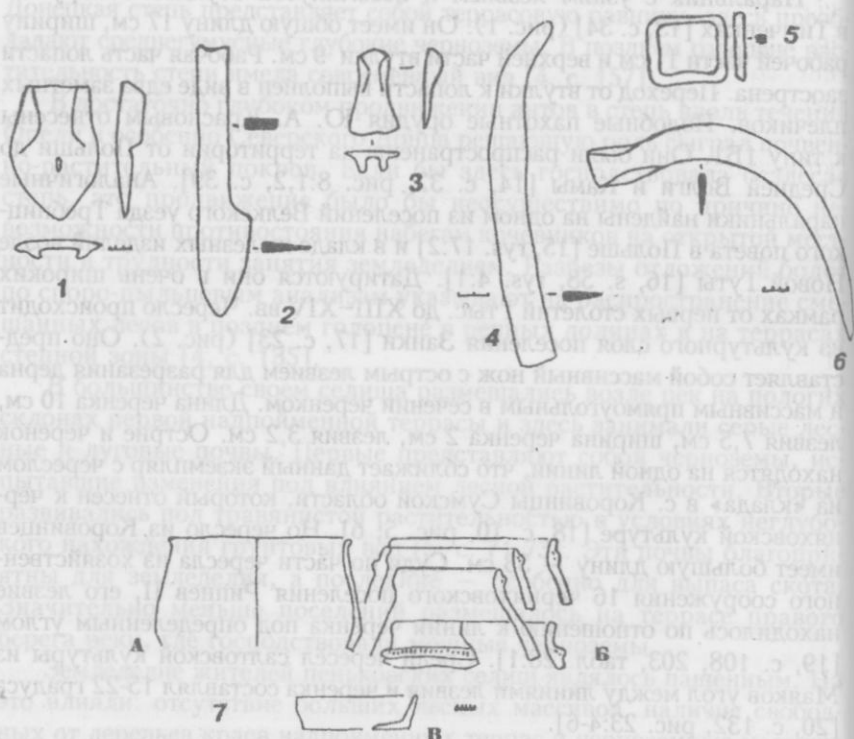
Земледелие жителей пеньковских селищ являлось пашенным. На это влияли: отсутствие больших лесных массивов, наличие свободных от деревьев краев надпойменных террас и черноземные массивы плато высоких (правых) берегов рек, существование традиций пашенного земледелия в регионе с конца III — начала II тыс. до н. э. [6,

с. 15; 7, с. 192-207; 8, с. 83-86]. Оно развивалось путем освоения новых площадей. После двух-трех лет использования участка под зерновые культуры земля отдыхала от двух до семи лет или же в это время использовалась как пастбище [9, с. 38-39]. Расположение некоторых поселений на возвышениях в пойме дает возможность предположить наличие и другой (вспомогательной) системы земледелия — «пойменной». Она заключалась в обработке участков поймы, которыми могли пользоваться неограниченное время [10, с. 6]. Как признают исследователи, в степной и лесостепной полосах перелоговая система вызвала необходимость освоения новых участков путем вспашки целины и постепенно заменялась перелогом с использованием однолетнего пара [11, с. 22-23]. Признаком пашенного земледелия является наличие частей плугов (в широком значении этого термина) и серпов [12, с. 4-5]. Они были найдены на пеньковских селищах.

Наральник с узким лезвием и несомкнутой втулкой обнаружен в Тимченках [13, с. 34] (рис. 1). Он имеет общую длину 17 см, ширину рабочей части 11 см и верхней части втулки 9 см. Рабочая часть лопасти заострена. Переход от втулки к лопасти выполнен в виде едва заметных плечиков. Подобные пахотные орудия Ю. А. Красновым отнесены к типу 1Б1. Они были распространены на территории от Польши до Средней Волги и Камы [14, с. 32, рис. 8:1,2, с. 39]. Аналогичные наральники найдены на одном из поселений Велкского уезда Требницкого повета в Польше [15, рис. 17:2] и в кладе железных изделий возле Новой Гуты [16, с. 58, рис. 4:1]. Датируются они в очень широких рамках от первых столетий I тыс. до XIII-XIV вв. Чересло происходит из культурного слоя поселения Занки [17, с. 23] (рис. 2). Оно представляет собой массивный нож с острым лезвием для разрезания дерна и массивным прямоугольным в сечении черенком. Длина черенка 10 см, лезвия 7,5 см, ширина черенка 2 см, лезвия 3,2 см. Острие и черенок находятся на одной линии, что сближает данный экземпляр с череслом из «клада» в с. Коровинцы Сумской области, который отнесен к черняховской культуре [18, с. 10, рис. 5, 6]. Но чересло из Коровинцев имеет большую длину — 53 см. Судя по части чересла из хозяйственного сооружения 16 черняховского поселения Рипнев II, его лезвие находилось по отношению к линии черенка под определенным углом [19, с. 108, 203, табл. 28:1]. Среди чересел салтовской культуры из Маяков угол между линиями лезвия и черенка составлял 15-22 градуса [20, с. 132, рис. 23:4-6].

Что представляли собой орудия с такими металлическими частями? Самым древним из восточнославянских сельскохозяйственных ору-

дий было рало с одним сошником [9, с. 38-39]. Наиболее приемлемо из так называемых «этнографических» рал однорукояточное прямогрядильное рало типа 1 по Ю. А. Краснову со стойкой между грядилем и ральником. Его использовало население на юге Восточной Европы. Рало этого типа наиболее удобно для вспашки различных почв, в том числе целинных [14, с. 73, 77]. По функциональным возможностям пахотные орудия с рабочей частью под углом к поверхности почвы, череслом, стойкой, полозом и ярмом на прямом грядиле приближаются к плугу. Об использовании чересел совместно с узколезвийными наральниками свидетельствуют их совместные находки на черняховских памятниках (Рипнев II, Коровинцы). Таким образом, вполне правомерно говорить о наличии плуга у носителей черняховской и пеньковской культур.

К орудиям обработки почв принадлежали также тесла-мотыжки. Один экземпляр подобного изделия происходит из поселения Богатое на Орели [21, с. 7] (рис. 3). Мотыжка имеет длину 10 см, незамкнутую втулку шириной 4 см, расширенную рабочую часть шириной 6 см. Такие мотыжки известны на Битицком [22, с. 27, рис. 6], Новотроицком [23, с. 19, рис. 7:7, с. 20, рис. 8:3] городищах и других славянских памятниках региона второй половины I тыс. Тесло-мотыжка из Богатого относится к 1 типу подобных орудий на территории Тувы и Минусинской котловины, которые существовали в VI–VII вв. [24, с. 169–170]. С. А. Плетнева высказала мысль, что подобные мотыги попали к славянам Юго-Восточной Европы от носителей салтовской культуры [25, с. 93]. Мотыжками обрабатывались небольшие участки под овощные и даже зерновые культуры на мягких почвах у краев надпойменной террасы, а также на возвышенностях в пойме. Они использовались для очистки рал от налипшей земли, травы и дополнительной обработки земли после вспашки [20, с. 35]. При бороновании, во время окончательной подготовки поля под посев, использовали, вероятнее всего, простейшую из борон — вершалину. Она представляла собой верхушку сосны или ели, которую тащили для разбивки комьев земли и сметания зерен в борозду [9, с. 51, 52].

Определение видового состава используемых зерновых культур пеньковского населения усложняется отсутствием находок зерен культивируемых растений. Поэтому мы исходим только из отпечатков зерен растений на днищах сосудов. В жилище 5 поселения Хитцы на днище одного из горшков сохранились отпечатки зерен проса [26, с. 120, рис. 43]. Отпечатки зерен проса, использовавшиеся в качестве подсыпки деревянной подставки при производстве сосудов, зафиксированы на некоторых их днищах из Сухой Гомольши, Нижнего Бишкина I, Зубовки, Тимченков. Просо являлось наиболее распространенной культурой у земледельцев лесостепи Восточной Европы еще со времен бронзового века. Кроме того, на днищах горшков из Сухой Гомольши, Раковки зафиксированы отпечатки ячменя и ржи. Но ограничивался ли только этими культурами ассортимент пеньковских земледельцев? На керамике из поселений Прутско-Днестровского междуречья (Молочарня, Ханска II, Селиште) Г. А. Пашкевич и З. В. Янушевич зафиксировали отпечатки зерен четырех видов пшеницы (карликовой, карликовой мягкой, мягкой, двузернянки), овса и конопли. Определено, что использовали два вида ячменя: пленчатый и голозерный [27, с. 22]. В Днепро-Донецком регионе с конца II тыс. до н. э. существовал

относительно стабильный палеоботанический комплекс, который слагался из таких культур, как просо, рожь, пшеница нескольких видов, ячмень, горох, конопля [28; 29, с. 11-23; 30, с. 61-62; 31, с. 89].

Урожай убирался с помощью серпов и кос. Втульчатый серп длиной 33 см и шириной лезвия в средней части 5 см происходит из поселения на Восточном Бельском городище [32, рис. 3:1] (рис. 6). Его рукоять имеет несомкнутую втулку и отверстия для крепления деревянной рукоятки. Три экземпляра подобных втульчатых серпов происходят из Летов возле Добриховиц в Чехии, один серп найден в Клестове на Одере [33, s. 102]. Их использовали и енисейские киргизы, серпы известны в их области на поселениях Черемушки и Калы [34, с. 321, табл. 53:7, с. 322]. На серпах из Чаплинского городища и селища Лютеж кроме втулки на конце пятки имеется еще и согнутый крючок [35, с. 141, рис. 13:8; 29, с. 37, рис. 20]. Подобные очень сильно изогнутые серпы с утолщенным или раскованным концом были предназначены исключительно для сбора хлебных злаков [33, s. 116-117]. Они являются одиночными находками на славянских землях. Серпы из Прутско-Днепровского региона пеньковской культуры (селища Кочубеевка, Стецовка, Семенки, Ханска II) являются исключительно колодковыми [27, с. 23].

Железная коса-горбуша, имеющая согнутую пятку, происходит из Занок [17, с. 23] (рис. 4). Фрагменты подобных кос найдены в Занках и Феськах III [36, с. 6]. Косы крепились к держакам с помощью колец и окутий, экземпляры которых найдены на поселениях Богатое и Нижний Бишкин I [21, с. 10; 37, с. 8] (рис. 5).

Муку получали с помощью ручных мельниц. Часть нижнего камня такой мельницы («низ», или «постав») найдена в яме 7 поселения Нижний Бишкин I. Муку и зерно на поселениях сохраняли в специально сделанных для этой цели ямах возле жилищ. Если зерно было влажным, то накануне загрузки в яму его подсушивали. Для этого использовали массивные глиняные жаровни, в нашей классификации керамики они рассматриваются как миски и относятся к варианту А вида 3 этого типа керамики [38, табл. XXV] (рис. 7, В). Они имеют диаметр до 40-50 см и высоту бортика до 7 см. Муку засыпали в большие горшки-корчаги (часто применяется термин «зерновики»), к ним отнесены горшки типов I (вид 2, вариант Б), V (по нашей классификации) [38, табл. XXIV] (рис. 7, А, Б). Эти сосуды сохранялись в ямах, других хозяйственных сооружениях или жилищах. Кроме такой лепной посуды, зерно и мука сохранялись

в импортной таре — амфорах. Разлом подобной амфоры вместе с остатками ручной мельницы найден в яме 7 поселения Нижний Бишкин I [37, с. 8]. Аналогичные амфоры обнаружены в Херсонесе и Тамани [39, с. 10, рис. 2:6, с. 13].

Итак, основой хозяйственного комплекса носителей пеньковской культуры было пашенное земледелие с его постоянным спутником — околоселищным скотоводством. Исходя из определения хозяйства и культуры, которые складываются исторически у разных народов на близких ступенях социально-экономического развития в схожих географических условиях [40, с. 177], антов можно уверенно отнести к ХКТ пашенных земледельцев лесной и лесостепной полос. Этот вывод имеет большое значение в диспуте с исследователями [41; 42], видящими или желающими видеть в жителях пеньковских поселений кочевников — либо болгар-утигуров или оногуров.

Литература

1. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — Киев, 1990.
2. Берг Л. С. Природа СССР. — М., 1955.
3. Докучаев В. В. Способы образования речных долин европейской России // Избр. соч. — М., 1949. — Т. 2.
4. Артюшенко А. Т. Растительность лесостепи и степи Украины в четвертичном периоде. — Киев, 1970.
5. Маринич О. М., Ланько А. Г., Щербань П. Г. Фізична географія Української РСР. — Київ, 1982.
6. Буйнов Ю. В. Бондарихинская культура: Автореф. дис... канд. ист. наук. — Киев, 1981.
7. Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. — Харьков, 1962.
8. Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — Киев, 1987.
9. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. — М., 1991.
10. Краснов Ю. А. О системах и технике раннего земледелия в лесной полосе Восточной Европы // Сов. археология. — 1967. — № 1.
11. Левашева В. П. Сельское хозяйство // Очерки по истории русской деревни X—XIII вв: Труды Гос. ист. музея. — М., 1956. — Вып. 32.
12. Краснов Ю. А. О возникновении пашенного земледелия в лесной полосе Восточной Европы // Сов. археология. — 1968. — № 2.
13. Берестнев С. И., Любичев М. В. Новые данные о памятниках пеньковской культуры в бассейнах Северского Донца и Ворсклы // Археология славянского юго-востока. — Воронеж, 1991.
14. Краснов Ю. А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М., 1987.

15. Yodlowski K. Zrodla archeologiczne do dziejow rolnictwa w Polce i stan ich opracowania // Studia z dziejow gospodarstwa wiejskiego. — Warszawa, 1960. — Т. 3.
16. Hensel W. Polska pzzed tysiacem lat. — Wroclaw — Warszawa — Krakow, 1964.
17. Дьяченко А. Г. О культуре населения днепро-донецкой лесостепи в I тыс. н. э. // Археология и история Юго-Востока Древней Руси. — Воронеж, 1993.
18. Ляпушкин И. И. Памятники культуры «полей погребений» первой половины I тыс. н. э. Днепровского лесостепного Левобережья // Сов. археология. — 1950. — Т. 13.
19. Баран В. Д. Черняхівська культура. — Київ, 1981.
20. Михеев В. К. Подонья в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985.
21. Юренко С. П. Отчет о работе Полтавского археологического отряда в составе экспедиции «Днепр-Донбасс» в 1973 г. — Полтава, 1973. (Научн. архив Ин-та археологии НАН Украины).
22. Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII ст. — Київ, 1992.
23. Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1958. — № 74.
24. Нестеров С. П. Тесла древнетюркского времени в Южной Сибири // Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии. — Новосибирск, 1981.
25. Плетнева С. А. О связях алаано-болгарских племен Подонья со славянами в VIII–IX вв. // Сов. археология. — 1962. — № 1.
26. Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — Л., 1981.
27. Приходнюк О. М. Славянское население Юго-Восточной Европы V–VII вв. (пеньковская культура): Автореф. дис... д-ра ист. наук. — Киев, 1985.
28. Шрамко Б. А., Янушевич В. В. Культурные растения Скифии // Сов. археология. — 1985. — № 2.
29. Пачкова С. П. Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери. — Київ, 1974.
30. Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья в III–V вв. — Киев, 1984.
31. Сухобоков О. В. Славяне днепровского левобережья. — Киев, 1975.
32. Шрамко Б. А. Ранньосередньовічне поселення в Більську // Археологія. — 1980. — № 35.
33. Beranova M. Slovanske znove nastroje v VI–XII století // Památky archeologicke. — 1957. — № 1.
34. Кисилев С. В. Древняя история Южной Сибири // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1949. — № 9.
35. Третьяков П. Н. Чаплинское городище // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1959. — № 70.

36. Буйнов Ю. В. Отчет о научно-исследовательской работе исследования археологических памятников в зоне строительства Рогозянской оросительной системы: Тема № 68-84. — Харьков, 1985. (Архив Археологического музея ХГУ).
37. Любичев М. В., Михеев В. К. Отчет об исследовании поселения Нижний Бишкин I в 1992 г. — Харьков, 1993. (Архив Археологического музея ХГУ).
38. Любичев М. В. Пеньківська культура Дніпро-Донецького межірччя: Дис... канд. іст. наук. — Харків, 1994.
39. Якобсон А. Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. — Л., 1979.
40. Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. Народы, расы, культуры. — М., 1985.
41. Артамонов М. И. Первые страницы русской истории в археологическом освещении // Сов. археология. — 1990. — № 3.
42. Баранов И. А., Майко В. В. Среднеднепровские элементы в культуре населения раннесредневековой Таврики // Старожитності Русі-України. — Київ, 1994.

В. В. Скирда

ПРОФЕССОР Е. К. РЕДИН КАК АРХЕОЛОГ

В настоящее время имя профессора Харьковского университета Егора Кузьмича Редина (1863–1908) известно в основном лишь специалистам, которые работают в области истории искусства [1, с. 8, 15, 81 и др.; 2, с. 202, 206 и др.; 3, с. 30, 31]. И в этом нет ничего удивительного. Уже в начале своей деятельности молодой ученый был оценен как «...выдающаяся научная сила и сопричислен к выдающимся специалистам западной науки по изучению византийского искусства и его отражений в Италии» [4, с. 8; 5, с. 270; 6, с. 150–174]. Со временем он вошел в число ведущих европейских специалистов по истории искусства. Однако мы не будем касаться этой стороны его биографии, поскольку не она является темой нашего исследования, да и к тому же довольно полно освещена в литературе, а рассмотрим деятельность Е. К. Редина в области археологии, которая до сих пор еще не служила предметом специального анализа.

Е. К. Редин родился в 1863 г. в с. Старшем Дмитриевского уезда Курской губернии. Среднее образование получил во 2-й Тифлисской гимназии, а в 1884 г. поступил на историко-филологический факультет Новороссийского университета. В 1888 г. Е. К. Редин окончил уни-

верситет с золотой медалью за сочинение «Киево-Софийский собор, исследование его мозаичной и фресковой живописи» и был оставлен на два года для приготовления к профессорскому званию, но с прикомандированием к С.-Петербургскому университету. В 1891 г., выдержав магистерский экзамен, уезжает по направлению за границу. Большую часть времени молодой ученый провел в Италии, но работал также в библиотеках и музеях Парижа, Лондона, Берлина, Мюнхена, Вены и других городов Европы. Кроме общего знакомства с памятниками искусства, он специально занимался памятниками древнехристианского и византийского искусства.

С 1893 г. Е. К. Редин начал читать лекции по истории искусства в Харьковском университете. В 1896 г., после защиты диссертации «Мозаика равенских церквей», он получил степень магистра теории и искусства. С мая по сентябрь 1898 г. ученый во второй раз побывал в заграничной командировке. В этот раз в качестве члена экспедиции, организованной Академией наук для изучения памятников античного и христианского искусства Греции, Е. К. Редин занимался изучением монастырей Афона. В 1901 г. он был возведен в звание исполняющего должность экстраординарного профессора Харьковского университета, а в 1907 г. ему присвоена степень доктора *honoris causa* [4, с. 2; 7, с. 1-2].

Основным занятием Е. К. Редина была история искусства, но круг его научных интересов простирался гораздо шире. Благодаря общему широкому образованию, научная деятельность Е. К. Редина распространялась и на такую область исторической науки как археология. И если сейчас об этой стороне деятельности ученого почти не вспоминают [8, с. 24], то в конце XIX — начале XX века его имя было известно всем, кто интересовался русской археологией [7, с. 24]. С. А. Жебелев, оценивая вклад Е. К. Редина в эту область науки, отмечал, что тот оставил неизгладимый след в области научной археологии [9, с. VIII].

Очень сложно установить точное время, с какого Е. К. Редин увлекся археологией. Вероятнее всего, это произошло еще во время его учебы в Новороссийском университете, где его наставником и научным руководителем был проф. Н. П. Кондаков, который со второй половины 70-х годов XIX в. принимал участие в раскопках на юге России [10, с. 212]. Можно предположить, что будучи студентом, Е. К. Редин выезжал в экспедиции с Н. П. Кондаковым. Во всяком случае в конце 80-х годов прошлого столетия его имя уже было известно в среде ученых-археологов, а с 1890 г. Е. К. Редин

состоял членом-сотрудником императорского Российского археологического общества [11, с. 451]. В этом же году он принимал участие в VIII Археологическом съезде, проходившем в Москве, где прочитал доклад «Светская живопись лестниц Киево-Софийского собора» [12, с. 171] и сделал описание церковных древностей, представленных на этом съезде [13, с. 207-219].

Активное участие принимал Е. К. Редин в работе X Археологического съезда, проходившего в 1896 г. в Риге. На этом съезде он, вместе с другим харьковским ученым — В. П. Бузескулом, выполнял обязанности секретаря отделения «Памятники искусства и художеств» и «Древности классические, византийские и западно-европейские» [14, с. 71]. На съезде он выступил с рефератом «Мозаики равеннских церквей» [15, с. 19], важным моментом которого являлся вывод о восточновизантийском происхождении равеннских мозаик. О работе X Археологического съезда Е. К. Редин составил подробный отчет, который вышел в Харькове отдельным изданием [15].

Занимался Е. К. Редин и непосредственно археологическими раскопками. Первая его достоверно известная экспедиция относится к апрелю 1898 г., когда вместе с Е. П. Трифильевым производил раскопки кургана близ слободы Сеньково Купянского уезда. На основании материалов, полученных в результате этих работ, Е. К. Редин совместно с Н. А. Федоровским (который произвел определение костей) опубликовал специальную работу [16]. Уже одна эта работа представляет нам Е. К. Редина как довольно опытного археолога. Это видно по тому, с какой тщательностью он описывал место расположения находок в погребении (которое до этого вообще считалось пещерой), размеры его и всего кургана. Обратив внимание на размеры кургана и на то, что раскопанное погребение находится в стороне от центра кургана, автор высказал предположение, что в кургане могут находиться центральный и другие «угловые могильники», как Е. К. Редин называл погребения. На основании инвентаря, обнаруженного в погребении (красной краски (охры. — В. С.), каменных изделий, керамики и бронзового ножа), ученый относит его к киммерийской эпохе, что было оправдано для того времени. Сегодня, на основании детального описания Е. К. Рединым фрагментов керамики и бронзового ножа, а также их фотографии, приводимой в работе, мы можем отнести его к срубной культуре бронзового века. Особо важным элементом для датировки является форма бронзового ножа, лезвие которого, по словам Е. К. Редина, имело «...по середине небольшой пережим» [16, с. 8].

Не совсем ясно, почему Е. К. Редин не принял участие в работе XI Археологического съезда, проходившего в 1899 г. в Киеве. Он состоял членом Московского Предварительного комитета, принимал участие в его заседаниях и предложил на обсуждение съезда два своих доклада [17, с. 3, 13, 24, 30], но на самом съезде с ними не выступал, хотя и был зарегистрирован депутатом от Харьковского университета [18, с. 34]. Успех XII Археологического съезда, проходившего в 1902 г. в Харькове, был во многом предопределен усилиями Е. К. Редина. Вспоминая о его вкладе в подготовку и проведение съезда, С. А. Жебелев писал: «...по отзывам всех бывших на нем (XII съезде. — В. С.), своим успехом он обязан в значительной степени, если не исключительно, энергии Е. К. Редина» [9, с. XII]. Даже Д. И. Багaley, которому некоторые авторы приписывают приоритет в подготовке и проведении XII съезда [19, с. 197], отмечал, что основная заслуга в этом деле принадлежит проф. Е. К. Редину [7, с. 13-14]. В работу по устройству XII съезда он включился с 20 марта 1900 года, когда был избран секретарем Харьковского Предварительного комитета на его первом заседании [20, с. 1]. С этого времени проф. Е. К. Редин начинает составлять отчеты и протоколы заседания комитета, а также ведет активную переписку с учеными разных городов. Результатом работы Предварительного комитета явились два тома «Трудов Харьковского Предварительного комитета» [20, 21]. В первом томе, кроме протоколов заседаний Предварительного комитета и статей его членов, были опубликованы и три работы секретаря: «Памятники церковных древностей Харьковской губернии», «Икона «Недреманное Око» и «О лицевых синодиках», поступивших в распоряжение Харьковского Предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда» [20, с. 44-48, 153-159, 452-465]. Деятельность Е. К. Редина в подготовке съезда не ограничивалась работой секретаря Предварительного комитета. На него была возложена задача проведения научных экскурсий с целью изучения церковных древностей Харьковской губернии и г. Белгорода. Кроме того, он должен был оказывать помощь проф. В. Б. Антоновичу и Е. Н. Мельник в проведении археологических раскопок в Старобельском и Купянском уездах [20, с. 41, 53]. Эти раскопки были намечены на лето 1900 года, но из-за болезни В. Б. Антоновича не состоялись [22, с. 39-40]. Производили ли раскопки в этом году Е. К. Редин сам или с кем-нибудь — не известно, но в 1901 г. он принимал участие в раскопках курганов у с. Стратилровка (Каменка) Изюмского уезда [22, с. 42-43].

В преддверии XII Археологического съезда в целях пропаганды археологических знаний среди широких слоев населения Е. К. Редин публикует (сначала в «Харьковских губернских ведомостях», а затем отдельной брошюрой) статью о значении археологических съездов [23]. Большая заслуга принадлежит Е. К. Редину и в подготовке выставки, приуроченной к Харьковскому съезду. Не останавливаясь подробно на этой стороне его деятельности, отметим лишь, что отдел церковных древностей, представленный на выставке, был полностью собран им одним. Он же подготовил огромный каталог выставки XII Археологического съезда (около 900 страниц, за исключением небольшого нумизматического отдела), а также альбом выставки [24; 25]. Как в альбоме, так и в каталоге в описании экспонатов, полученных благодаря археологическим раскопкам, имеются указания на то, кем и когда они были проведены. Во время работы Харьковского съезда Е. К. Редин исполнял обязанности председателя секции «Памятники искусств и художеств, нумизматики и сфрагистики», где им был прочитан доклад «Религиозные памятники искусств Харьковской губернии» [26, с. 339-340]. Этот доклад по сути являлся отчетом ученого об изучении им памятников церковных древностей Харьковщины в 1900 и 1901 годах.

Главные итоги съезда, а также проблемы, которые он поставил перед археологами, были изложены Е. К. Рединым в работе «XII Археологический съезд» [27]. Харьковский съезд не только оставил заметный след в науке, но и выдвинул задачи, которые сохранили свою актуальность до наших дней. Организация и проведение съезда (Е. К. Редин исполнял обязанности не только секретаря, но еще и казначея Предварительного комитета) [28, с. 21] отняли у него много сил и здоровья, что, вероятно, приблизило его раннюю смерть. О том, как съезд отразился на его здоровье, он сообщал С. А. Жебелеву в письме от 3 октября 1902 г.: «...съезд, могу сказать, совершенно почти меня съел: кроме того, я ничего другого не знал, кроме него ничем другим не мог заниматься. Теперь, слава Богу, съезд уже ушел в прошлое. Но отголоски его еще долго будут сказываться на моих плечах...» [9, с. XI-XII].

Внес свою лепту Егор Кузьмич Редин и в подготовку и проведение XIII Археологического съезда, проходившего в 1905 г. в Екатеринославе. Он вел активную работу, будучи секретарем Харьковского Предварительного комитета. Участвовал Е. К. Редин и в археологических раскопках, которые проводились специально к XIII съезду. В частности, в августе 1902 г. им совместно с Е. П. Трифилевым,

Е. М. Ивановым и П. Ефименко было раскопано 10 курганов из большой курганной группы близ с. Дергачи Харьковского уезда [29, с. 4, 102, 103]. Во время самого съезда Е. К. Редин выступил с рефератом «Редакция лицевых рукописей сочинения Козьмы Индикоплова» [30, с. 76] на заседании секции «Памятники искусств, художеств, нумизматики и сфрагистики», председателем которой он являлся. По окончании съезда Е. К. Редин составил отчет о его работе, который вышел отдельным изданием [31]. Этот съезд стал последним в жизни ученого.

Е. К. Редин придавал огромное значение археологическим съездам, считая, что в XIX и начале XX вв. они служили почти единственными проводниками археологических знаний в обществе и знакомили его с развитием и достижениями археологической науки во всех ее областях [27, с. 1]. Ученый очень четко понимал цели, которые должно было преследовать проведение археологических съездов. Таковыми целями, по его мнению, являлись: «...выработка мер о сохранности отечественных памятников, установление приемов к открытию и исследованию их; составление списков их с историко-топографическим описанием; сближение и соединение разрозненных ученых сил для взаимного соглашения и решения вопросов, стоящих на очереди; распространение в обществе понимания, любви и разумной оценки останков старины и, наконец, введение преподавания русской археологии». Главное же значение съездов Е. К. Редин видел в том, что они вводили в научную литературу для всеобщего ознакомления и дальнейшего изучения разнообразные памятники тех областей, которые служили предметом специального изучения каждого съезда [23, с. 9-10].

Профессор Е. К. Редин приветствовал появление специальных (археологических) периодических изданий, из которых можно было почерпнуть сведения «о движении и деятельности» как русской, так и зарубежной археологии [32, с. 21, 33]. При этом он указывал на те моменты, которые желательно было бы учесть их редакторам и издателям в последующих выпусках. Ученый внимательно следил не только за периодической, но и за всей археологической литературой, выходящей в России и за рубежом. Свидетельством тому служит издание трех брошюр «Искусство и археология», в которых приводится библиография и критика археологических работ [34, 35, 36].

Определенный вклад внес Е. К. Редин и в историю археологической науки. Сюда можно отнести работы ученого, посвященные памяти Джованни Батиста деРосси, Ле-Блана, Ф. И. Буслаева, отца Василия Спесивцева и двадцатилетию председательства графини П. С. Уваровой в императорском Московском Археологическом об-

шестве [37; 38, с. V-VI; 39, с. IX-X; 40; 41]. В этих работах рассматриваются труды вышеназванных деятелей, относящиеся к археологии, и дается оценка их деятельности в этой области науки.

Но в основном научная деятельность проф. Е. К. Редина, по мнению А. И. Успенского, и с этим следует согласиться, была все-таки посвящена церковной археологии [7, с. 10]. В этой области науки он был одним из первых, кто занялся исследованиями на основе строго научного объективного метода, что было присуще ученому как одному из наиболее «видных представителей Буслаево-Кондаковской школы» [42, с. 57]. Мы уже упоминали о том, что Е. К. Редин был одним из выдающихся специалистов по изучению византийского искусства и его образцов в Италии. Ярким примером его деятельности в этой сфере служит монография «Мозаика равеннских церквей» [43]. Но Е. К. Редин, кроме этого, занимался изучением мозаичной и фресковой живописи церквей Украины, а также базилик и часовен древнего Херсонеса [22, с. 46-47, 53-60; 44, с. 5; 45; 46].

Остановимся кратко и на взглядах проф. Е. К. Редина на археологическую науку. В первую очередь здесь нужно отметить то, что он считал ее одной из вспомогательных наук общей науки истории [23, с. 2,3]. Для рубежа XIX-XX веков это был прогрессивный взгляд, так как основным недостатком дореволюционной российской археологии, по мнению А. Л. Монгайта, было как раз то, что она не признавала себя частью исторической науки [47, с. 75]. Е. К. Редин считал, что археология, благодаря своей специфике, лучше освещает историю «отдаленных эпох, относительно которых не имеется никаких свидетельств в различного рода письменных источниках, которыми пользуется историческая наука» [23, с. 3]. Для успешного развития археологической науки, по мнению Е. К. Редина, необходимо было увеличивать общедоступные обзоры по археологии, открывать публичные чтения по предмету и провинциальные музеи, а также составлять различного рода археологические карты и издавать как можно больше фотографий различных древностей [29, с. 253; 33, с. 2; 48, с. 3].

Подводя итог, можно отметить, что профессор Е. К. Редин большую часть времени отводил работам в области церковной археологии и истории искусств, которые в дореволюционный период были тесно связаны с археологией, так как в то время «археологическая работа велась преимущественно для собирания и изучения «вещей», главным образом произведений искусства» [49, с. 54]. Занимался ученый и непосредственно археологическими раскопка-

ми, которые производились им, в основном, в преддверии археологических съездов, активным участником и популяризатором деятельности которых он являлся начиная с 1890 года. Кроме того, внимательно следя за выходом новых работ и периодических изданий, он отзывался на них критическими замечками и изданием специальных брошюр «Искусство и археология (Критика и библиография)». Все это, по нашему мнению, ставит профессора Е. К. Редина, незаслуженно забытого как археолога, на одно из первых мест в ряду археологов Харьковского университета начала XX века.

Литература

1. Кызласова И. Л. История изучения византийского и древнерусского искусства (Ф. И. Буслаев, Н. П. Кондаков: методы, идеи, теории). — М., 1985.
2. Лазарев В. Н. История византийской живописи: В 2-х кн. — М., 1986. — Кн. 1.
3. Побожий С. З плеяди фундаторів: До 125-річчя від дня народження Є. К. Редина // Образотворче мистецтво. — 1988. — № 2.
4. Сумцов Н. Ф. Человек золотого сердца (Профессор Егор Кузьмич Редин). — Харьков, 1909.
5. Вздорнов Г. И. История открытия и изучения русской средневековой живописи. XIX век. — М., 1986.
6. Бецкий А. И. Е. К. Редин как историк византийского искусства // Сборник ХИФО. — 1913. — Т. 19.
7. Памяти профессора Харьковского университета Егора Кузьмича Редина // Сборник ХИФО. — 1913. — Т. 19.
8. Побожий С. И. Харьковский университет: от классической до отечественной археологии (XIX — нач. XX вв.) // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Тези доповідей. — Полтава, 1990.
9. Жебелев С. А. Памяти Е. К. Редина // Записки классического отделения ИРАО. — 1910. — Т. 6.
10. Анучин Д. И. И. Е. Забелин как археолог в первую половину его научной деятельности (1842–1876) // О людях русской науки и культуры (статьи, некрологи и заметки). — М., 1952.
11. Веселовский Н. И. История императорского Русского Археологического общества за первые пятьдесят лет его существования 1846–1896. — СПб., 1900.
12. Труды VIII Археологического съезда в Москве 1890. — М., 1897. — Т. 4.
13. Редин Е. К. Церковные древности // Труды VIII Археологического съезда в Москве 1890. — М., 1897. — Т. 4.
14. Труды X Археологического съезда в Риге 1896. — М., 1900. — Т. 3.
15. Редин Е. К. X-й Археологический съезд в Риге. — Харьков, 1897.

16. Редин Е. К., Федоровский Н. А. Могильник кургана слободы Сеньково, Купянского уезда. — Харьков, 1900.
17. Одиннадцатый археологический съезд в Киеве 1-20 августа 1899 года. — М., 1898.
18. Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899. — М., 1902. — Т. 2.
19. Алексеев Л. В. XII Археологический съезд в Харькове (1902) // РА. — 1992. — № 4.
20. Труды Харьковского Предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда / Под ред. проф. Е. К. Редина. — Харьков, 1902. — Т. 2.
21. Труды Харьковского Предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда / Под ред. проф. Е. К. Редина. — Харьков, 1902. — Т. 2.; Сборник ХИФО. — Т. 13.
22. Письма Е. К. Редина к Н. Ф. Сумцову // Сумцов Н. Ф. Человек золотого сердца. — Харьков, 1909.
23. Редин Е. К. Значение деятельности археологических съездов для науки русской археологии: К XII Археологическому съезду в Харькове. — Харьков, 1901.
24. Каталог выставки XII Археологического съезда в г. Харькове. — Харьков, 1902.
25. Альбом выставки XII Археологического съезда в г. Харькове / Под ред. и с объяснительным текстом проф. Е. К. Редина. — М., 1903.
26. Труды XII Археологического съезда. — М., 1905. — Т. 2.
27. Редин Е. К. XII Археологический съезд. — Б. м., 6 г.
28. Известия XII Археологического съезда в Харькове 15-27 августа 1902 года. — Харьков, 1902.
29. Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе 1905 г. — М., 1908. — Т. 2.
30. Известия XIII Археологического съезда в Екатеринославе 15-27 августа 1905 года. — Харьков, 1905.
31. Редин Е. К. XIII Археологический съезд в г. Екатеринославе: Обзор его трудов. — СПб., 1906.
32. Редин Е. К. Археологические известия и заметки, издаваемые императорским Московским Археологическим Обществом, под редакцией действительного члена А. Ф. Орешникова. № 1 и 2. Москва 1893 г. // Записки императорского Харьковского университета. — 1893. — Кн. 2.
33. Редин Е. К. Византийский Временник, издаваемый при Императорской Академии Наук, под редакцией В. Г. Василевского и В. Э. Релля. Том 1. Вып. 1. — СПб., 1894.
34. Редин Е. К. Искусство и археология (Критика и библиография). — СПб., 1905.
35. Редин Е. К. Искусство и археология (Критика и библиография). — СПб., 1906.

36. Редин Е. К. Искусство и археология. (Библиография). — СПб., 1907.
37. Редин Е. К. Памяти Джованни Баттиста де Росси, основателя христианской археологии. — Харьков, 1894.
38. Редин Е. К. Памяти Ле-Блана // Сборник ХИФО. — 1899. — Т. 11.
39. Редин Е. К. Памяти Ф. И. Буслаева // Сборник ХИФО. — 1899. — Т. 11.
40. Редин Е. К. Памяти отца Василия Спесивцева. — Харьков, 1905.
41. Редин Е. К. Графиня П. С. Уварова: (К двадцатилетию ее председательства в Императорском Московском Археологическом обществе). — Харьков, 1905.
42. Айналов Д. В. Памяти Е. К. Редина. (Некролог) // Сборник ХИФО. — 1913. — Т. 19.
43. Редин Е. К. Мозаика равеннских церквей. — СПб., 1896.
44. Айналов Д. В. Памяти Егора Кузьмича Редина // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове 1909. — М., 1911. — Т. 3.
45. Айналов Д. В., Редин Е. К. Киево-Софиевский собор. Исследование древней мозаичной и фресковой живописи. — СПб., 1896.
46. Редин Е. К. Материалы к изучению церковных древностей Украины: Церкви города Харькова. — Харьков, 1905.
47. Монгайт А. Л. Возникновение и первые шаги советской археологии // История СССР. — 1963. — № 4.
48. Редин Е. К. Критико-библиографические заметки по истории и археологии искусств. — Харьков, 1902.
49. Генинг В. Ф. Очерки по истории советской археологии: (У истоков формирования марксистских теоретических основ советской археологии. 20-е — первая половина 30-х годов). — Киев, 1982.

О. Г. Павлова

ДО ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ МИСТЕЦТВ У ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (З ПОЧАТКУ ДО СЕРЕДИНИ ХІХ ст.)

Харківський університет з самого його заснування став науковим і культурним центром Слобожанщини. Це один із перших навчальних закладів, який з початку ХІХ століття на довгий час зосередив навколо себе всю наукову, культурну і просвітницьку діяльність краю.

Засновуючи університет у Харкові, В. Н. Каразін, вважаючи його не лише центром наукової діяльності Слобідського краю, всіляко сприяв і дбав про розвиток різних ремесел і мистецтв у стінах університету [10, с. 18].

У проекті статуту створення університету зазначалося, що одним із його відділів повинна була стати місцева академія мистецтв

[1, с. 8]. Про здійснення цієї ідеї Каразін почав піклуватися ще до заснування університету.

Для розвитку у Харківському університеті художніх ремесел було виписано із Петербурга майстрів, які повинні були, крім робіт по університету, ще навчати й учнів. З цією ж ціллю у 1804 році при посередництві В. Н. Каразіна Харківським університетом була придбана колекція Фрідріха Аделунга (1768–1843) [19, с. III]. Це було перше придбання, яке увійшло до колекції майбутнього музею витончених мистецтв, що існував при університеті.

Таким чином, музей витончених мистецтв і старовини веде свою історію з перших років існування Харківського університету.

Основа майбутнього музею закладалася в науково-допоміжних закладах, які відкривалися при університеті. Це класи малювання, кабінет рідкісних речей та мюнц-кабінет. Пізніше предмети малювального кабінету стали основою відділу витончених мистецтв, а монети, медалі мюнц-кабінету та рідкісних речей — основою для відділу старожитностей [9, с. 421]. Згадані навчальні заклади і повинні були на перших порах сприяти вивченню мистецтв в університеті. Класи малювання проіснували до 1859 року, а кабінет вишуканих мистецтв з 1861 року отримав назву Музею вишуканих мистецтв [10, с. 20].

Перше університетське художнє придбання, колекція Фрідріха Аделунга, налічувала 2477 гравюр [18, с. 230–231]. Вона складалася із гравюр на металі в різних техніках, малюнків. Їхня тематика була найрізноманітнішою. Тут були твори історичного, портретного, пейзажного та інших жанрів. Найціннішими були 59 старовинних гравюр та малюнків XVI–XVII століть, які належали Дюреру, Гольціусу, Ван Діку, Вуе, Менгсу [5, с. 94].

На початок XIX століття зібрання Ф. Аделунга було рідкісним і важливим для вивчення історії гравірувального мистецтва як в технічному, так і в художньому відношенні. Його перевага полягала у тому, що це була хоч і не зовсім повна, але систематизована колекція естампів. До неї увійшли зразки графічних творів великих майстрів усіх часів.

Цікаво, що в колекції Ф. Аделунга було представлено не лише гравюри, але і копії з чудових картин знаменитих шкіл живопису, які могли служити не лише зразками у малюванні, а одночасно і для історичних та естетичних знань про мистецтво [6, с. 95].

Після відкриття університету він постійно збагачувався й іншими надходженнями творів мистецтва. Для заснованого класу малювання та живопису з метою організації навчального процесу було придбано бюсти та інше приладдя.

У 1805 році із Лондона були виписані різні збереження ландшафтів, а в 1806 році — естампи. Кабінет живопису та малювання було забезпечено необхідним навчальним приладдям: дерев'яними та мідними дошками, столами, пупітрами.

Таким чином, з самого початку створювалися всі умови для навчання і розвитку різних художніх ремесел у стінах університету, що тісно поєднувалося з набуттям знань про мистецтво.

Починаючи з 1814 року придбання речей художньо-естетичного характеру для потреб університету відбувалося систематично. Це були пожертвування приватних осіб або художні предмети та твори образотворчого мистецтва, куплені на кошти університету. На перших порах вони використовувалися тільки для потреб навчального процесу.

У такий спосіб для кабінету малювання та живопису надходили зразки для навчання малюванню. Серед них були літогравіровані голови з оригінальних картин і бюстів, видані Спілкою заохочення художників, копії з картин колекції Імператорського Ермітажу, літографії з картин російських живописців, естампи з різних картин на історичну тему, фігури і напівфігури, скопійовані з статуй, різні етюди, краєвиди, декілька міфологічних статуй великих розмірів [4, с. 61].

Звичайно, деякі з гравюр, що були придбані на початку XIX століття, з часом становили відносну цінність і після відкриття музею зберігалися в папках. Але на певному етапі вони також виконували як навчальну, так і художньо-естетичну функцію не лише в межах університету, але і Харкова.

З початку 40-х років XIX століття серед викладачів університету виникла думка створити кабінет витончених мистецтв. Особливо цією ідеєю захопився професор А. О. Валицький [20. Р-820, оп. 1, спр. 3, л. 24]. Він задумав зібрати колекцію гіпсових зліпків з оригіналів давнього мистецтва. З цією ж метою за його рекомендаціями на початку 1840-х років були виписані з Імператорської Академії мистецтв гіпсові копії в справжню величину з Венери Медіцейської, Венери Каплінігос, Флорентійського Меркурія, Боргезького бійця та ін.

Очевидно, що університет намагався отримати копії з тих творів, які мають особливе значення в історії розвитку мистецтв. Вони були майстерно зроблені і давали прекрасне уявлення про високу художню якість оригіналів. В цей же час у різних знаменитих художників було куплено ще декілька статуй і бюстів. Після цього на деякий час поповнення гіпсових копій припинилося, тому що в університеті не вистачало приміщень.

А. О. Валицький дбав також і про придбання літогравірованих видань відомих картинних галерей та інших художніх видань. Так, наприклад, за його безпосередньою участю були виписані видання Мюнхенської пінакотеки і галереї Шлейсгейма у 1841 році, Дрезденської галереї у 1843 році та видання старожитностей Геркуланума та Помпеї [18, с. 234]. Таким чином, завдяки діяльності А. О. Валицького було розпочато зібрання нових наукових видань по мистецтву безпосередньо для кабінету малювання. Ці та наступні придбання всесвітньовідомих видань з історії мистецтва були для викладачів та учнів чудовими науковими примірниками при знайомстві та вивченні світового мистецтва.

У середині XIX століття розпочинається також поступове вивчення та систематизація університетської колекції. Результатом цієї роботи є підготовлений і надрукований у 1845 році каталог малюнків і бюстів, які вдалося зібрати при університеті [17].

Уже в першій половині XIX століття було закладено основу зібрань кабінету витончених мистецтв, який у 1861 році був перетворений у Музей витончених мистецтв і став доступним для глядачів [6, с. 11]. До 1859 року кабінетом витончених мистецтв, разом з класом малювання, завідували художники, вчителі мистецтв в університеті. Після скасування згадуваних кабінетів і виникнення Музею витончених мистецтв керівництво музеєм перейшло до історико-філологічного факультету. Професори цього факультету за вільним призначенням взяли на себе клопоти опікунства над музеєм [3, с. 309]. Для розміщення музейної колекції було виділене зручне приміщення.

Цікава сторінка в історії поповнення університетської колекції пов'язана з ім'ям Івана Єгоровича Бецького. І. Є. Бецький був вихованцем Харківського університету, відомим серед інтелігенції виданими ним у 1843–1844 роках чотирма книгами історико-літературного альманаху «Молодик» [8, с. 49].

Перебуваючи довгий час на лікуванні у Флоренції, І. Є. Бецький зібрав колекцію різних італійських художників переважно XVI–XVII століть. Вона нараховувала 170 творів живопису. У 1857 році Бецький подарував свою колекцію Харківському університету. У своєму листі від 12 грудня 1855 року він писав Раді університету про свій задум: «Начал я собирать их с целью, чтоб составилъ коллекцию образчиков, так называемых этюдов или боццето, и по благополучном окончании сего предприятия, сопряженного с трудом и немалыми хлопотами, предложитъ оную Харьковскому университету для украшения рисовальнаго класса, при немъ установленнаго» [7, с. 17].

Після того як була отримана цікава колекція картин художників різних італійських шкіл XVI–XVII століть, Рада Харківського університету на знак вдячності одноголосно обрала Івана Єгоровича Бецького членом-кореспондентом університету. Ця колекція не мала жодної копії і отримала тоді велику оцінку конференц-секретаря Імператорської Академії мистецтв Д. В. Григоровича і члена Академії професора Ф. А. Бруні [13].

Увага і піклування І. Є. Бецького про музей на цьому не припинилися. До кінця життя він залишався великим другом, збирачем і радником музею.

У 1858 році щедрістю І. Є. Бецького музей поповнився ще 373 картинами [18, с. 237]. Разом із списками надісланих картин він дає і свою оцінку цьому зібранню. Картини цього надходження головним чином відносилися до двох італійських шкіл — флорентійської і болонської. Переважали в ній етюди і ескізи. Це пояснюється тим, що вони збиралися для малювального і живописного класу як зразки в опануванні техніки малюнка та живопису. Кращі художні твори колекції Бецького в кількості 198 картин були виставлені в музеї і описані в «Покажчику музею», складеному у 1877 році. Загальна цінність всієї колекції Івана Єгоровича визначалася вартістю не менше 3000 карбованців [18, с. 237].

Слід відзначити, що не всі картини початково були в належному стані. Перш ніж передати їх музею, Бецький потурбувався про їх реставрацію, на що затратив 3000 франків [там же].

Незалежно від загального історичного значення колекції Бецького, в ній знаходилися високохудожні твори живопису. Ця багата колекція і склала основу картинної галереї Музею витончених мистецтв.

Час від часу завдяки піклуванню Бецького музей поповнювався то цінними художніми речами, то гравюрами, то цікавими фотографіями [16]. Крім того, Іван Єгорович давав корисні поради щодо придбання книг по мистецтву, необхідних для музею [10, с. 22]. Нерідко разом з гравюрами він надсилав до Харкова і книги з історії мистецтва.

Паралельно з пожертвуваннями І. Є. Бецького музей продовжував поповнюватися новими зразками різних видів мистецтва.

У 1859 році берлінський професор Цан звернувся до міністра народної освіти з пропозицією про придбання гіпсових зліпків. Вони були відлиті з оригінальних античних статуй, що знаходилися у Бурбонському музеї в Неаполі [18, с. 240]. Про цю пропозицію

міністр сповістив і Харківський університет. Викладачі історико-філологічного факультету розуміли, яке велике значення може мати наочне уявлення кращих і вишуканих зразків класичного мистецтва при вивченні історії і мистецтва стародавнього світу. Враховуючи ці обставини, було вирішено придбати всю колекцію Цана. Зібрання мармурових, відлитих у сріблі та бронзі копій з античних статуй було отримане університетом у 1861 році. Крім статуй, бюстів і барельєфів, колекція також включала в себе зібрання предметів домашнього вжитку, знайдених при розкопках Помпеї та Геркуланума, а також зразки архітектурної пластики – капітелі, каріатиди. Коштувала на той час ця колекція 700 карбованців [18, с. 240].

У 1864 році музеєм було закуплено копію Мурільйо «Відпочинок святого сімейства на шляху до Єгипту», оригінал якої знаходився в Ермітажі. Було придбано також старовинний портрет польського короля Станіслава II Августа, виконаний пастеллю. Постійно закуповувалися вітчизняні та іноземні художні видання книг для музейної бібліотеки.

У 1867 році було придбано ще одну копію з роботи Мурільйо «Взяття Богоматері на небо», виконаної в Академії мистецтв з оригіналу, який також знаходився в Ермітажі. Із Дрездена було випи-сано копію «Сикстинської Мадонни» Рафаеля. Такі постійні пооди-нокі надходження були суттєвими і важливими в збиральницькому процесі художніх творів для музею.

У 1868 році за пропозицією професора Харківського університету Д. І. Каченовського Музей витончених мистецтв налагодив зв'язки з Еронделевою Спілкою шанувальників мистецтва в Лондоні [15]. Від цієї Спілки було придбано колекцію зліпків з творів мистецтва II–XVI століть, оригінали яких були вирізані із слонової кістки. У Еронделевої Спілки було також придбано зібрання хромолітографірованих зліпків з фресок і картин знаменитих майстрів: Рафаеля, Перуджино, Андреа дель Сарто, Мікеланджело, Фра Анджелико, Ван Ейка, Гольбейна та ін. Всього було отримано 74 хромолітографії. Серед оригінальних барельєфів на металі були копії з робіт Донател-ло, Дюрера, Гуньйона та ін. Було придбано також гіпсові горельєфні зліпки з оригінальних бронзових дверей церкви св. Іоанна у Флоренції.

В кінці 60-х років XIX століття музею було пожертвовано спад-коємцем Російського престолу цесаревичем Олександром (III) кар-тину академіка М. Чернецова «Вид міста Костроми». В цей час до музею Харківського університету також надійшли і два морські пейзажі І. К. Айвазовського та інші значні художні видання.

Другим, вже після І. Є. Бецького, значним і цінним пожертвуванням збагатився Музей витончених мистецтв у 1873 році. Цей безцінний дар надійшов від великого шанувальника мистецтва, колишнього випускника університету А. М. Алферова [14, с. 50]. Останні роки свого життя Аркадій Миколайович провів за кордоном. Зібрану ним художню колекцію він заповідав університету. Її колекція нараховувала 50 живописних картин, 421 малюнок та акварелі XVII–XIX століть, 64 цінних художніх видань, 100 книг з історії живопису та графіки, а також зібрання гравюр, офортів, рідкісних старовинних літографій та ін. [2].

З отриманням колекції А. М. Алферова Музей Харківського університету став одним із найбільших художніх центрів не лише Слобожанщини, але і країни в цілому. Це зібрання могло б бути чудовою прикрасою будь-якого музею чи університету.

В колекції А. М. Алферова були твори старих майстрів та сучасних художників. До неї входили талановиті твори маловідомих художників XVII століття. Серед них виділялися твори Крайєра, Влігера, Молінера, Байєна, Вілтарса, Гоута. Майстерно виконані твори художників шкіл Іорданса та Пуссена. Серед картин сучасних художників звертали на себе увагу полотна знаменитих дюссельдорфських пейзажистів Висселінга і Фергаса, анімалістичні пейзажі Ван-Оса та чотири морські види І. К. Айвазовського, написані ним у 1854–1855 роках. Серед картин на історичну тему виділялися «Сусана» фламандської школи XVI століття та «Сцена із Діань Апостольських» італійської школи XV століття [18].

Найзначнішу частину колекції А. М. Алферова, як уже зазначалося, складали акварелі та оригінальні малюнки. За часом створення вони наполовину належали майстрам XVI–XVIII століть, а наполовину сучасним художникам. Із робіт російських художників у цій колекції знаходилися ескізи сепією К. П. Брюллова, два малюнки І. К. Айвазовського, малюнки пером І. І. Шишкіна та декілька інших.

Найбільшу пристрасть А. М. Алферов мав до гравюр. Живучи останній час майже безвиїздно в Німеччині, він мав повну можливість задовольнити свою любов до збирання гравюр. Тут йому вдалося відшукати гравюри Дюрера, Рембрандта, 26 гравюр з картин Рубенса, Андріана ван Остаде, Калама та багатьох інших.

Із російських гравюр були в цій колекції твори Ухтомського та ін. Окремо слід відзначити в цьому відділі велику, майстерно виконану, гравюру «Сикстинської Мадонни» Рафаеля.

Колекція А. М. Алферова була оцінена в Бонні вартістю в 14 тисяч талерів [9, с. 42]. Але цим, звичайно, її цінність не вичерпувалася і з часом набувала все більшого значення.

Музей витончених мистецтв при Харківському університеті відіграв велику роль у розвитку історії та культури краю. По-перше, він виник і довгий час залишався єдиним культурним осередком такого плану на Слобожанщині. По-друге, музей існував як для естетичної насолоди і розвитку художнього смаку, так і для всебічного вивчення його колекції. Зосереджений в ньому матеріал, серед якого були і першокласні зразки світового мистецтва, мав велике значення як для художніх студій, так і для науковообґрунтованого вивчення історії мистецтва.

Музей став доступним не лише для студентів університету та великою підмогою у науковому вивченні пам'ятників культури минулого, а і школою мистецтв для жителів краю.

Таким чином, як бачимо, майже до середини XIX століття у Харківському університеті не стільки приділялася увага вивченню історії мистецтв, скільки готувалася база для здійснення цієї ідеї. В цей час у стінах університету не було мистецтвознавців і музеєм займалися любителі, викладачі історико-філологічного факультету, які частково приділяли увагу вивченню колекції та використанню її у навчальному процесі та іноді читали лекції з історії мистецтва.

Широке вивчення історії мистецтва у Харківському університеті почалося у другій половині XIX століття, коли при історико-філологічному факультеті відкрилася кафедра історії мистецтв, а у стінах університету з'явилися спеціалісти-мистецтвознавці Є. К. Редін, М. Ф. Сумцов, Ф. І. Шміт.

З цього часу розпочинається глибоке і систематичне вивчення музейної колекції, читаються для студентів лекції, викладачі працюють над серйозними і важливими мистецькознавчими проблемами та темами. Ці питання також потребують спеціальних досліджень.

Література

1. Багалей Д. И. Харьковский университетские торжества за первые годы существования университета. — Харьков, 1894.
2. Зарудный Н. А. Аркадий Николаевич Алферов // Харьковский вестник. — 1859. — № 79.
3. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет существования (1805–1905). — Харьков, 1908.
4. Историко-статистические записки об Императорском Харьковском университете и его заведениях, от основания университета до 1859 г. — Харьков, 1859.

5. Лавровский Н. А. Василий Назарьевич Каразин и открытие Харьковского университета // ЖМНП. — 1872. — № 2.
6. Пивненко А. С. Художественная жизнь города Харькова второй половины XIX — начала XX века (до 1917 г.): Автореф. дис. канд. искусствоведения. — М., 1990.
7. Редин Е. К. И. Е. Бецкий и музей изящных искусств и древностей Харьковского университета. — Харьков, 1901.
8. Редин Е. К. Каталог выставки XII Археологического съезда в городе Харькове. Отдел исторических древностей. — Харьков, 1902.
9. Музей изящных искусств и древностей Императорского Харьковского университета. — Харьков, 1904.
10. Редин Е. К. Харьков, как центр художественного образования юга России. — Харьков, 1894.
11. Редин Е. К. Ученая деятельность историко-филологического общества при Императорском Харьковском университете за первые двадцать лет существования (1877–1902). — Харьков, 1904.
12. Сумцов Н. Ф. Двадцатилетие историко-филологического общества при Императорском Харьковском университете. — Харьков, 1904.
13. Сумцов Н. Ф. Заметки об И. Е. Бецком // Харьковские ведомости. — 1885. — № 111.
14. Сумцов Н. Ф. Просветительная деятельность А. А. Палицина // Из украинской старины. — Харьков, 1905.
15. Сумцов Н. Ф. Труды Д. И. Каченовского по истории искусства // Южный край. — 1901. — № 6905.
16. Харьковские ведомости. — 1885. — № 120.
17. Указатель произведений, хранящихся в Императорском Харьковском университете. — Харьков, 1845.
18. Указатель произведений, хранящихся в Музее изящных искусств при Императорском Харьковском университете. — Харьков, 1877.
19. Указатель произведений, хранящихся в Музее изящных искусств при Императорском Харьковском университете. — Харьков, 1883.
20. Державний архів м. Харкова.

А. Д. Каплин

И. В. КИРЕЕВСКИЙ

О ПУТЯХ ИСТОРИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РОССИИ

Несмотря на то что имя И. В. Киреевского часто упоминается при изучении общественной мысли России XIX в., отечественные исследователи о его исторических взглядах сказали немного [1, 2, 3].

В советское и постсоветское время специальных исторических работ ему посвящено не было, хотя о И. В. Киреевском продолжали писать русские эмигранты [4 — 6], а в зарубежной историографии последних десятилетий появилось четыре монографии о его философских воззрениях [7, с. 119]. Но и то немногое, что достигнуто историографией в изучении исторических, историософских воззрений И. В. Киреевского, его отношения к России, получает весьма упрощенное толкование. Причина этого не только в методологии подхода, но и в том, что наследие выдающегося мыслителя, даже опубликованное и доступное, не только во многом еще не изучено, но даже и не прочитано. Это дает простор для, по сути дела, любых измышлений по поводу взглядов И. В. Киреевского [8; 9 и др.], хотя они на самом деле гораздо интереснее, сложнее тех, которые закрепились за ним в историографической традиции. Ни выводы, ни ход самих рассуждений философа, богослова, историка не только не потеряли своей актуальности, но скорее, наоборот — обогатились новым смыслом и заставляют заново рассмотреть многие темы его постоянных раздумий, главная из которых — судьба России.

В данной статье речь идет о раннем этапе творчества И. В. Киреевского, главным образом до его отъезда за границу. Важнейшим для нас представляется вопрос: чем, собственно, какими идеями интересен этот период? Какое место занимают взгляды этого времени, связанные с русской историей, в контексте всего творчества мыслителя? Итак, прежде чем отвечать на вопросы, к какому направлению принадлежал И. В. Киреевский, на чьи идеи он опирался, какова эволюция его воззрений и т. д., необходимо определиться: а что именно он писал, от каких к каким идеям шел и что считал главным в различные периоды своей жизни.

Уже с первых строк раннего литературного опыта И. В. Киреевского («Царицынская ночь», 1827 г.) «тихие мысли» его героя «сами собой пошли разгадывать прошлую жизнь отечества» [10, т. 2, с. 147], а «сердечный разговор» довел друзей до «мечтаний о будущем..., о собственной судьбе и, наконец, о судьбе России» [10, т. 2, с. 148]. Безусловно, в этом произведении, прочитанном в салоне княгини З. А. Волконской, нельзя не заметить непосредственной принадлежности автора к блестящим любомудрствующим молодым людям. Однако в данном случае интересно не столько это, сколько то, что считал для себя важным молодой И. В. Киреевский и как это отразилось на его дальнейшей жизни, а она не мыслилась вне общей жизни России. О чем он сердечно писал А. И. Кошелеву

в 1827 г.: «Не думай, однако же, чтобы я забыл, что я русский, и не считал себя обязанным действовать для блага отечества. Нет! Все силы мои посвящены ему», и дальше: «Куда бы нас судьба ни завела и как бы обстоятельства ни разрознили, — мечтал он о себе и своих братьях, — у нас все будет общая цель: благо отечества...» [10, т. 1, с. 10]. Общая цель, как видим, была определена в самом начале поприща, и она не менялась ни при каких ударах судьбы. Средством же мыслилась и была выбрана литература.

Эпистолярные свидетельства конца 1820-х гг. дышат пафосом, поэзией, стремлением к высокому служению общему благу. Такой настрой приводит И. В. Киреевского в первой анонимной публикации «Нечто о характере поэзии Пушкина» (1828 г.) к мысли, что «у нас ничей голос не лишний: мнение каждого, если оно составлено на чистом убеждении, имеет право на всеобщее внимание» [10, т. 2, с. 1]. Более того, он считает, что «в наше время каждый мыслящий человек не только может, но еще обязан выражать свой образ мыслей перед лицом публики» [10, т. 2, с. 1,2]. Но для чего же «обязывать» к этому самого себя? Автор сразу же дает ответ: «только общим содействием может у нас составиться то, ...чего до сих пор однако же, мы еще не имеем, и что, быв результатом, служит вместе и условием народной образованности, а следовательно, и народного благосостояния: я говорю об общем мнении» [10, т. 2, с. 2].

Для И. В. Киреевского чрезвычайно важно это «общее мнение», которого пока нет, а нет потому, что оно и результат, и условие народной образованности и благосостояния, которых тоже нет. Всего же этого можно достичь только «общим содействием». Вот откуда вытекает обязанность мыслящего человека выражать свой образ мыслей, но «общее мнение» должно быть «составлено по совести и основано на чистом убеждении» [10, т. 2, с. 1].

Как видим, при рассуждении о важнейших предметах выдвигаются необходимые нравственные требования. Отсутствие же необходимой нравственной высоты делает голос высказывающегося лишним, ненужным. По сути дела, уже здесь автор поставил некоторые из тех вопросов, над которыми он думал всю жизнь. Для него Россия — молодое государство, которое не участвовало в жизни западных народов, «блестящее поприще открыто еще для русской деятельности: все роды искусств, все отрасли познаний еще остаются неусвоенными нашему отечеству» [10, т. 2, с. 10].

Вступление И. В. Киреевского на поприще служения общему благу окрашено оптимизмом как личным, так и государственным, нацио-

нальным. Но почему же «молодой России» открыто «блестящее поприще»? Только потому, что она «не участвовала в жизни западных государств». Но одно неучастие и молодость еще недостаточные условия для блестящего будущего. Хотя И. В. Киреевский, разбирая поэзию А. С. Пушкина, и пытается указать на «основание русского характера», отмечая особо заметную «способность забываться в окружающих предметах и текущей минуте» [10, т. 2, с. 12]. Именно «она служит началом всех добродетелей и недостатков русского народа», именно «из нее происходит смелость, беспечность, неукротимость минутных желаний, великодушие, неумеренность, запальчивость, понятливость, добродушие и пр. и пр.» [10, т. 2, с. 12].

Говоря об основании характера русского народа, И. В. Киреевский не доказывает свое утверждение, ибо: «Есть вещи, которые можно чувствовать, но нельзя доказать иначе, как написавши несколько томов комментариев на каждую страницу» [10, т. 2, с. 12]. Но он отваживается указать на центр сердечной жизни русского народа, считая, что это невыразимое чувство понятно лишь русскому сердцу. Но даже если бы комментарии и последовали — трудно было бы ожидать от них убедительности, ибо неспроста один из героев «Царицынской ночи» предположил, что именно в «Борисово царствование» «в первый раз русский задумался об России» [10, т. 2, с. 148]. Эта недолгая «дума» предоставляла И. В. Киреевскому оптимизм высказывающийся и указывающий, но не доказующий. А пушкинские произведения, например, он сравнивает с «самоцветными камнями в простом ожерелье», которые «блестят в однообразной нити жизни русского народа» [10, т. 2, с. 13].

Автор не видит противоречия в своих словах. Какая же в самом деле может быть однообразность «нити жизни» при таких качествах основания характера, как «неукротимость минутных желаний, ...неумеренность, запальчивость...» [10, т. 2, с. 12]. Но его открытый, любящий взгляд позволяет ему сделать заключение: «чтобы быть народным», надо быть «воспитанным ...в средоточии жизни своего народа, разделять надежды своего отечества, его стремление, его утраты — словом, жить его жизнью и выражать его невольно, выражая себя» [10, т. 2, с. 13].

Таким образом, молодой мыслитель ставит и пытается решать фундаментальные вопросы: что есть русский народ, каковы основания и качества его характера; где должно быть место мыслящего человека в обществе и его образа мысли о судьбах своего отечества; обязанность высказаться «по совести» и быть услышанным, нуж-

ным; необходимость «общего мнения» (которого пока нет) как результата «народной образованности». В постановке этих вопросов нет никакой трагичности, ибо: «нам дано еще надеяться», а эта надежда согревается любовью И. В. Киреевского, с сожалением восклицаящего: «Для чего хвалить прекрасное не также легко, как находить недостатки?» [10, т. 2, с. 13].

Уже к 1829 г. определены не только цель и средство дальнейшей деятельности, но и мотивация самих стремлений. При этом, несмотря на то что И. В. Киреевский выступает как литератор, именно история с первых шагов на литературном поприще становится центром его внимания. Объективную значимость истории он подчеркнул во втором своем выступлении в печати («Обозрение русской словесности 1829 года»), констатируя, что именно «история в наше время есть центр всех познаний, наука наук, единственное условие всякого развития; направление историческое обнимает все» [10, т. 2, с. 19]. И совсем не случайно следом он делает вывод, что и «политические мнения для приобретения своей достоверности должны обратиться к событиям, следовательно, к истории ...» [10, т. 2, с. 19]. Но не только политика, а и «философия, сомкнувши круг своего развития сознанием торжества ума и бытия, устремила всю деятельность на применение умозрений к деятельности, к событиям, к истории природы и человека» [10, т. 2, с. 19]. И даже математика обратилась «к сведению теории на существенность деятельности» [10, т. 2, с. 19]. Сосредоточилась «в роде историческом» и поэзия.

Следовательно, история стала не только центром всех познаний, но и единственным условием всякого развития. А поэтому и подробное обозрение русской словесности И. В. Киреевский начинает с Карамзина, назвав его воображение «чистой совестью нашего народа» [10, т. 2, с. 20]. Дело еще в том, что и саму словесность, литературу И. В. Киреевский считал «единственным указателем нашего умственного развития». Но это уже годом позже — «из дальних странствий возвратясь». Мы же имеем полное право первые его опыты (по форме литературно-критические) считать гораздо более сложными произведениями, где «нечто о характере поэзии Пушкина» есть весьма существенное об Отечестве Пушкина. И не случайно уже в постановке задачи в «Обзрении ... 1829 года» И. В. Киреевский уточняет и конкретизирует главную цель деятельности на протяжении всей жизни: определить особенность литературы, открыть в ней признаки господствующего направления нашей словесности вообще и ее отношение к целостному просвещению Европы. Именно здесь

здесь впервые ставится проблема соотношения образованности (и в обобщении — судьбы вообще) отечественной и западноевропейской. Взгляд И. В. Киреевского был направлен в сторону Запада. К Востоку как объекту исследования интерес отсутствует вовсе, а отдельные его вторжения — лишь эпизоды, коренным образом не изменяющие жизнь и судьбу русского народа. Хотя эти влияния, порой и весьма существенные, не отвергаются.

В «Обозрении ...1829 года» автор, используя образное выражение «бездонное море народной жизни», понимает, сколь трудно его «изведать вполне», но не считает эту задачу недостижимой. Речь идет не о принципиальной конечной неизведанности, а лишь о том, что этот процесс будет долгим из-за отдаленности времен и мутности источников. Кроме того, «невозможно объять народной жизни во всех ее подробностях, покуда частные отрасли ее развития не обработаны в отдельных творениях и не сведены к последним выкладкам» [10, т. 2, с. 21]. А потому ему кажутся весьма странными нападки на «бессмертного историка» Карамзина, достоинство «Истории ...» которого растет вместе с жизнью протекших времен» [10, т. 2, с. 19].

Для И. В. Киреевского как жизнь человека неразрывна с жизнью своего отечества, так и бытие России невозможно понять в отрыве от Европы. Этот подход он уже продемонстрировал в первой статье, рассматривая творчество Пушкина в контексте развития западноевропейской словесности. Теперь же он выстраивает целую теорию европейского развития и места России в нем. Кратко проследим ход его мысли.

Каждый из европейских народов совершил свое назначение, выразил свой характер, нашел особенность своего направления и уже не живет отдельной жизнью: «жизнь целой Европы поглотила самостоятельность всех частных государств» [10, т. 2, с. 38]. На всех этапах этого развития доминировало какое-либо государство — попеременно управляло «судьбою европейской образованности». Причиной же господства было развитие внутренней силы. «Англия и Франция находятся теперь на вершине европейского просвещения; но влияние их не может быть живительное, ибо их внутренняя жизнь уже окончила свое развитие, состарилась и получила ту односторонность зрелости, которая делает их образованность исключительно им одним прилично» [10, т. 2, с. 38]. Отсюда И. В. Киреевский делал вывод, что в данный момент Европа представляет «вид какого-то оцепенения». Однако в мире есть еще два свежих, молодых народа, которые «цветут надеждою», — это Соединенные Американские Штаты и Россия.

В связи с отдаленностью Соединенных Штатов, односторонностью их образованности вся надежда на Россию. Чем же руководствовался автор, делая такой вывод, и были ли объективные основания у самой России стать такой надеждой? И. В. Киреевский в этом не сомневается. Он был уверен, что «венец просвещения европейского служил колыбелью для нашей образованности; она рождалась, когда другие государства уже доканчивали круг своего умственного развития, и где они остановились, там мы начинаем» [10, т. 2, с. 38]. Россия видится И. В. Киреевскому младшей сестрой (но богатой опытностью старших) в большой, дружной европейской семье.

Он видит колыбель русской образованности не в своей собственной истории, а в венце идеализированной европейской истории. Для него объективное основание надежды на великое будущее России есть «совместное действие» важнейших государств Европы в образовании начала нашего просвещения. Это-то и «приготовило ему характер общеевропейский и вместе дало возможность будущего влияния на всю Европу» [10, т. 2, с. 39]. Но не только внешние факторы способствуют возвышению России в качестве европейского лидера. «К той же цели ведут нас гибкость и переимчивость характера нашего народа, его политические интересы и самое географическое положение нашей земли» [10, т. 2, с. 39]. Из всего сказанного И. В. Киреевский не мог не сделать логичного вывода, полного радужных надежд: «Судьба каждого из государств европейских зависит от совокупности всех других — судьба России зависит от одной России» [10, т. 2, с. 39].

Но от чего же в самой России зависит ее судьба? Только от просвещения, ибо оно — источник всех благ. И все дело — в их приобретении, когда же все они «будут нашими, мы ими поделимся с остальною Европою и весь долг наш заплатим ей сторицею» [10, т. 2, с. 39]. Однако эта живописная схема-концепция-план действий отрезвляется беспристрастным сознанием, что «у нас еще нет полного отражения умственной жизни народа, у нас нет еще литературы», хотя и есть залог всех благ: «надежда и мысль о великом назначении нашего отечества!» [10, т. 2, с. 38].

Все необходимое есть за исключением одного: нет полного отражения умственной жизни народа, а следовательно, нет того, что отражает ее. В частности, философии. А она так важна, что «и самая жизнь наша, может быть займет от нее изящество стройности». Но если нет отражения умственной жизни, нет философии, то откуда придет она и где искать ее? Сомнений для И. В. Киреевского «откуда» и «где» нет: «первый шаг наш должен быть присвоением ум-

ственных богатств той страны, которая в умозрении опередила все другие народы» [10, т. 2, с. 27], то есть Германии. Хотя он и отдает себе отчет, что «чужие мысли полезны только для развития собственных», ибо «философия немецкая вкорениться у нас не может», а потому «наша философия должна развиваться из нашей жизни, создаться из текущих вопросов, из господствующих интересов нашего народного и частного быта» [10, т. 2, с. 27]. Но автор не дает ответа: когда и как. Ибо об этом, по его мнению, скажет само время.

Таким образом, из своих интересов текущая жизнь должна присваивать чужие богатства. Но это в том случае, если не нажиты свои или они не полноценны по сравнению с чужими. А если своя жизнь не создала полноценного, то сможет ли она достойно присвоить чужое, не говоря уже о его дальнейшем высшем развитии? И. В. Киреевский не задается подобными вопросами, он лишь поясняет, что «присвоение» не есть подражание, ибо «всякое подражание по системе должно быть холодно и бездушно». А потому он ценит только «подражание из любви», которое может быть «поэтическим и даже творческим». Но если оно будет таким, то можно ли подражая «совершенно забыть себя, и не оттого ли мы и любим образец наш, что находим в нем черты, соответствующие требованиям нашего духа?» [10, т. 2, с. 30]. Вышесказанное объясняет высокую оценку, данную в эти годы деятельности Новикова, в которой И. В. Киреевский видел образец и для самого себя.

Дозаграничный период в жизни и творчестве И. В. Киреевского свидетельствует об интенсивнейшей внутренней работе молодого мыслителя. И хотя внешне это выразилось всего лишь в двух литературно-критических по форме публикациях, они говорят о его глубочайшем интересе к историческому развитию России. И не случайно истинным ядром его литературных обзоров становятся философские рассуждения о путях развития отечества. Именно здесь И. В. Киреевским была поставлена в самом общем виде центральная проблема его жизни и творчества, которая нашла свое классическое разрешение в статье, которая своим названием подчеркивала суть дела: «О характере просвещения Европы и его отношении к просвещению России» (1852 г.) и положения которой нашли полное понимание, одобрение и поддержку в лице великого оптинского старца о. Макария — духовного отца И. В. и Н. П. Киреевских [11, с. 629].

Несмотря на пафос любви к отечеству, оно для И. В. Киреевского лишь то, что может и имеет основания стать великим, но не нечто самоценное в прошлом и настоящем. И уж совсем невозможно представить, чтобы он в 1820-е — начале 1830-х гг. мог сказать, что «ко-

рель образованности России живет еще в ее народе и, что всего важнее он живет в его святой православной Церкви. Потому на этом только основании, и ни на каком другом, должно быть воздвигнуто прочное здание просвещения в России ...» [10, т. 1, с. 220]. В дозаграничном периоде религиозные вопросы в публикациях почти не замечаются, если не считать брошенного вскользь в «Обозрении ... 1829 года» замечания: «Чувство религиозное, коим мы обязаны христианству ...» [10, т. 2, с. 31]. Хотя, конечно же, эти вопросы волновали молодого мыслителя. Достаточно вспомнить его призыв-обещание в письме к А. И. Кошелеву (1827 г.): «Мы возвратим права истинной религии ...» [10, т. 1, с. 10], весьма глубокое и интересное суждение о Шлейермахере и т. д. Но эта тема требует отдельного, неспешного исследования в связи с «Историей обращения Ивана Васильевича».

Первые выступления в печати И. В. Киреевского не остались незамеченными. Причем мнения замечательных современников сходились в одном: в оценке глубокомысленности его суждений. А. С. Пушкин в своих записках назвал «Обозрение ... 1829 года» «красноречивым и полным мыслей» [10, т. 1, с. 49], а В. А. Жуковский 21 января 1830 года писал о только что отправившемся за границу И. В. Киреевском: «Ваня — самое чистое, доброе, умное и даже философическое творение» [10, т. 1, с. 20, 21].

Скрупулезное исследование дальнейшего творческого развития взглядов И. В. Киреевского на историческое развитие России наглядно показывает, как непрост был путь глубоких раздумий, как одна и та же мысль в разных сочетаниях, контекстах звучала в разных вариантах. Он считал, что историк есть «проводник народного самопознания» [10, т. 2, с. 18], способом выражения которого является слово. А ему-то мыслитель и уделял громадное внимание. И потому совсем не случайно в размышлениях, оставшихся в бумагах после смерти, находятся удивительные суждения о слове, которые применимы в первую очередь к творчеству самого автора.

Для него слово «как прозрачное тело духа, должно соответствовать всем его движениям. Потому, оно беспрестанно должно менять свою краску, сообразно беспрестанно изменяющемуся сцеплению и разрешению мыслей. В его переливчатом смысле должно трепетать и отзываться каждое дыхание ума» [10, т. 1, с. 273]. Подробное изучение творческого наследия И. В. Киреевского красноречиво свидетельствует, что «дыхание ума» его было безостановочным до скончания дней. А потому неспешное, детальное вдумывание в его «беспрестанно изменяющееся сцепление и разрешение мыслей» 1820–

1830-х гг. об историческом развитии России дает нам возможность более определенно понять, что и почему менялось как в самом основании осмысления, так и в результатах его в последующие годы.

Литература

1. Виноградов П. Г. И. В. Киреевский и начало московского славянофильства // Вопросы философии и психологии. — 1892. — № 11.
2. Ляковский В. Братья Киреевские, жизнь и труды их. — СПб., 1899.
3. Историческое описание Козельской Оптиной пустыни и Предтечева скита. — Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1902.
4. Смолич И. И. В. Киреевский // Путь. — 1932. — № 33.
5. Концевич И. М. Стяжание Духа Святаго в путях Древней Руси. — М., 1993.
6. Концевич И. М. Оптина Пустынь и ее время. — Джорданвилль, 1970.
7. Мюллер Э. И. В. Киреевский и немецкая философия // Вопросы философии. — 1993. — № 5.
8. Котельников В. А. Литератор-философ // И. В. Киреевский. Избранные статьи. — М., 1984.
9. Комаров Ю. С. Общество и личность в православной философии. — Казань, 1991.
10. Киреевский И. В. Полн. собр. соч. Т.1-2. — М., 1911.
11. Собрание писем блаженного памяти оптинского старца иеросхимонаха Макария. Письма к мирским особам. — СПб., 1993.

О. М. Солошенко

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ХАРКІВЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Національна структура населення Харківщини, як і інших районів України, формувалася на протязі століть під впливом соціально-економічного, політичного та культурного розвитку. На середину ХІХ ст. тут склалося стійке національне співвідношення населення. Зазначимо, що процес заселення території краю був дещо відмінний від сусідніх Полтавської та Чернігівської губерній, зокрема, для Харківщини був характерний значно більший відсоток росіян.

Вивчення національного складу населення ускладнюється тим, що в матеріалах ревізій, як правило, враховувалося лише чоловіче населення, облік проводився по окремих групах занять населення. Земські статисти при обліку населення також не звертали уваги на національний склад. Це, безумовно, ускладнює вивчення даного

питання, але, залучаючи дані губернських комітетів, одноденних обліків населення міст, матеріали Першого Всеросійського перепису населення тощо, ми зробимо спробу проаналізувати склад населення Харківщини за національною ознакою, зокрема, українців, росіян, білорусів та євреїв, що у другій половині XIX ст. становили найбільшу частину населення краю. Переважну більшість склали українці. Д. І. Багалій відмічав, що Харківщина за своїм історико-етнографічним складом є українською і є органічною частиною України, а її населення становить також частину українського народу [1, с. 23]. Так, на 1 січня 1863 р. в губернії мешкало 1274711, або 91,5% українського населення. Найбільше їх було в Старобільському повіті — 213821 чол., Ізюмському — 157721, Сумському — 126604, Харківському — 120176 чол. Значно менше у Зміївському — 87172 чол., Богодухівському — 85213 чол., Вовчанському — 84635 чол. [2, с. 124-131]. Однак відсоткова доля українців в повітах Харківщини найбільша була у Валківському — 99,4, Лебединському — 98,7, Старобільському — 97,6, Ізюмському — 96,6, а найменшою в Харківському — 71,6%. За підрахунками автора, це найменший показник в цілому по повітах губернії, оскільки середній становить 93,5% від населення регіону.

Щодо росіян, то їх на Харківщині в цей період проживало 172547 чол., що становило 12,37%. Переважна більшість їх проживала в Харківському повіті — 46892 чол., дещо менше в Богодухівському — 16587 чол., Куп'янському — 15502 чол., Сумському — 3525 чол., а в Валківському — лише 527 чол. [2, с. 124-131]. Відсоткове співвідношення, за підрахунками автора, свідчить про те, що найбільше росіян проживало в Харківському повіті — 37,7 (це найвищий відсоток по губернії), в Куп'янському — 13,5, Богодухівському — 16,2, а найменше в Лебединському — 1,24 та Валківському — 0,55%. Ці дані свідчать про те, що російське населення переважало в повітах, територія яких заселялась ще в XVII ст. російськими служилими людьми і які були колись центрами найбільших Слобідських полків.

В Пам'ятній книзі Харківської губернії за 1864 рік відзначається, що на той час в губернії було два домінуючих «племені» (слово національність тоді ще не вживалось) — малороси і великороси, за винятком найменшої кількості, що становила в губернії 2512 чол., або 0,18%. На жаль, документи не свідчать про те, які ж національності належали до цієї категорії населення. Можна припустити, що в більшості це були євреї [2, с. 124, 131].

Цікавий матеріал щодо населення міста Харкова знаходиться в проведеному в 70-х роках одноденному перепису населення. Була зроблена спроба виявити належність харків'ян до різних національностей за ознакою рідної мови. Дані свідчать, що 61529 чол., або 60,2% населення Харкова, визнало рідною російську мову, а 29673 чол., або 29,2%, — українську [3, с. 152]. Однак, на наш погляд, ці дані не слід вважати доказом кількісного складу українців та росіян в місті. Адже на той час в Харкові значну частину населення (33720 чол., або 33%) становили селяни-українці, основна маса яких були переселенці з Київської, Волинської, Полтавської, Харківської та інших губерній України. Значно менше (12780 чол., або 12,5%) було селян-переселенців з Курської, Орловської, Московської та інших губерній Росії, що звичайно визнали своєю рідною мовою російську.

Вважаючи на те, що при переписі йшлося не про національний склад населення міста, а про визнання ним російської чи української мови, можна припустити, що якась частина українців назвала своєю рідною мовою російську. Ця характерна риса міста спостерігалася у кінці XIX ст. і навіть у радянські часи.

У наступному десятиріччі спостерігається майже пропорційна динаміка росту населення міста. Так, росіян збільшилося до 103086 чол., або в 1,67 разу, українців відповідно до 49909 чол., або в 1,7 разу, білорусів з 921 до 1698 чол., або в 1,8 разу (підрховано автором).

У кінці XIX ст., як і раніше, українці та росіяни складали основну масу населення Харківської губернії, зокрема, українці становили 80,2%, або 2009411 чол., росіяни — 17,6%, або 440936 чол. [4, с. XIV]. В містах губернії проживало 9,89%, або 198774 чол. українців, 32,9%, або 145504 чол. росіян, а в повітах відповідно 72,6 та 11,8%. За підрахунками автора, найбільше українців проживало в Стародубському повіті — 14,9% загальної кількості українців, в Ізюмському — 12,02 та Сумському — 10,43%. Найменше їх було в Вовчанському — 5,2%, Валківському — 5,9 та Богодухівському — 7% числа українців в губернії [4, с. 102]. Отже, на протязі другої половини XIX ст. в повітах губернії зростало як українське, так і російське населення; росіян було більше в містах, ніж в повітах.

У кінці XIX ст. за переписом населення у 1897 р. в місті Харкові мешкало 173989 чол. населення, серед них росіяни, українці і білоруси становили 81126 чоловіків і 74492 жінок. Російську мову рідною визнали 57255 чоловіків і 52659 жінок, що становить 63,2% всього населення міста, а українську мову визнали рідною 23430 чоловіків і 21662 жінки, або 25,9% населення міста. Білоруси відповідно ста-

новили 441 чоловік і 171 жінка, або 0,35%. На наш погляд, ці дані не відображають дійсну картину національного складу населення міста, особливо що стосується українців. По-перше, в матеріалах перепису є дані, які свідчать, що більше 100 тис. населення були уроженці українських губерній, по-друге, для Харкова, особливо у кінці XIX ст., була характерна активна міграція, особливо населення, що займалося торгівлею, а це в більшості були не українці. Для багатьох Харків, як відмічав Д. І. Багалій, був лише тимчасовою квартирою, в якій вони проживали декілька місяців, а то і днів [5, с. 120]; по-третє, значна частина українців із більш заможних верств населення (духівництво, купецтво, студенти тощо) соромилась мови своїх батьків; щоб не видати свого «хлопського» походження, вони записували своєю рідною мовою російську.

Обрусіння населення міста Харкова було обумовлено як особливостями заселення краю, так і стрімким розвитком, особливо в другій половині XIX ст., економіки, торгівлі; збільшенням освітніх і культурних закладів. Це приваблювало населення із інших українських і російських губерній. Так, під час перепису 1897 року в Харкові було зареєстровано 23 тис. чол. уроженців із Курської губ., більше 6 тис. із Орловської, близько 5 тис. із Полтавської, більше 4 тис. із Київської, близько 2 тис. із Московської та Калузької губерній тощо. Слід відзначити, що не дивлячись на досить бурхливий розвиток капіталізму в краї, тут до кінця XIX — початку XX ст. ще зберігалася давня виробнича спеціалізація населення. Переважна більшість українського населення (близько 94% українців і 96,7% всього сільськогосподарського населення, займались сільським господарством (землеробством). Росіян, що займались цією галуззю, було значно менше — 56,6% їх загальної кількості в губернії та 12,8% всього землеробського населення. Білоруси, зайняті в землеробстві, становили близько 95% всього білоруського населення губернії і 0,44% загального числа населення цієї спеціалізації.

Зазначимо, що і в кінці XIX ст. в містах губернії і самому Харкові значна частина населення займалась землеробством. За підрахунками автора, серед них українців було 29,6%, росіян — 4,1, білорусів — 1,07% міського населення [4, с. 102, 180, 200]. В місті Харкові довгий час землеробськими районами були Іванівка, Заїківка, Основа, Москалівка, Захарківська слобода (сучасний район Московського проспекту від мосту до Кінного ринку).

Отже, головним заняттям українців, росіян та білорусів в цей час залишалось землеробство. Зазначимо, що українці-землери

складали значний відсоток не лише в межах своєї національної групи, а і в цілому по губернії. Провідною ця спеціалізація була також і для росіян, але лише в межах своєї національної групи вони становили більше половини, а в цілому по губернії їх частка незначна. Подібне становище спостерігається і у білорусів.

Переважали українці і в галузях обробної промисловості (волокнистих речовин, тваринних та рослинних продуктів, деревини тощо). В цій галузі їх було зайнято 61197 чол., або 3,04% їх загального числа, росіян відповідно — 31353 чол., або 7,11%, білорусів — 267 чол., або 2,60% [4, т. 46, с. 188]. При незначному числі білорусів в цих галузях, більшість із них займалась обробкою деревини та волокнистих речовин як в містах, так і в повітах губернії. Це було характерним і для українського населення. Переважна більшість росіян, що працювали в цих галузях, проживали в містах. Отже, українці і білоруси переважали в різних галузях обробної промисловості в повітах, а росіяни в містах, особливо помітний приріст російських робітників в містах губернії в пореформений період. Найбільше росіян було зайнято обробкою металів (5246 чол., або 28,8% всіх росіян, зайнятих в обробній промисловості в містах), деревини (5150 чол., або 28,3%) та винокурінні (4946 чол., або 27,2%). Українці в деревообробній промисловості становили 32,15%, або 8102 чол., на обробці металів працювало 7113 чол., або 28,2%, а в винокурінні — 3069 чол., або 12,2% всіх українців-горожан, зайнятих в обробному виробництві [4, т. 46, с. 200] (підрховано автором).

Отже, на виробництві в містах росіяни і українці в більшості були зайняті на обробці металів, деревини та в винокурінні. Між тим доля українців на деревообробних підприємствах була дещо вище, ніж росіян, а в винокурінні росіяни переважали українців більш ніж в три рази. Щодо інших виробничих галузей, то найбільш поширеним було виготовлення одягу. Тут було зайнято 53367 чол., або 2,6% українців та 14633 чол., або 3,3%, росіян їх загального числа в губернії [4, т. 46, с. 188] (підрхунки автора).

В кінці XIX ст. з розвитком капіталістичного виробництва, появою нових фабрик та заводів, які розташовувалися здебільшого в містах, повітові підприємства згаданих галузей, не витримуючи конкуренції, як правило, припиняли своє існування або, об'єднавшись, зміцнювались і ще деякий час існували поряд з новими капіталістичними підприємствами. Реформи, що проводив царський уряд у другій половині XIX ст., були спрямовані на розвиток як економічного, так і громадсько-політичного та культурного життя в

Російській імперії. Між тим перші пореформені роки не принесли якісних змін в економіку краю. В губерніях України, в тому числі і Харківській, майже до кінця XIX ст. панувало сільськогосподарське виробництво (хліборобство, вирощування конопель, льону, цукрових буряків тощо), легка і харчова промисловість.

Лише з появою шляхів сполучення, розвитком банківської та кредитної системи, появою закордонних інвестицій спостерігаються помітні зрушення в індустріалізації краю. Ці процеси вплинули і на соціальну та національну структуру населення губернії, особливо міста Харкова, на збільшення кількості промислових, здебільшого російських, робітників, технічної інтелігенції та службовців.

Реформи другої половини XIX ст. сприяли також поживавленню торгівлі на Харківщині, що не могло не вплинути на зміни в національному складі населення. Тут, як і в попередні роки, продовжувала діяти як постійна, так і ярмаркова торгівля. Здавна відомі Троїцька, Успенська, Покровська та Хрещенська ярмарки в Харкові приваблювали тисячі людей з різних українських і російських губерній. Так, з Донбасу привозили кам'яне вугілля, з Катеринославу — залізо, сталь, чавун, з Слов'янська — сіль, з Полтави — велику рогатую худобу, вовну. З губерній Росії — різні промислові товари, зокрема, із Москви — шовк, сукно, шкіру, із Петербургу, Риги, Курська — сукно, іноземні вина, каву тощо [5, с. 494].

Активну участь в торгівлі брало і населення Харкова і губернії, особливо росіяни. За підрахунками автора, на кінець XIX ст. росіяни-торгівці становили близько 5% всього російського населення губернії. Значно менше, 1,4%, — українці і лише 0,9% — білоруси. В містах відсоток росіян-торгівців становив 77, а в повітах — 21,5 їх загальної кількості та 3,7 і 11 до числа росіян на Харківщині, українців відповідно — 49 і 50,3 та 77 і 0,73 [4, т. 46 с. 188].

Слід зауважити, що у місцевій торгівлі, де переважали продукти сільського господарства, найбільший відсоток по губернії становили українці — 38,3%, в повітах — 22,6, в містах — 46,2. На другому місці були росіяни — 29,14% по губернії, 22,2 — в повітах і 33 — в містах, білоруси відповідно — 32,6, 27,7 та 33% зайнятих торгівлею (підрахунки автора). В цілому серед населення, що займалось торгівлею в містах, найбільший відсоток становили росіяни, найменший — білоруси.

Однак, говорячи про участь населення Харківщини в торгівлі, слід мати на увазі, що значна частина населення губернії під час перепису у 1897 р. чітко не визначила своєї торгової спеціалізації.

Серед росіян таких було більше 20%, серед українців — 21,8, а білорусів — 16,8% [4, т. 46, с. 188].

Таким чином, на кінець XIX ст. більшість населення Харківської губернії складали українці, але в містах, зокрема в Харкові, перевагу мали росіяни, що пояснюється не тільки історично-етнографічним розвитком регіону, а і динамікою соціально-економічних відносин на шляху капіталістичного виробництва.

Розглядаючи питання національного складу населення Харківської губернії, необхідно звернути увагу і на таку національну групу населення, як євреї, що за своєю чисельністю посідали третє місце в національній структурі краю. На жаль, чітких даних щодо єврейського населення в другій половині XIX ст. не існує, тому, на наш погляд, для вирішення цієї проблеми можна проаналізувати дані про віросповідання населення за матеріалами Харківських календарів. В Харківській губернії в 1862 р. особи єврейського віросповідання складали 0,02% всіх віруючих регіона [7, с. 145]. Через 10 років євреї становили уже 0,21% [7, с. 112], а на початку 90-х рр. — 0,73 [8, с. 232]. Ці дані свідчать про досить стрімку динаміку росту євреїв в губернії, що пояснюється її високими темпами розвитку капіталізму в краї. Це, в свою чергу, активізувало виробничі сфери, торгівлю, в яких була зайнята більшість єврейського населення.

Слід відзначити, що в Харкові, за даними одноденного обліку населення міста, що відбувся 29 квітня 1879 р., проживало 5135 чол., або 5,03% населення [3, с. 152]. Більшість євреїв-харків'ян були міщанами, серед них ремеслами займалися 11,6%, торгівлею — 6,23, на фабрично-промислових підприємствах лише — 1,2%. Значна частина євреїв (8,8%) займалися освітою. Разом з тим 59,1% євреїв не мали чітко визначених занять, що було обумовлено, на думку автора, специфікою програми одноденного обліку, відсутністю деяких спеціалізацій, зокрема сфери послуг, поденної праці тощо.

В середині 80-х рр. в Харкові євреї складали 5,2% населення міста [6, с. 36]. Отже, в порівнянні з даними 1879 р., число євреїв в Харкові збільшилось в 1,7 раза, в той час, коли все населення губернії зросло лише в 1,6 раза. Щодо відсоткового відношення євреїв до загального числа населення, то воно зростало повільно — на 0,17%.

Тенденція до збільшення єврейського населення в губернії, особливо в містах, простежується і в кінці XIX ст., про що свідчать матеріали Першого загальноросійського перепису населення 1897 р.

На цей час в Харківській губернії проживало 12650 чол., або 0,5% євреїв загальної кількості населення краю. В містах їх налічувалось

налічувалось 11795 чол., або 93,2%, а в повітах 855 чол., або 5,7% євреїв губернії. Найбільше євреїв проживало в Харківському повіті — 78,2% всього єврейського населення та Сумському — 7,7%. В інших повітах та містах Харківської губернії кількість євреїв була незначною. Так, в Ізюмському повіті вони становили лише 3,1% євреїв Харківщини і 0,14% населення повіту. Причому, найбільше їх проживало в м. Слов'янську — 59,5%. В Охтирському повіті відповідно — 0,2 і 0,7, в Зміївському — 0,1 і 1,3%. Найменше єврейського населення налічувалося у Валківському повіті — 40 душ, у Вовчанському — 83 душі, Старобільському — 99 душ, де відсоток євреїв всього населення відповідних повітів становив 0,02% [4, с. 163]. Таке розміщення євреїв на Харківщині можна пояснити тим, що у законодавчих актах щодо євреїв територія Харківщини не входила до межі осідлості, а це не давало права вільного розміщення євреїв у регіоні. Таке право отримували лише ті євреї, що мали відповідну освіту, і купці першої та другої гільдії [9, с. 201; 401]. Звідси й особливості розміщення євреїв: найбільше їх зосереджувалось у великих містах — Харкові та Сумах — навчальних, виробничих та торговельних центрах. Щодо занять єврейського населення, то основна їх маса займалася торгівлею — 1932 чол., або 15,2%, причому в містах мали цю спеціалізацію 18,1%, а в повітах лише 1,6% всього єврейського населення губернії. 23,7% всього єврейського населення Харківщини займалось виготовленням одягу. В повітах вони становили 18,2%, а в містах — 24,1%. Між тим євреїв-землеробів у губернії було лише 0,1%.

Отже, аналіз якісного складу єврейського населення Харківщини свідчить, що у відповідності до державних законодавчих актів євреї мали деякі обмеження щодо території проживання та виробничих спеціальностей. Таким чином, у другій половині XIX ст. відбулися значні зміни в національній структурі населення Харківської губернії, особливо в місті Харкові. Значно збільшилась кількість російського та єврейського населення, а в Харкові росіяни в кінці століття переважали над іншими групами населення, однак в цілому в губернії більшість становили українці. Між тим поступове збільшення російського населення в губернії, особливо в містах, постійне спілкування українців-слобожан з росіянами, що мешкали тут здавна, а також квартирантами-торгівцями, не могло не вплинути на обрусіння краю, особливо міста Харкова, та на становище корінних жителів міста. Великорос, відмічає Д. І. Багалій, не лише поступово асимілював старого слобожанина, що займався землеробством та дрібною тор-

гівлею, а й займав його місце в місті, поступово витискаючи господаря на окраїни [5, с. 131]. Основним заняттям всіх груп населення, окрім євреїв, залишалося землеробство, а під кінець XIX ст. росіяни мали більший відсоток на міських підприємствах різних спеціалізацій, а українці — в повітах.

Література

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. — Харків, 1990.
2. Памятная книжка Харьковской губернии. — Харьков, 1864.
3. Харьковский календарь на 1883 г.
4. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. — СПб., 1904 г. — Т. 46.
5. Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905). — Т. 11. — Харьков, 1993.
6. Гусев. Харьков. Его прошлое и настоящее. — Харьков, 1902.
7. Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 г.
8. Харьковский календарь на 1894 г.
9. Миш М. И. Руководство к русским законам о евреях. — СПб., 1892.

В. С. Майстренко

ПЕРЕСЕЛЕННЯ СЕЛЯН ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДО СИБІРУ В РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ

Переселення селян до східних районів Російської імперії в роки століпінської аграрної реформи були складовою частиною реформування сільського господарства країни, бо за допомогою цих переселень уряд Росії розраховував зменшити перенаселення селян в європейській частині Росії і надати можливість селянам, що хотіли займатися сільським господарством, але мали для цього недостатню кількість землі, проявити свою ініціативу на нових теренах.

Харківська губернія у селянських переселеннях займала одне з провідних місць серед європейських губерній Росії. За 28 років, з 1885 по 1913 рр., з Харківщини до Сибіру переселилося 200 тис. чоловік [1, арк. 22].

На думку земських діячів Харківської губернії, які займалися організацією цих переселень, їх головною причиною було швидке зростання сільського населення при незначному збільшенні їхнього

землеволодіння. До цього додавався ще й дуже низький рівень господарської техніки [2, арк. 86].

До 1895 р. справою переселення селян займалися три органи: відділ земельного поліпшення, департамент земельних справ і переселенське управління, яке було підпорядковане безпосередньо міністерству внутрішніх справ. У зв'язку з подальшим розвитком цього руху 19 вересня 1895 р. управлінню було передано всі функції, пов'язані з питаннями переселення. А в 1905 році переселенське управління ввійшло до складу головного управління земельних справ і землевпорядкування [3, с. 9, 11].

6 червня 1904 року вийшов новий закон про переселення, який мав назву «Тимчасові Правила про добровільне переселення сільських мешканців і міщан-землеробів».

Основною ідеєю закону було покращення за допомогою переселення умов землекористування і господарства селянського населення внутрішніх російських губерній. На друге місце ставилося завдання посилення «російської міці на віддалених окраїнах держави» [4, с. 603-607].

Перш за все авторами закону визнавалося, що серйозних покращень селянського господарства можна досягти тільки на шляху його удосконалення. Але становище з малоземельними селянами вимагало невідкладних заходів, і тому було видано цей закон.

Бажаним переселення визнавалося для тих, у кого незначність наділів виключала можливість переходу до покращених форм господарювання. Переселення визнавалося небажаним для тих селян, у котрих малоземелля було результатом існуючої системи господарства, і кризу цю можна було ліквідувати за умов переходу до поліпшених форм господарювання [4, с. 603-607].

Слід зазначити, що закон майже не торкався організації переселенської справи.

У роки проведення століпінської аграрної реформи переселенню селян стали приділяти надзвичайно велику увагу. Це переселення ставало фактично одним із засобів здійснення аграрної реформи.

Харківська земська губерньська управа в 1907 році скликала земський з'їзд, на який прибули представники восьми чорноземних південноросійських губерній. На з'їзді було вирішено для поліпшення організації переселенської справи створити при Полтавській губерньській земській управі обласну переселенську організацію. Справами цієї організації відали з'їзди уповноважених від губерньських земських зібрань. Виконавчі функції переселенської облас-

ної організації було покладено на переселенське бюро при Полтавській губернській земській управі [5, арк. 45-48].

В загальноросійських масштабах теж було проведено ряд заходів з поліпшення організації переселенської справи. 4 березня 1906 року вийшов Указ про створення губернських та повітових землевпорядних комісій [6, с. 199-201]. Цим комісіям було доручено організацію переселенської справи. А 10 березня 1906 року уряд дозволив вільне пересування для ходоків від селян, що бажали переселитися до Сибіру [7, с. 32-43].

Таким чином, уряд Росії приділяв велику увагу селянським переселенням в роки століпінської аграрної реформи, вбачаючи в цьому один із засобів поліпшення аграрного становища в аграрноперенаселених районах Росії.

Тепер ми перейдемо до розгляду практичних результатів селянських переселень. Спочатку ми встановимо, яка ж кількість сімейних переселенців виїхала з Харківщини до Сибіру.

В 1906–1914 рр. з Харківської губернії до Сибіру переселилося 149857 чол. [8, с. 4; 9, арк. 32]:

1906	—	8323
1907	—	16489
1908	—	32386
1909	—	29203
1910	—	23695
1911	—	10614
1912	—	6828
1913	—	8437
1914	—	13882

Як бачимо, починаючи з 1906 року кількість переселенців з Харківщини різко зросла. І цей процес зростання продовжувався до 1908 року включно. Кількість переселенців за ці 3 роки складала 38,2% від загальної кількості переселенців за 1906–1914 роки. І це не дивно, бо ці роки були початком століпінської аграрної реформи. З 9 листопада 1906 року почав діяти указ про закріплення селянами землі у приватну власність, і ті селяни, що хотіли покращити свою долю, відразу ж продавали свої ділянки землі і вирушали в дорогу. В наступні роки переселенський рух почав спадати. В 1909–1910 рр. він ще тримався приблизно на одному рівні, а в 1911 році число переселенців з Харківщини різко зменшилося. Мабуть, за перші чотири роки реформи з Харківщини виселилась основна маса бажаючих, бо за 1906–1910 рр. до Сибіру виїхало

73,5% усіх переселенців 1906–1914 років. В 1913 році кількість переселенців з Харківщини починає зростати і в 1914 році вона досягає 84,2% рівня 1907 року. Але перша світова війна перервала цей процес.

Крім цього, цікавим є те, що 75% усіх переселенців до Сибіру з Харківщини з 1885 по 1914 рік прийшлося на роки здійснення столипінської аграрної реформи. Тобто це зайвий раз підтверджує той факт, що переселення селян до Сибіру було складовою частиною столипінської аграрної реформи.

Що ж собою являли селянські сім'ї, які вирушали у важку путь за щастям на нових землях? Яким був їх соціально-економічний стан?

Перш за все нас цікавить те, які земельні групи селян виїжджали до Сибіру.

Таблиця 1

Земельні групи переселенців з Харківської губернії, % [10, с. 14]

Групи	1910 рік	1909 рік	1904–1908 рр.
Безнадільні	20,8	22,1	24,0
0,1-3 дес.	44,3	42,3	38,0
3,1-5 дес.	18,4	17,6	19,2
Всього 0,1-5 дес.	62,7	59,9	57,2
5,1-10 дес.	14,2	15,3	15,2
Понад 10 дес.	2,3	2,7	3,6

Як свідчить таблиця, селян до Сибіру гнало малоземелля і безземелля. Рідко хто, маючи на батьківщині до 10 або й більше десятин землі, наважувався на важку подорож до невідомих країв. Про це говорить і порівняння середніх розмірів наділів на селянський двір у селян взагалі і у тих, хто переселявся до Сибіру. Так, у 1905 році в середньому на селянський двір припадало 7,3 десятин землі. А у селян-переселенців ця цифра в 1906–1908 рр. складала 3,4 дес. на двір, а в 1909–1910 рр. — 3,1 дес. [10, с. 13]. Тобто з Харківщини виїжджали селянські сім'ї, що були значно гірше забезпечені землею, ніж ті сім'ї, які залишилися на батьківщині.

Розглянемо тепер склад переселенської сім'ї. В середньому по губернії у переселенській сім'ї було до 7 чоловік обох статей. Чоловіків до 10 років у переселенських сім'ях було 36,5%, від 10 до 17 років — 16,1%, від 18 до 60 років — 44,6%, понад 60 років — 2,6%. Взагалі ж на 100 чоловіків у переселенських сім'ях припадало 89 жінок [10, с. 9]. Тобто в переселенських сім'ях кількість чоловіків, причому в молодому віці, переважала кількість жінок. Це говорить про те, що

турбота про молодь була однією із серйозних причин переселення селян на нові землі.

Селянські переселенці до Сибіру в роки сталинської аграрної реформи поділялися на легальних і нелегальних, або самовільців. Легальним переселенцям, що переселялися за дозволом адміністрації, в запланованому порядку було легше влаштуватися на нових місцях, вони могли навіть одержувати грошову допомогу. Самовільним переселенцям, що рухалися до Сибіру без дозволу адміністрації, було набагато важче. Вони їхали на свій страх і ризик, за власний кошт. Та особливо важко самовільцям було одержати землю на нових місцях.

Розглянемо рух самовільних переселенців Харківської губернії до Сибіру. Спочатку подивимося, яким був процент самовільців у числі всіх переселенців з Харківської губернії. У 1906 р. самовільних переселенців у числі всіх переселенців було 36,3%, у 1907 р. — 13,9, у 1908 р. — 53,4, у 1909 р. — 55,5, у 1910 р. — 41,1 [11, с. 78, 79; 10, с. 20]. Як бачимо, кількість самовільних переселенців була дуже значною. Причому в 1908–1909 рр. їх було навіть більше половини всіх переселенців. На практиці це означало, що до Сибіру прибувало все більше і більше людей, які були приречені на поневіряння і труднощі.

Подивимося тепер, яким же був економічний стан нелегальних переселенців Харківської губернії у порівнянні з легальними.

Таблиця 2
Економічний стан переселенців з Харківської губернії, % [10, с. 21]

Групи переселенців	Легальні			Самовільні		
	1906–08	1909	1910	1906–08	1909	1910
Безземельні	22,4	20,0	19,7	25,8	23,5	22,4
з 3 дес.	34,8	42,0	48,0	42,0	42,6	38,9
з 3,1–5 дес.	20,3	18,0	16,9	17,2	17,3	20,6
з 5,1–10 дес.	17,9	17,6	13,2	12,9	13,7	15,6
Понад 10 дес.	4,6	2,4	2,2	2,2	2,9	2,5

Як видно з таблиці, серед самовільних переселенців процент безземельних і малоземельних селян був вищим, ніж у легальних переселенців. Хоча і легальних, і самовільних переселенців об'єднує те, що основною масою переселенців були селяни, що володіли на батьківщині 5 дес. землі. Але все-таки самовільні переселенці були гірше від легальних забезпечені землею і це, скоріше за все, штовхало їх на більш інтенсивний пошук землі.

Крім цього, цікаве те, що у самовільних і легальних переселенців були різні джерела відомостей про місця майбутнього поселення.

Так, 42,3% самовільців при переселенні орієнтувались на листи від знайомих, а 28,1% — на чутки. І тільки 29,6% самовільних переселенців попередньо відряджали ходоків. Такий стан речей ще більше ускладнював самовільним переселенцям влаштування на нових місцях. В той же час легальні переселенці у 69% випадків користувалися послугами ходоків, а у 31% випадків орієнтувалися на листи і чутки [11, с. 81].

Важливим елементом у переселенні було попереднє відрядження до майбутнього місцепроживання ходока — людини, яка б ознайомилася з умовами життя на нових місцях, зарахувала земельний наділ і приписалася до місцевої громади. Від успішності ходацького руху залежала і успішність переселення селян. Тому ми й розглянемо ходацький рух від селян Харківщини. Слід зауважити, що ходоки, як правило, посилалися або від однієї селянської сім'ї, або від групи сімей, що хотіли б переселитися. Ходоки були легальні, ті, що йшли по свідоцтву, і нелегальні, що йшли по паспорту.

Загальне число ходоків по роках було таким [10, с. 35; 9, арк. 32], чол.:

1906	—	2363
1907	—	4824
1908	—	5162
1909	—	3818
1910	—	2416
1913	—	3488
1914	—	5135

З наведених цифр добре видно залежність ходацького руху від переселенського руху взагалі. Якщо в 1906–1908 рр. переселенський рух зростав, то збільшувалось і число ходоків, і навпаки. Цікаве те, що в 1914 р. ходацький рух майже досяг рівня 1908 року, хоча число переселенців у 1914 р. було значно меншим від числа переселенців 1908 року. Це говорить про те, що в 1915–1916 рр. міг спалахнути новий переселенський бум, але цього не відбулося через розпочату війну.

Статус ходоків від переселенців Харківської губернії був таким [10, с. 37], %:

1906 рік	легальних ходоків — 87,7,	нелегальних — 12,3
1907 рік	————— " ————— 97,5,	————— " ————— 2,5
1908 рік	————— " ————— 58,1,	————— " ————— 41,9
1909 рік	————— " ————— 34,8,	————— " ————— 65,2
1910 рік	————— " ————— 36,9,	————— " ————— 63,1

Тобто в роки інтенсивного переселення селян Харківщини кількість нелегальних ходоків весь час зростала. Це можна пояснити тим, що земські установи не встигали формувати ходацькі партії і видавати їм свідоцтва. І тому селяни, які не хотіли чекати, відправляли своїх ходоків нелегальним шляхом.

В основному ходоки від селян Харківщини рухалися до таких губерній і областей Сибіру, як Томська, Акмолінська, Семипалатинська, Тургайська, Амурська, Приморська [10, с. 38].

Якою ж була результативність ходацького руху, скільки відсотків ходоків знайшли землю? По роках картина має такий вигляд [10, с. 40; 9, арк. 35], %:

в 1906	—	22,4
в 1907	—	29,1
в 1908	—	25,3
в 1909	—	45,2
в 1910	—	50,5
в 1913	—	32
в 1914	—	24,5

Як бачимо, успіх у ходацтві мав мінливий характер, хоча в цілому до 1909–1910 рр. включно результативність ходацтва зростала, а в 1913–1914 рр. значно знизилася. Взагалі ж слід відзначити, що успішність ходацького руху була невисокою, адже в середньому під час століпінської аграрної реформи тільки 32,7% ходоків змогли знайти землю для майбутнього заселення. А це означало, що майже дві третини переселенців-харків'ян повинні були їхати до Сибіру без попереднього зарахування землі, що набагато ускладнювало їх становище.

Які ж були основні причини невдач ходацького руху? Вони такі: відсутність вільних ділянок землі і дозволу на заселення — 16,3% випадків, відсутність приписки до місцевих громад або дороговизна приписки — 44%, недоліки ґрунту — 15,5% [10, с. 44]. В основному причини невдалого ходацтва зводилися до адміністративних непорозумінь.

Під час переселень селян з Харківської губернії до Сибіру відрядження ходоків було в прямій залежності від земельної забезпеченості переселенців на батьківщині.

Таблиця 3

Залежність між земельним забезпеченням і ходяцтвом, % [12, с.20]

Земельні групи селян-переселенців	Переселялися за ходоком	Переселялися за листами і чутками
Безземельні	49,3	50,7
0,1-3 дес.	61,0	39,0
3-5 дес.	64,4	35,6
5-10 дес.	67,4	32,6
Понад 10 дес.	60,9	39,1

Чим більшим був земельний наділ переселенських сімей на батьківщині, тим більше вони користувалися послугами ходоків. І навпаки, із зменшенням наділу зростала орієнтація переселенців на листи і чутки.

Тепер настала черга з'ясувати, куди ж рухалися переселенці-харків'яни в роки сталинської аграрної реформи? Переважна більшість переселенців із Харківської губернії їхали до Акмолінської, Тургайської та Семипалатинської областей (до 70% переселенців), інша частина їхала до Амурської, Приморської областей та до Тобольської, Єнісейської та Іркутської губерній [11, с. 34].

Що стосується безпосередньо умов руху переселенців Харківської губернії до Сибіру, то тут теж було далеко не все гаразд. Наведемо такий факт. 1 квітня 1911 року переселенські агенти Харківської губернської земської управи Бабецький і Шенфогель на засіданні підкомісії з врегулювання притоку переселенців до залізничних станцій повідомляли, що основними недоліками у справі перевезення переселенців були: повільність руху поїздів, хронічні запізнення і затримки на станціях, внаслідок чого переселенці втрачали і час, і гроші. Крім того, посадка до вагонів-теплушок здійснювалася так, що до вагону сідало більше 30 чоловік. Все це створювало незручності на шляху переселенців. Під час руху поїздів досить частими були травми та поранення. При проїзді водними шляхами, як свідчать переселенські агенти, частими були грошові перебори з переселенців за проїзд. До того ж санітарний огляд переселенців на кінцевих та вузлових станціях мав би бути кращим [13, с. 70, 73].

Таким чином, підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що переселення селян в роки сталинської аграрної реформи до Сибіру було складовою частиною і одним із засобів здійснення нової аграрної політики. За допомогою переселень уряд П. А. Сталина гадав зменшити аграрне перенаселення європейських губерній Росії. Харківська губернія займала провідне місце у переселенському русі. Основним контингентом серед переселенців були безземельні та мало-

земельні селяни. Саме цим селянам довелося долати величезні перешкоди для того, щоб організувати стійке господарство на нових місцях. Слід сказати, що організація переселенської кампанії мала ряд серйозних недоліків — недостатнє інформування переселенців про місця їх майбутнього місцепроживання, погана організація перевезення переселенців та їх речей, труднощі з припискою до місцевих товариств, недостатня грошова забезпеченість переселенців. Всі ці недоліки шкодили і переселенцям, і уряду П. А. Столипіна, який проводив цю переселенську політику.

Література

1. Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 304, оп. 1, спр. 3084.
2. ДАХО, ф. 304, оп. 2, спр. 10.
3. Переселение и землеустройство за Уралом в 1906–1910 гг. и отчет по переселению и землеустройству за 1910 г. — СПб., 1911.
4. ПСЗ Российской империи: собрание третье. — СПб., 1907. — Т. 24.
5. ДАХО, ф. 304, оп. 1, спр. 2577.
6. ПСЗ Российской империи: собрание третье. — СПб., 1907. — Т. 26.
7. Якименко М. А. Організація переселення селян в Україні в роки столипінської аграрної реформи (1906–1913 рр.) // УІЖ. — 1974. — N 7.
8. Переселение в Сибирь из восьми губерний, входящих в состав Южно-русской Областной Земской Переселенческой Организации. — Полтава, 1913.
9. ДАХО, ф. 304, оп. 1, спр. 3085.
10. Переселенческое движение из Харьковской губернии в 1910 г. по данным Челябинской и Сызранской регистрации. — Харьков, 1911.
11. Переселение крестьян из Харьковской губернии. Переселение за 1904–1908 гг. по данным Челябинской регистрации. — Харьков, 1910. — Вып. III.
12. Переселенческое движение из Харьковской губернии в 1909 г. по данным Челябинской и Сызранской регистрации. — Харьков, 1910.
13. Отчет Харьковской Губернской Земской управы Губернскому земскому собранию очередной сессии 1911 года по Переселенческому отделу. — Харьков, 1911.
14. Переселение крестьян из Харьковской губернии: обратное переселение и ходячество в 1904–1908 гг. по данным Челябинской регистрации. — Харьков, 1910. — Вып. 4.

В. С. Майстренко

СТОЛИПІНСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА НА ХАРКІВЩИНІ ТА ЇЇ РЕЗУЛЬТАТИ (1906–1915 рр.)

Часто, коли перед нами постають складні проблеми, вирішити які вкрай необхідно, ми в пошуках відповіді звертаємося до досвіду минулого. Ось так і в теперішньому випадку, коли українське суспільство стоїть перед необхідністю широких ринкових реформ в економіці, все більше мислячих людей звертають свої погляди в бік досвіду проведення століпінської аграрної реформи. Чому це так? Тому що П. А. Століпін — прем'єр-міністр царського уряду, зіткнувшись на початку XX ст. з глибокою кризою в економіці і політиці, зумів виробити струнку концепцію аграрної реформи і почав невтомно проводити її в життя. Закінчити цю реформу П. А. Століпін не зміг, бо в 1911 р. він загинув від кулі терориста. Що ж цікавого є для нас у цій реформі? А саме те, що в її основі лежала ідея приватної власності селянина на землю, ідея, яка, на думку П. А. Століпіна, давала змогу перетворити селянина в заможного господаря на своїй землі і доброго громадянина. Ось як він сам про це писав: «Природною протиположною общинному порядку є одноособна власність. Вона служить запорукою порядку, тому що дрібний власник являється тією підвалиною, на якій зберігається стійкий порядок у державі» [1, с. 85].

Крім цього, для нас буде цікавою і та обставина, що Харківська була однією з губерній, де століпінська аграрна реформа мала найбільший ефект. До речі, це не було чимось випадковим. Ось як писав харківський губернатор у звіті до царя в 1909 році: «Малороси, котрі складають переважаючий відсоток населення губернії, за своєю природою схильні до одноособної форми володіння» [ф. 3, оп. 285, спр. 7, арк. 6]. І тому губернатор зазначав, що завдяки відповідності століпінських аграрних законів внутрішнім переконанням корінного населення Харківщини успіх справи можна гарантувати.

Які ж причини обумовили проведення століпінської аграрної політики? Якою була її юридична база і як ця політика здійснювалася на Харківщині? І нарешті, якими були результати цієї політики? Спробуємо дати відповіді на ці питання.

Розвиток капіталістичної промисловості, зростання міст, залізничного транспорту, внутрішньої і зовнішньої торгівлі на початку XX ст. сприяли подальшому, більш інтенсивному розвитку ринкових відносин в сільському господарстві України. Селянські і по-

міщицькі господарства дедалі більше втягувалися в ринкові відносини, застосовували вільнонайману працю; поширювалася спеціалізація районів з виробництва тих чи інших культур, зростала диференціація селянства. Але не зважаючи на це, на початку ХХ ст. у сільському господарстві Російської імперії чітко визначився цілий ряд кризових явищ. Це, насамперед, екстенсивний тип господарювання більшості селянських господарств, а звідси дуже велике виснаження землі, падіння її родючості. Все це приводило до зубожіння селян, які вимагали прирізки земель з надією, що це покращить їх стан. Становище ускладнювалося і явищами політичного характеру. Справа в тому, що під час революції 1905–1907 рр. селянство виступило з вимогами конфіскації поміщицької землі [3, с. 253]. Зрозуміло, все це дестабілізувало становище в країні, загрожувало існуючому державному ладу.

Причиною такого ускладнення економічної і політичної ситуації була невідповідність старих, відживаючих свій вік, форм господарювання до нових економічних умов і збереження сільської общини, яка консервувала ці застарілі методи господарювання.

Таким чином, уряд країни на чолі з П. А. Столипіним стояв перед розв'язанням складної низки проблем в аграрному секторі. І ключем до розв'язання цих проблем, на думку уряду, мала стати заміна общинної форми власності селян на землю приватною. А це означало на практиці повне зруйнування сільської общини і створення прошарку приватновласницьких селянських господарств, які стали б надійним захистом від революційних потрясінь.

Юридичною базою нової аграрної політики стали три законодавчих акти. Перший, указ «Про доповнення деяких постанов діючого закону стосовно селянського землеволодіння і землекористування» з'явився 9 листопада 1906 року.

В цьому указі говорилося про те, що кожний домохазяїн, що володіє землею на общинному праві, може повсякчас вимагати закріплення за собою у приватну власність тієї частини землі, якою він користується. За селянами, що закріпили землю, зберігалось право користуватися общинними вигонами, пасовиськами, сінокосами. Крім цього, ті селяни, що закріпили за собою землю, можуть вимагати, щоб община замість черезсмужних ділянок виділила їм відповідну ділянку, якщо можливо до одного місця [4, с. 970–974]. 14 червня 1910 року цей указ після обговорення в Державній Думі і Державній Раді став законом. Звичайно ж тут не обійшлося без змін і доповнень. Так, общини, в яких не було загальних переділів від часу їх наділення

землею, вважалися такими, що перейшли до подворного володіння землею. Тобто тепер закріплювати землю не було потреби, а необхідно було лише вимагати видачі підтверджувальних актів на право власності на землю [5, с. 746-753].

29 травня 1911 року виходить «Закон про землеустрій». В ньому було регламентовано діяльність землевпорядних комісій, які мали безпосередньо здійснювати організацію хуторів і відрубів на надільних землях [6, с. 456-459].

Крім цього, за державними розпорядженнями Селянському поземельному банку було передано удільні і казенні землі для того, щоб їх було розбито на хуторські і відрубні ділянки і продано селянам на пільгових умовах. Селянському поземельному банку відводилася важлива роль у здійсненні аграрної реформи, бо він повинен був скуповувати землі у поміщиків з метою їх продажу переважно селянам-одноосібникам і надавати позики цим селянам [7, с. 351, 352, 470-472].

Ось на такій законодавчій основі здійснювалася столипінська аграрна реформа. Тепер подивимось, як вона проходила безпосередньо у Харківській губернії.

Як ми бачили вище, нова аграрна політика розділялася на два ступені. Перший — вихід селянина із общини і закріплення за ним надільної землі. А другий ступінь — це вже безпосереднє утворення хуторів і відрубів на закріплених надільних землях за допомогою землевпорядних комісій. Спочатку ми розглянемо процес виходу селян із общини в Харківській губернії. Але треба відразу зазначити, що, по-перше, вихід селян із общини не був метою реформи, і по-друге, далеко не всі ті, хто вийшов із общини, вдалися до утворення хуторів і відрубів. Сам П. А. Століпін в 1909 році так говорив з цього приводу: «...Потрібно дійти до того переконання, що закріплення ділянок лише половина справи, навіть лише початок справи, і що не для закріплення черезсмузжя був створений закон 9 листопада» [8, с. 91].

На 1905 рік в Харківській губернії надільну землю мали всього 364100 господарств із загальною кількістю землі 2663142 дес. На общинному праві цією землею володіли 339172 двори, до них відносилося 2517914 дес. землі, а на подворному праві володіли 145228 дес. землі 24928 дворів. Тобто 93,2% всіх селянських надільних господарств перебувало в общині [9, с. 28-31].

До травня 1908 року по Харківщині в особисту власність закрипило землю в розмірі 79212 дес. 13700 господарств. При цьому в середньому на одне господарство приходилося 5,7 дес. землі, в той час як в цілому по губернії середній наділ складав 7,3 дес. [10,

с. 98]. Як бачимо, всього за перші півтора року реформи в Харківській губернії з общини вийшло 4% селянських господарств, земельний наділ яких був в цілому менший за середній наділ по губернії. Звичайно, цифра виходу з общини на початку реформи невисока. Пояснити це можна тим, що місцева влада не відразу освоїлася з указом 9 листопада, не відразу ж зрозуміли його і селяни. В цей 1907 рік вони особливо опиралися реформі, бо це ще був рік революційний і селяни чекали, що їм дадуть поміщицьку землю. Але навіть в той період Харківська губернія посідала четверте місце по числу вийшовших з общини господарств серед українських губерній (попереду стояли Київська, Херсонська, Катеринославська губернії) і п'яте серед губерній Європейської Росії.

Через рік картина почала швидко змінюватися. Так, на 1 травня 1909 року на Харківщині з общини вийшло 38513 господарств, які закріпили за собою 232498 дес. [11, с. 220].

Як бачимо, в 1909 р. число тих, хто вийшов з общини, в Харківській губернії було втричі більше, ніж у 1908 р. До 1 травня 1909 року з общин Харківської губернії вийшло вже 14,4% господарств. В той же час по Європейській Росії із общини вийшло 8,5% усіх дворів [11, с. 220]. Як свідчать цифри, на Харківщині вихід із общини відбувався інтенсивніше, ніж по губерніям Європейської Росії. Між тим, починаючи з 1908 року різко зростають темпи реформи. На це вплинуло декілька факторів. По-перше, швидкий вихід із общини тих селян, що мали надлишки землі, наробив паніки в общині, і селяни, боючись залишитися з гіршими землями, починають закріплювати за собою ділянки. По-друге, селяни боялись відрубників, що зазіхали на кращі землі. По-третє, жах наводили ті селяни, що вже давно покинули село, але мали наділ в общині: вони приїздили на село і вимагали закріпити за ними наділ, щоб відразу ж його продати. І нарешті, розгін Думи в 1907 р. відкинув всілякі мрії про «прирізку» землі селянам.

На 1 січня 1912 року із общин Харківської губернії вийшло 81380 господарств, які закріпили за собою 449676 дес. землі (тобто 24% усіх дворів). По всій Європейській Росії ця цифра становила 18% [12, с. 113]. Як бачимо, на Харківщині продовжувався інтенсивний вихід селян із общини і закріплення ними землі в особисту власність. І цей процес ішов тут жвавіше, ніж в масштабах всієї країни.

Крім цього, за законом 14 червня 1910 року ті господарства, які перебували в общинах, що не мали переділів, вважалися такими, що перейшли до особистої власності на землю і мали одержувати

посвідчувальний акт. Так ось на 1 січня 1912 року в Харківській губернії 5413 господарств одержали посвідчувальні акти, а 8988 господарств заявили, що вони мають намір це зробити [12, с. 114].

На 1 січня 1914 року в Харківській губернії вийшло з общини 94306 дворів, що закріпили за собою 500359 дес. землі. Це вже становило 27% усіх господарств, що перебували в общині (по губерніях Європейської Росії ця цифра становила 20% усіх дворів, що перебували в общині) [13, с. 240]. Тобто процес закріплення землі у приватну власність на Харківщині продовжував проходити більш інтенсивно, ніж по всій країні. Посвідчувальних актів на 1 січня 1914 року одержали в Харківській губернії вже 14352 господарства [13, с. 241].

До 1 січня 1916 року на Харківщині заявили про вихід із общини 145128 господарств, вийшли із общини 99477 господарств. Посвідчувальні акти на володіння землею одержали до 1 січня 1916 року 18608 господарств Харківської губернії [14, с. 218, 219].

Таким чином, в результаті столипінської аграрної реформи заявили намір про вихід із общини 42,8% всіх общинних господарств, вийшли з общини 29,3% господарств. Якщо до цієї цифри додати ще тих селян, що одержали посвідчувальні акти на надільну землю, то ми побачимо, що з общиною розірвали 35% колишніх її членів. В Європейській Росії взагалі власниками надільних земель стали 26,9% колишніх общинників. Тобто ми можемо констатувати, що селяни-общинники Харківської губернії виявили сильне прагнення розірвати зв'язки з общиною і стати власниками землі. І це прагнення було навіть сильнішим за прагнення до виходу із общини селян Європейської Росії.

Хто ж виходив із общини, закріплюючи за собою землю? Відповідь на це питання дуже важлива, бо вона дасть змогу з'ясувати характер столипінської аграрної реформи. В свій час Вільне економічне товариство склало і розіслало анкету з приводу майнового і земельного стану тих, хто виходив із общини. Нижче наведені результати цього опитування.

Отже, із общини виходили [10, с. 109], %:

багатоземельні	— 24,6;	багаті	— 4,4;
малоземельні	— 30,3;	середні	— 21,2;
всякі	— 26,5;	бідні	— 19,6;
невідомо	— 18,4;	всякі	— 50,4;
всього	— 100.	невідомо	— 4,4;
		всього	— 100.

Всі ці відповіді, одержані від одних і тих людей, і прекрасно показують, що багатоземельні і багаті селяни — це не одне і теж,

оскільки багатоземельними були господарства, в яких переважали жінки, старики, діти і вдови. Багаті серед багатоземельних складали приблизно шосту частину. Ці багатоземельні сім'ї, як бачимо, складали значну кількість тих, що виходили з общини. Сім'ї, де переважали жінки, поспішали закріпити землю, бо після заміжжя дівчат зайві ділянки землі повинні були відійти до общини. Вдови теж намагалися якнайскоріше закріпити за собою землю, бо при загальних переділах їх часто взагалі знімали з наділу. Багато самотніх стариків виходили із общини, щоб залишити закріплену землю своїм родичам. Перестарілі голови селянських родин теж поспішали вийти з общини і закріпити за собою землю, щоб затвердити за собою право самочинно володіти нею.

Іншу значну групу виділенців із общини складали малоземельні селяни. Це в основному були ті, хто мав намір переселитися до Сибіру в пошуках землі, або ті, що давно вже кинули сільське господарство і переїхали до міста, але ще були членами певних общин.

Привертає увагу той факт, що за майновим станом більшість виділенців із общини складали середняки і бідняки, а багатіїв було зовсім мало. В чому ж справа? Адже радянські історики весь час твердили, що в сталинській аграрній реформі багатії взяли активну участь з метою захоплення общинних земель. Цією тезою доводився реакційний характер реформи. Справа в тому, що широка участь багатіїв у реформі — це міф. Багаті общинники не виходили із общини, якщо не існувало прямої загрози при переділі позбутися наділу. Був цілий ряд об'єктивних причин, із-за яких багатії не виходили із общини:

- 1) община давала їм можливість пасти велику кількість худоби на общинних випасах і орендувати землі однообщинників;

- 2) вони були власниками сільських крамниць, шинків, кам'яних будинків, котрі було неможливо перенести на хутір;

- 3) багатії боялися позбутися підтримки общини і потрапити до рук земського начальства [10, с. 121].

Як бачимо із вищенаведених даних, активну участь у виході із общини взяли середняцько-бідняцькі маси. Ці люди не були з числа перших сільських багатирів, які обпугували своїми тенетами всю общину і не хотіли виходити з неї. Це були ті селяни, що хотіли завести своє власне окреме господарство на надільних землях або ж, продавши свій наділ, купити хутір чи відруб у Селянському банку. Саме ці селяни являлися тим прошарком міцних господарів, що повинні були, на думку П. А. Сталинського, створити бар'єр революційній пропаганді на селі. І спостерігаючи за цими селянами, за процесом

утворення ними хутірських і відрубних господарств, ми можемо зробити висновок про успіх чи невдачу столипінської аграрної реформи.

Тепер час перейти до розгляду другої стадії проведення столипінської аграрної реформи на Харківщині — утворення хутірських і відрубних господарств. Ця стадія в літературі називається одноосібним землевпорядкуванням. Здійснювали організацію хуторів і відрубів, за бажанням селян звичайно, землевпорядні комісії.

Слід сказати, що спочатку на Харківщині процес землевпорядкування йшов дуже мляво. В 1908 році землевпорядкуванням було охоплено тільки 3 сільські общини [15, с. 16]. В тому ж 1908 році за недостатню старанність при проведенні реформи лишився своєї посади харківський губернатор [16, с. 172]. З призначенням нового губернатора — М. К. Катеринича — справи пішли на лад [17, ф. 408, оп. 1, спр. 218, арк. 107].

Землевпорядні комісії в Харківській губернії були створені в 1906–1907 рр. і після 1908 року їхня діяльність досягла великих успіхів. Так, в 1908 р. було створено 2520 хуторів і відрубів на надільних землях із загальною площею землі 17311 дес. В 1909 р. хуторів і відрубів було 10904 на 90798 дес. землі. В 1910 р. хуторів і відрубів було вже 21301 на 156853 дес. землі. В 1911 р. хуторів і відрубів було 33580 на 225536 дес. землі, а в 1912 р. стало 34430 на 294149 дес. землі [15, с. 16]. Слід зауважити, що у дореволюційній статистиці окремо хутори і відруби не подавалися, їх завжди додавали. На 1917 р. на Харківщині господарств, що мали хутірську землю, було 3414 (20501,4 дес.), відрубну — 69926 (418603,9 дес.). Тобто всього 73340 дворів, що закріпили общинну землю, перейшли до хуторів і відрубів. В той же час інші 78433 двори, що вийшли із общини, так і залишились на безземельних ділянках і не вдалися до переходу на хутори і відруби [18, с. 5]. Таким чином, виходячи з наведених цифр можна сказати, що починаючи з 1908 і аж до 1917 року кількість хуторів і відрубів на надільних землях весь час зростала, за 8 років їх число збільшилось майже у 30 разів! Кидається в очі те, що хуторів на Харківщині було значно менше, ніж відрубів: хуторів було лише 4,7%, а відрубів 95,3%. Причиною цього була недостатня кількість води в Харківській губернії [15, с. 8]. Крім цього, важливим є те, що в Харківській губернії на 1917 рік із 148425 господарств, що вийшли із общини і закріпили за собою землю, 73340, або 49,4%, перейшли до хутірсько-відрубною системи господарства. Інші або продали закріплену землю, або так і залишились на безземельних ділянках [18, с. 5]. В той же час по всій Росії до хуторів і відрубів перейшло тільки 10% господарств, що

закріпили за собою общинну землю [8, с. 89]. Тобто тяга селян Харківщини до ведення одноосібного хутірського або відрубного господарства була значно більшою, ніж в інших районах Російської імперії.

До того ж на Харківщині на купленій селянами у Селянського банку або при його посередництві землі було утворено до 1917 року 14372 хутірських (86268,3 дес.) і 18937 відрубних (120976,9 дес.) господарств [18, с. 7]. Як бачимо, на купленій землі хуторів було 4,3%, а відрубів 57%, тобто частка хуторів тут значно більша частки хуторів на надільних землях. Це можна пояснити тим, що Селянський банк перед продажем одноосібних ділянок докладав зусиль для їх обводнення, тому на хутірські ділянки був попит. Отже всього на Харківщині до 1917 року на надільних і куплених селянських землях існувало 17786 хуторів і 88863 відрубів, тобто всього було 106649 одноосібних, цілком незалежних від общини сільських господарств. Успіх реформи очевидний.

А тепер розглянемо, що ж собою являли хутори і відруби, хто на них виселявся і якій меті вони слугували.

З точки зору спеціалістів з землевпорядкування, ідеальною для селянського господарства була хуторська ділянка, в якій об'єднувалися всі землі одного селянського двору — польові угіддя, вигони, покоси, ліс. Садиба у хуторянина знаходиться посеред поля. Таким чином, дальноземелля ліквідувалося, поле було під боком, на очах, черезсмужжя теж не було. Тобто селянину було надано повну економічну свободу для виявлення ініціативи. Але, треба сказати, часто хутори влаштовувалися так, що допоміжні угіддя знаходились поза ділянкою землі.

У тих випадках, коли водопостачання селянських господарств було недостатнє, або коли селяни не бажали виселятися із старих садиб, землевпорядкувальні комісії влаштовували відруби. У такому випадку садиба селянина залишалася на старому місці — в селі, а сам відруб складався із кількох ділянок: ріллі, лісу, покосів, але за умови, щоб угіддя кожного виду були в одному місці. За таких умов господарську самостійність відрубника було гарантовано [19, с. 41-42].

На Харківщині крім хуторів і відрубів існувала ще селищно-відрубна форма землевпорядкування, коли замість старих садиб відводилися нові садиби невеликими селищами біля води. Польова земля при цьому була нарізана окремими ділянками біля селища [15, с. 5].

З економічної точки зору головною метою розселення селян на хутори і відруби був перехід від трипільля до більш інтенсивного господарства, що було неможливим за умов обов'язкового сівообігу,

пануючого в общині. Перехід до хутірсько-відрубного господарства також мав сприяти покращенню скотарства, що було неможливим при загальному общинному випасі худоби [20, с. 180].

Слід сказати, що за перехід до відрубів і хуторів стояли селяни середнього достатку, а проти — багатії і бідняки-малоземельці. Це видно з того, що середній розмір землеволодіння господарств, що вийшли на хутори і відруби в Харківській губернії, складав 7,5-8,0 дес. [21, с. 180].

Чому ж це так? Справа в тому, що серед багатіїв на селі були ті, що мали величезну кількість худоби, а їм перехід на хутір був небажаним, бо вони в общині на загальній толоці могли пасти свою худобу безкоштовно. Також багатії не хотіли перенесення своїх кам'яних будівель на нові місця, боячись додаткових витрат. До того ж частина сільських багатіїв мала в селі крамниці і орендувала наділи бідніших селян [20, с. 180].

Але головним тут було те, що багаті селяни вже й так досягли успіху в житті і їм не хотілося ризикувати, як кажуть, ловити журавля в небі, коли синиця була в них в руках. В той же час середняки, маючи і кмітливість, і працелюбність, і ініціативу ризику, боялися менше, бажаючи стати насправді заможними.

Малоземельні селяни були проти переходу на хутори і відруби тому, що в них не було грошей для перенесення садиби, а розселення на відруби не принесло б їм користі, тому що вести відрубне господарство на 3-6 дес. неможливо [20, с. 180-181].

Як бачимо, століпінська аграрна реформа в першу чергу давала шанс до покращення свого становища за допомогою переходу на хутори і відруби селянам середнього достатку, а не куркулям-експлуататорам, як писали про це радянські історики.

Отже, розглянувши хід проведення століпінської аграрної реформи в Харківській губернії, можна сказати, що за 8-9 років від початку реформи із селянської общини вийшло 35% колишніх її членів, майже половина з них перейшла до хуторів і відрубів. А всього на надільних селянських землях і землях Селянського банку в Харківській губернії було утворено 17786 хуторів і 88863 відруби. В ході реформи було виявлено величезне бажання селян Харківщини стати повноправними власниками своєї землі і перейти до покращених методів господарювання. Взагалі ж реформа на Харківщині мала великий успіх внаслідок природньої схильності селян Харківщини (85% котрих складали українці) до одноосібного приватного господарства.

Звичайно, декому кількісні результати реформи можуть здатися не дуже великими. Тут треба зауважити, що сам процес землевпорядкування дуже довгий і складний, і в західноєвропейських країнах для досягнення подібних результатів знадобилося століття. До того ж столипінська аграрна реформа була незакінченою, бо в 1911 р. загинув П. А. Столипін, а в 1914 році почалася I світова війна. Але ті результати, яких вона досягла, були високо оцінені західними спеціалістами. Так, голова німецької урядової комісії, що приїздила в 1913 році до Росії з метою вивчення результатів реформи, у своєму звіті писав, що в разі продовження реформи у найближчі 10 років Росія перетвориться в найсильнішу країну в Європі [8, с. 111]. До цієї ж комісії входив відомий професор-аграрій Зерінг, який спеціально приїздив з метою вивчення успішних результатів реформи на Харківщині.

Який же урок для сьогодення можемо ми винести з досвіду здійснення аграрної реформи Столипіна на Харківщині? Звичайно, багато позитивних сторін можна тут віднайти, але єдине, головне, що хотілося б підкреслити, це те, що успіх реформи був можливим завдяки ставці на селянську приватну власність на землю. Бо це те єдине, що робить селянина ініціативним, мислячим господарем і відповідальним громадянином своєї держави.

Література

1. К истории аграрной реформы // Красный архив. — 1926. — Т. 4. — С. 81-90.
2. Державний архів Харківської області.
3. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР. — Л., 1952. — Т. 2.
4. Полное собрание законов Российской империи: Собрание третье. — СПб., 1907. — Т. 26.
5. Полное собрание законов Российской империи: Собрание третье. — СПб., 1911. — Т. 30.
6. Полное собрание законов Российской империи: Собрание третье. — СПб., 1912. — Т. 31.
7. Зак А. Н. Крестьянский поземельный банк. — М., 1911.
8. Кривошеин К. А. Александр Васильевич Кривошеин. Судьба русского реформатора. — М., 1993.
9. Статистика землевладения 1905 г. Харьковская губерния. — СПб., 1906. — Вып. 32.
10. Зырянов П. Н. Крестьянская община Европейской России 1907-1914 гг. — М., 1992.
11. Сведения об укреплении земли в личную собственность и об отводе к одним местам укрепленных участков // Известия земского отдела. — 1909. — № 6.

12. Сведения об укреплении земли в личную собственность на 1 января 1912 года // Известия земского отдела. — 1912. — № 3.
13. Там же. — 1914. — № 6.
14. Там же. — 1916. — № 8.
15. Землеустройство в Харьковской губернии 1906–1912 гг. — Харьков, 1912.
16. Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа. — М., 1963.
17. Центральний державний історичний архів у Санкт-Петербурзі.
18. Всероссийская сельско-хозяйственная и городская перепись 1917 г. Харьковская губерния. — Харьков, 1920.
19. Землеустройство (1907–1910 гг.). — СПб., 1911.
20. Прокопович С. Аграрный кризис и мероприятия правительства. — М., 1912.
21. Лосицкий А. Е. Распадение общины. — СПб., 1912.

Є. В. Сіваченко

РЕВОЛЮЦІЙНА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ УКРАЇНИ (МАХНОВЦІВ) У 1920 Р. (КЕРІВНІ ОРГАНИ, СТРУКТУРА І ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ)

Офіційна радянська історіографія свого часу доклала чимало зусиль, щоб укорінити в суспільній свідомості міф про повстанську армію Махна як збіговисько аморфних і недисциплінованих банд, зграю декласованих елементів, грабіжників і п'яниць. Однак навіть лише поверхового ознайомлення з раніше недоступними документальними джерелами достатньо, щоб зрозуміти цілковиту безпідставність цього міфу. Виявляється, що армія Махна мала не тільки чітку структуру, певні організаційні принципи тощо, але й за кілька років свого існування зазнала досить складної еволюції.

Спробуємо на підставі архівних джерел показати, що ж являла собою повстанська армія Махна на протязі одного з найбільш цікавих і яскравих періодів її історії, який охоплює майже весь 1920 рік.

У січні 1920 р., після оголошення махновців поза законом, їх командування, з огляду на жорстоку кризу, яку переживала армія (епідемія тифу, масове дезертирство тощо), та небезпеку широких репресій з боку більшовиків, прийняло рішення про її тимчасовий саморозпуск. Повстанська армія як єдине організоване ціле припи-

нила своє існування [10, арк. 200]. Це, однак, не врятувало повстанців Махна від репресій. У махновський район було кинуту велику кількість частин Червоної армії, які «розпеченим залізом випалювали махновську язву», тобто роззброювали місцеве населення, розстрілювали повстанців-махновців тощо. «Махновці, — згадував один з керівників руху, — опинилися в становищі зацькованого звіра і мусили захищати своє життя» [10, арк. 224].

Вже 8 травня 1920 р. на засіданні командного складу Махновського загону було вирішено форсовано відбудувати повстанську армію, «щоб продовжити існування махновського руху і врятувати від смерті повстанців...». З цією метою Н. Махна було поновлено на посаді командуючого армією, а В. Білаша — на посаді начальника її штабу [10, арк. 226].

Армія зберігала свою стару назву — Революційна повстанська армія України (махновців), однак, порівняно з осінню 1919 р., виявилася багато у чому новим утворенням.

Насамперед зазнали певних змін керівні органи повстанської армії. 27 травня 1920 р. на загальних зборах командного складу було здійснено їх реорганізацію. Замість старої Реввійськради, що являла собою вищий армійський орган, було обрано Раду революційних повстанців України (махновців) (РРПУМ); її було визнано вищим військовим і політичним органом руху, який, з огляду на розкиданість повстанських сил, об'єднував все махновське повстанство в Україні в цілому. До складу нової Ради увійшли Н. Махно (голова), В. Білаш (заступник голови), Хохотва (секретар) та 7 членів. Розширено було не тільки функції, але й структуру Ради. Якщо раніше вищий махновський орган мав два відділи (військово-контрольний і культурно-освітній), то тепер він поділявся на три відділи: оперативний (В. Білаш — начальник, Н. Махно і О. Калашников — члени), адміністративно-організаційний (В. Куриленко — начальник, С. Каретников і Л. Бондарець — члени) і культурно-освітній (А. Буданов — начальник, Д. Попов і А. Матросенко — члени) [8, арк. 135-136; 9, арк. 217-218, 227-228, 240-241; 10, арк. 228].

Кожний відділ мав свої специфічні функції і чітко визначену компетенцію. Так, адміністративно-організаційний відділ здійснював контроль в адміністративних та господарських питаннях (він мав право в будь-який час інспектувати всі штаби і частини армії, притягати до адміністративної відповідальності за ту чи іншу провину тощо), а також розроблював штат і план внутрішньої організації армії, які виносилися на пленум Ради і нею затверджувалися чи

поверталися на доробку. Культурно-освітній відділ Ради був цілком самостійним органом і зосереджував у своїх руках всю ідеологічну і агітаційно-пропагандистську роботу «серед селянства, робітників і армії»; його компетенція і завдання були визначені спеціальними «Загальними положеннями» [8, арк. 66,67; 9; арк. 201,202].

Оперативний відділ РРПУМ фактично здійснював функції головного штабу всіх махновських військ. Він планував всі більш-менш значні операції, йому підлягала вся ієрархія штабів (армії, груп і полків). Хоча опервідділ являвся частиною Ради, він фактично був цілком незалежним від решти її складу, оскільки здійснював всі операції самостійно і не виносив своїх планів на розгляд пленуму Ради, як це робив адміністративно-організаційний відділ. Під час стратегічних операцій, що не супроводжувалися боями, накази віддавалися чітко по субординації (опервідділ РРПУМ — штаб армії — штаби груп — штаби полків). В наказах, які опервідділ віддавав штабу армії майже щоденно (всього збереглося 73 таких накази за період від 4 червня по 26 серпня 1920 р. [9, арк. 110-163]), чітко вказувалися поділ частин армії на похідні колони (групи, загони), порядок їх руху, маршрути (початковий, проміжні, кінцевий пункти) і конкретні завдання, чисельність і дислокація військ противника (на підставі достовірних розвідданих) тощо. Під час боїв управління військами було простішим: опервідділ РРПУМ або штаб армії виділяли уповноваженого (найчастіше ним був сам Н. Махно, іноді В. Білаш), якому доручалось ведення операцій за розробленим планом, з підпорядкуванням йому всіх сил повстанської армії. Уповноважений діяв за обставинами, на свій страх і ризик [8, арк. 135-136; 9, арк. 218, 228, 241]. У штабах велась документація на все, видавалися накази не лише бойові, але й по стройовій та господарській частинах, існували списки особового складу. Так, майже в кожному наказі по стройовій частині по 2-му зведеному піхотному полку (О. Клейна), а такі накази віддавалися майже щоденно, систематично уточнювалися поіменно списки особового складу рот: виключення із списків і зняття з усіх видів постачання вибувших, тобто загиблих, відраджених, тих, що відстали чи самовільно відлучилися тощо; і, навпаки, зачислення у списки і на всі види постачання новоприбулих (добровольців, прикомандированих і т. д.). У наказах по господарській частині фіксувалися витрати грошей з полкової каси, причому неодмінно вказувались як точні суми видатків, так і статті витрат [7, арк. 51-62, 67-67 зв., 71-74, 76]. Фінансові порушення суворо каралися. Так, за розтрату армійських грошей був розстріляний

командир одного з полків Лашкевич [6, арк. 18, 19; 10, арк. 220]. Особливістю організаційної побудови повстанської армії періоду 1920 р. був її поділ на дві частини: головне армійське ядро (при якому знаходились керівні органи махновського руху) та велика кількість окремих повстанських груп та загонів, що визнавали зверхність махновської Ради. (Восени 1919 р. всі війська Махна знаходились в одному армійському кулаці.)

Ці місцеві «філії» махновської армії виникли в результаті плано-мірного здійснення її командуванням курсу на об'єднання повстанських сил. 13 червня 1920 р. на загальних зборах командного складу армії вирішувалось «питання подальшого існування руху». На засіданні було прийнято рішення форсувати організаційну розбудову та зміцнення армії і руху взагалі. З цією метою у різні кінці України були направлені представники Ради — організатори із завданням об'єднувати повстанські сили [10, арк. 230]. Крім того, Рада направила своїх представників у вже існуючі повстанські групи та загони — для зміцнення політичного зв'язку з ними. Так, А. Буданов був направлений до Старобільського повіту Харківської губернії, де оперував загін Каменева (Каменюка), а Воробйов — у Теплинські ліси, що в Ізюмському повіті тієї ж губернії, — до Сироватського (Сіробаби) і Колісниченка [10, арк. 239, 240]. І надалі, під час своїх рейдів по Лівобережній Україні махновський штаб виділяв з резерву командного складу організаторів, які залишались в окремих місцевостях з невеликими загонами (50-70 багнетів, 3-5 кулеметів) з метою об'єднання навколо себе місцевих повстанських елементів і формування з них загонів. Так, Огарков був залишений у Павлоградському повіті, Москалевський — в Юзівському районі, Т. Вдовиченко — у Бердянському і Маріупольському повітах, Каленик і Чалий — у Дібрівському районі, Брова — у Новомосковському повіті [10, арк. 240].

Крім організації власних загонів, штаб повстанської армії досить часто надавав допомогу немахновським повстанським формуванням за умови їх підпорядкування махновській Раді. Так, під час рейду по Полтавській губернії у липні-серпні 1920 р. допомогу зброєю, боєприпасами, грошима, а іноді навіть бійцями отримали отамани Христовий і Бутовецький (обидва — анархісти, що вважали себе махновцями), Карабут, Кацюра, Рубан, Рядно, Каліберда, Петренко, Біленький та інші, які діяли у Кременчуцькому та Зінківському повітах [9, арк. 60, 61; 10, арк. 243]. Як повідомляло одне із зведень НКВС УСРР, у вересні 1920 р. переважна більшість

повстанських «банд», що оперували на Полтавщині, вважали себе махновцями [5, арк. 231].

В результаті цих заходів на початок осені 1920 р. діями махновських формувань було охоплено територію 6 губерній Лівобережної та Південної України: Катеринославської (Брова, Вдовиченко, Каленик, Чалий, Лозовий, «Рада семи» та інші), Харківської (Колісниченко, Савонов, Сироватський та інші), Полтавської (Христовий, Бутовецький, Двигун, Білокоз, Кікоть, Іванюк, Матвієнко, Садовий та інші), Херсонської (Павловський, Іванов, Гладченко та інші), Донецької (Каменев, Шаповалов, Терезов, Маруся та інші), Чернігівської (Шуба (Приходько) та інші). За даними В. Білаша, наприкінці вересня 1920 р. загальна чисельність цих формувань становила близько 15000 бійців [10, арк. 256, 264]. Нам ця цифра здається дещо применшеною, оскільки деякі повстанські групи являли собою досить солідні військові одиниці. Так, група Л. Христового у серпні 1920 р. нараховувала до 6500 бійців, а група Каменєва і Буданова (політичний керівник і представник РРПУМ) — до 5500 бійців [10, арк. 248, 254].

Місцеві повстанські формування махновці розглядали як свій постійний резерв, який при необхідності в будь-який момент можна було влити в армію. Так, наприкінці липня 1920 р. у Кобеляцькому повіті в армію було включено загони Живодьора, Матяжа і Левченка (з них був сформований полк), а в середині вересня 1920 р. в районі ст. Міллерове — групу Каменєва [9, арк. 182; 10, арк. 240, 254]. На початку жовтня 1920 р., після встановлення перемир'я з більшовиками, РРПУМ наказала всім підпорядкованим їй загонам і групам припинити боротьбу з радянською владою і увійти до складу Червоної армії [8, арк. 47-49; 9, арк. 93-95]. Після цього переважна більшість махновських загонів (крім Каменєва, Бондаренка, Пархоменка, Фоміна та інших, які не визнали угоди з більшовиками і формально розірвали зв'язок з Радою) припинили активні дії. Частково вони розійшлися по домівках або перейшли у підпілля, а деякі загони (Савонова, Сироватського, Колісниченка, Брови, Христового та інших) приєдналися до армії [10, арк. 267-268].

Отже, головне ядро військ Махна було по суті лише однією з повстанських груп. Однак з огляду на те, що при ньому знаходились керівні махновські органи, воно отримало особливий статус і відповідну офіційну назву — Особлива група військ РРПУМ (хоча традиційно його продовжували називати повстанською армією). Наприкінці вересня 1920 р. чисельність Особливої групи становила близько 20000 бійців, під час стоянок вона займала по декілька населених пунктів [10, арк. 256].

У бойовому відношенні влітку — на початку осені 1920 р. повстанська армія (тобто Особлива група) складалась з трьох піхотних, двох кавалерійських та одного (за деякими даними — двох) кулеметного полку, а також артилерійської частини (декілька батарей). (Піхотою командував П. Петренко (Платонов); кавалерією — Ф. Щусь, кулеметним полком — Х. Кожин). Полки склалися з рот і взводів (піхотні), ескадронів і взводів (кавалерійські), батальйонів (кулеметний). Кожний полк мав свій прапор чорного кольору з найменуванням частини і написом: «Смерть насильникам трудящих». При командармі, як і раніше, знаходилась «батьківська чорна сотня» з відбірних кавалеристів. Армія мала тачаночний обоз, до складу якого входили похідний лазарет і похідна типографія. При штабі армії знаходились відділ постачання і агентурна розвідка. Озброєння махновців було досить різноманітним: гвинтівки-«обрізи», кулемети систем «максим» (встановлювались на тачанки) і «льюїс» (використовувались кавалеристами як ручні), гармати (3- і 6-дюймові) тощо. Отже, повстанська армія була озброєна непогано, однак вона хронічно відчувала гостру нестачу боеприпасів [1, арк. 121; 3, арк. 83, 86, 131; 4, арк. 40, 143, 148, 193, 196; 8, арк. 78, 172].

Таким чином, повстанська армія за своєю структурою багато у чому нагадувала з'єднання регулярної армії, однак за організаційними принципами своєї побудови вона докорінно відрізнялась від останньої. Найголовнішими принципами організації армії Махна були: виборність командного складу та добровільна система її комплектування. Така організація викликала масу проблем, які махновське командування намагалось оперативнo вирішувати. Зупинимось лише на одній проблемі — на стосунках рядових повстанців і обраних ними командирів. Їм махновське командування, як свідчать накази командирів різних рангів, приділяло чимало уваги, адже від цього прямо залежала боездатність армії. Так, командир 2-го зведеного піхотного полку О. Клейн суворо наказував командирам підрозділів, щоб вони поводитись «з повстанцями як на те вказує дисципліна Радянського ладу, а товариші повстанці у свою чергу повинні слухати і виконувати розпорядження своїх командирів без будь-яких заперечень, як це й вимагає товариська дисципліна. За невиконання цього винуватці будуть притягатися до самої суворої відповідальності». В іншому наказі говорилось: «Ні одне матірне слово не повинне бути кинуте в адресу свого командира, бо за такі речі мною будуть ужиті самі рішучі заходи, щоб присікти в корені це зло, щоб полк являв собою не банду, а революційну силу» [7, арк. 51-51 зв., 61]. Майже у кожному наказі

махновського командування можна знайти нагадування про необхідність суворої дисципліни і безумовного підкорення повстанців своїм командирам, про точне виконання своїх обов'язків, про неминучість покарання за порушення дисципліни, невиконання наказів тощо. Не менш уважно командування стежило за стосунками повстанців з мирним населенням, оскільки це мало для повстанської армії особливе значення: вона не мала свого власного тилу як такого і змушена була перебувати на самозабезпеченні. Тим самим армія Махна залежала від селянства, яке й виконувало роль своєрідного тилу. Тому будь-які злочини щодо селян розглядалися як спроби дискредитувати рух і суворо, іноді жорстоко каралися. Так, під час перебування повстанців у Зінькові (середина серпня 1920 р.) за наказом Н. Махна був розстріляний повстанець, який забрав у місцевої мешканки щось з одягу [11].

Як вже згадувалося, комплектувалася повстанська армія головним чином за рахунок добровольців. «Поповнення людьми, — згадував В. Білаш, — здійснювалось шляхом добровільного вступу до наших лав селян, червоноармійців, що були захоплені у полон і перейшли на наш бік» [8, арк. 147]. І дійсно, як свідчать бойовий щоденник опервідділу РРПУМ та інші документи, червоноармійські частини (ескадрини, батальйони, полки, а іноді навіть бригади) часто досить легко здавалися у полон махновцям і добровільно поповнювали їхні лави [9, арк. 104-199]. В одному з оперзведень махновського штабу подано неповний перелік червоноармійських частин, захоплених у полон за період з 20 травня по 9 серпня 1920 р., і вказується їх чисельність — 13400 чол. [11]. За даними В. Білаша, у вересні 1920 р. повстанська армія на 45% (тобто майже наполовину!) складалась з колишніх полонених червоноармійців, які добровільно вступили до її лав [10, арк. 257].

У першій половині жовтня, після підписання з більшовиками угоди про союз проти Врангеля і напередодні виступу на фронт, повстанська армія була реорганізована. Кількість полків була збільшена, вони були розбиті на 4 групи: 3 оперативних (під командою О. Марченка, П. Петренка і Забудька) по 3 піхотних і 2 кавалерійських полки (3000 багнетів, 1000 шабель, 100 кулеметів) кожна й однієї резервної (Каленика) чисельністю до 2000 багнетів. Кулеметний полк Х. Кожина (600 кулеметів на тачанках і 500 шабель) зберіг статус окремої частини. Всього армія нараховувала 14500 бійців, 900 кулеметів, 3 артбатареї [2, арк. 80; 10, арк. 268]. У такому складі повстанська армія приймала участь у боях з Врангелем.

З цією метою було створено польовий штаб армії (начальник П. Гавриленко), командував військами заступник Махна С. Каретников (після важкого поранення командарма наприкінці серпня 1920 р. він тимчасово замінив його). Сам Н. Махно з головним штабом армії і резервами залишився в Гуляй Полі [10, арк. 283, 295-296]. Для безпосередньої участі в Кримській операції на початку листопада 1920 р. було виділено так звану кримську групу військ РРПУМ під командою Каретникова і Гавриленка. (Це була гвардія махновців, їхні відбірні сили). Вона складалась з трьох кавалерійських і двох кулеметних полків та артчастини [9, арк. 219, 220, 230; 10, арк. 284, 288, 289, 290]. Фактично на момент відновлення бойових дій махновців з Червоною Армією (26 листопада 1920 р.) війська Махна склались з кількох груп: основної (командарм Н. Махно, начштабу В. Білаш), Кримської (командуючий О. Марченко, начштабу Тарановський, які замінили розстріляних червоними Каретникова і Гавриленка), Азовської (Т. Вдовиченко і Миронов) і Запорізької (Ф. Скомський і Тарасенко). Вони дислокувалися відповідно у районах Гуляй Поля, Євпаторії (Крим) і Бердянська (дві останні групи). Загальна чисельність цих військ досягала 20000 бійців [8, арк. 137, 138; 9, арк. 218, 228, 241, 97, 98, 109; 10, арк. 195-296, 289, 290]. Крім того, відновили бойові дії проти Червоної армії і окремі махновські загони.

Після розгрому основних сил Махно зібрав до купи рештки армії і на початку грудня 1920 р. черговий раз реорганізував її. Тепер армія складалась з двох груп — піхотної і кавалерійської, якими командували відповідно П. Петренко (Платонов) і О. Марченко [8, арк. 46; 9, арк. 82]. У такому вигляді повстанська армія і зустріла 1921-й, останній в її історії рік.

Обмежений обсяг статті не дозволяє розглянути всі питання, що стосуються повстанської армії Махна. Так, за полем нашого зору залишилися методи ведення війни і тактика махновців. Однак, нам здається, наведені факти спростовують (чи, принаймні, змушують піддати сумніву) міф про повстанську армію як аморфне збіговисько бандитів, п'яниць, декласованих елементів тощо. Таке складне і суперечливе явище, як махновський рух, не слід виривати з контексту громадянської війни і зображувати його чимось абсолютно негативним.

Література

1. Державний архів Харківської області. Ф. Р-1630, оп. 1, спр. 336.
2. Російський державний військовий архів. Ф. 101, оп. 1, спр. 179.

3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВУ). Ф. 2, оп. 1, спр. 709.
4. ЦДАВОВУ. Ф. 2, оп. 1, спр. 718.
5. ЦДАВОВУ. Ф. 5, оп. 1, спр. 289.
6. ЦДАВОВУ. Ф. 3204, оп. 2, спр. 12.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Ф. 1, оп. 20, спр. 328.
8. ЦДАГОУ. Ф. 5, оп. 1, спр. 330.
9. ЦДАГОУ. Ф. 5, оп. 1, спр. 331.
10. ЦДАГОУ. Ф. 5, оп. 1, спр. 351.
11. Вольный Повстанец. Орган Совета Революционных Повстанцев Украины (Махновцев). 1920. 11 авг.

Ю. П. Волосник

РЕГУЛЮВАННЯ ЦІН НА ПРИВАТНОМУ РИНКУ УКРАЇНИ В РОКИ НЕПУ

У сучасних умовах, коли вдруге у ХХ ст. відбувається перехід України до ринкових відносин, актуального значення набуває вивчення, критичне осмислення та практичне використання того значного досвіду регулювання цін, який було накопичено в роки здійснення непу.

Вивчення цієї проблеми знайшло певне відображення в історіографії [2; 10; 11]. Але до цього часу немає праці, в якій докладно було б вивчено питання про регулювання цін у приватному секторі народного господарства України.

Мета даної статті — висвітлити основні етапи, форми і методи регулювання цін на приватному ринку республіки у 1921–1928 рр.

В умовах непу важливу роль у регулюванні багатуукладної економіки відігравала політика цін. Регулюючи ціни, Радянська держава впливала на процеси накопичення в різних секторах народного господарства, розподіл національного доходу, стійкість грошей, становище грошового обігу. Цінове регулювання торкалось інтересів найширших верств населення, і від його ефективності у великій мірі залежало зростання доходів і реальний життєвий рівень населення. Нарешті, від впливу держави на процеси ціноутворення значною мірою залежала рівновага ринкових цін на продукцію промисловості і сільського господарства, що було важливим для скорішої відбудови

народного господарства. Отже, регулювання цін мало велике значення для розвитку ринкових відносин, відбудови та динамічного і пропорційного розвитку економіки.

Враховуючи роль цін як для розвитку державної промисловості, так і для всього народного господарства, РНК УРСР 29 серпня 1921 р. при Уповнаркомфіні був створений Комітет цін — вищий міжвідомчий орган з встановлення державних цін [6, с. 37]. Цим було покладено початок регулюванню цін у державному секторі економіки. У жовтні 1922 р. при Українській економічній нараді (УЕН) було створено Комісію по внутрішній торгівлі (Комвнуторг) УРСР, однією з функцій якої було регулювання цін, а з квітня 1924 р. цим став займатися Наркомвнуторг УРСР. Діяльність названих вище органів створювала певні умови для регулювання державою ринкових цін.

Слід зауважити, що в перші роки непу (1921–1923) регулюючий вплив держави на існуючі ринкові ціни був незначним. Дійсним регулятором цін був закон вартості, а також попит і пропонування. Ціни на промислові і сільськогосподарські товари складались під впливом ринкової стихії.

Але досвід показав, що розгортання товарно-грошових відносин не призвело автоматично до ринкової рівноваги. Так, якщо в 1921 — першій половині 1922 рр. внаслідок катастрофічної розрухи, неврожаю і голоду і, у зв'язку з цим, через недостатнє пропонування продовольчих товарів ціни на них безперервно зростали, в той час як на промислові вироби падали, то вже з другої половини 1922 р. спостерігається прямо протилежна картина. Добрий врожай 1922 р. призвів до того, що ціни на сільськогосподарські продовольчі товари стали знижуватись. У той же час під впливом посиленого попиту селян, які отримали гроші від реалізації врожаю, починають зростати ціни на промислові товари широкого вжитку. Трести, які мали право самостійно встановлювати ціни на продукцію своїх підприємств, скористалися з вигідної ринкової кон'юнктури і у гонитві за високими прибутками почали встановлювати високі ціни на свої товари. В результаті ринкова рівновага цін на сільськогосподарські продукти і промислову продукцію, яка спостерігалася влітку 1922 р., восени цього ж року знов порушується, на цей раз на користь промисловості [13, с. XXI]. Власне, з цього моменту і веде свій початок те розходження цін на сільськогосподарські і промислові товари, що здобуло собі назву «ножиць цін» і з усією силою проявилось восени 1923 р. Так, наприклад, за 1922 р. ціни на сільськогосподарські продукти в УРСР збільшились у 74 рази, а по групі промислових товарів — у 129 разів [13, с. XIX]. На протязі 1923 р. ціни на сільгосппродукти ще збіль-

шилися у 284 рази (по роздрібному індексу), а на промислові вироби — у 288 разів [14, с. 17]. Розрив «ножиць цін» у 1923 р. досягав більше 300%. Розбіжність цін зменшила купівельну спроможність селянства і сприяла розвитку та загостренню кризи збуту.

Швидкому зростанню (і утриманню на високому рівні) цін на промислові товари значною мірою сприяла банківська емісія (особливо у квітні-вересні 1923 р.), більша частина якої була спрямована на кредитування державної промисловості [2, с. 67]. Великі розміри емісії в цей період призвели до значного знецінення паперових грошей-радзнаків, а отже і до загального росту ринкових цін. Наприклад, якщо за 1922 р. ціни в Україні зросли у 104 рази, то в 1923 р. темп росту їх збільшився. Так, гуртові ціни збільшилися у 256 разів, а роздрібні — у 286 разів [13, с. XVIII; 14, с. 17].

Вихід із кризи збуту було знайдено в різкому втручанні держави в процес ціноутворення. Уже з жовтня 1923 р. держава починає активно регулювати ціни на продукцію трестів і синдикатів шляхом зниження відпускних цін. У зв'язку з цим ВРНГ УРСР прийняв ряд заходів, головним чином адміністративного характеру, спрямованих на зниження цін. І вже з жовтня 1923 р. індекс цін на промислові товари почав падати, внаслідок чого до грудня того ж року відпускні ціни трестів було знижено на 26,7%, а до 1 березня 1924 р. — на 32,3% [11, с. 70, с. 15, с. XIV]. Одночасно із зниженням відпускних цін на промислові товари було розширено державну хлібозаготівлю і прийнято заходів з організації експорту збіжжя, що сприяло підвищенню цін на сільгосппродукцію. Ці регулюючі заходи держави створили умови для подолання кризи збуту.

У зв'язку з тим що зниження відпускних і гуртових цін автоматично не привело до зниження роздрібних вільних цін (вони у січні-лютому 1924 р. навіть дещо підвищились), постало завдання добитися також зниження і роздрібних цін. З цією метою 29 лютого 1924 р. Комвноторг при Українській економічній нараді прийняв постанову, що встановлювала граничні ціни на ряд товарів широкого вжитку для державної і кооперативної торгівлі. В той же день постановою РПО СРСР знижувались роздрібні ціни у зв'язку з відміною страхових надвишок, що стягувались раніше. Зниження повинно було бути зроблено на відсоток, що відповідав розміру цих страхових надвишок [3, 1925, № 1, с. 146]. В результаті прийнятих заходів в Україні відбулося зниження роздрібних цін за 1923/24 і за перший квартал 1924/25 рр., яке було таким: на ситець — на 24, гас — 30, сіль — 38, цукор-пісок — 13, сірники — 29% і т. д. [12, с. 182].

Слід зауважити, що більш-менш ефективним державне регулювання цін стало можливим лише після того як навесні 1924 р. було завершено грошову реформу і країна отримала тверду валюту — червонець, а емісія радзнаків була припинена (у зв'язку із скасуванням останніх).

Однак було б невірним вважати, що проблема зниження роздрібних цін у 1924 р. була вже розв'язана. Так, ще надто високими залишились накладки на оптові ціни у роздрібній торгівлі. Наприклад, на 1 жовтня 1924 р. ці надвишки по різних районах України коливались, %: на ситець — від 37,1 до 53; на калосі — 10-16; пшениця — 40-69; гас — 31-49; махорку — 19-42; сіль — 63-124; цукор — 7-19. В цілому ж у вересні 1924 р. середній відсоток накладки по всіх промислових товарах становив у державній роздрібній торгівлі 18%, у кооперації — 15, а у приватній торгівлі — навіть 24% [3, 1925, № 1, с. 149-150].

Через те що саме приватнику належали домінуючі позиції в торгівлі, головним чином роздрібній, регулювання цін у приватному секторі стає в роки непу одним із найважливіших напрямків державної політики. Так, на початок 1924 р. приватники володіли 92,5% торгівельного апарату (94,1% — у містах і 88,6 — на селі), з допомогою якого здійснювалось 32,3% товарообігу в гуртовій торгівлі, 58,2% — в гуртово-роздрібній і 94,4% — у роздрібній [8, с. 71]. За цих умов саме приватник багато в чому визначав рівень цін, насамперед на роздрібному споживчому ринку.

Необхідно підкреслити, що, за спостереженням відомого економіста А. Л. Вайнштейна, в перші роки непу і навіть під час кризи збуту 1923 р. ціни у приватній торгівлі були часто нижчими, ніж в усупільненій торгівлі [2, с. 74, 96]¹. Існування різних рівнів цін у державно-кооперативній і приватній торгівлі цілком виразно виявилось лише наприкінці 1924 р. — початку 1925 р. До вказаного часу ціни у приватній торгівлі, перш за все в роздрібній, як правило, не перевищували державно-кооперативні [2, с. 96].

Щоправда, і до 1924 р. держава робить спроби впливу на ціноутворення на приватному ринку. Для цього вже з початку 1922 р. застосовується пряма товарна інтервенція (тобто викидання на ринок великих товарних мас з державних ресурсів) за зниженими, у порівнянні з ринковими, цінами з метою знизити рівень останніх [2, с. 132]. Вживаються також і адміністративно-судові заходи з метою

¹ Окрім своїх спостережень автор посилається на газетні повідомлення того періоду [2, с. 75].

не допустити зростання приватних цін. Так, у прийнятому в 1922 р. Кримінальному кодексі УРСР була стаття, що передбачала у разі «штучного підвищення цін на товари» позбавлення винних волі на строк до 6 місяців з конфіскацією частини майна і заборonoю права торгувати [5, 1922, № 42, ст. 553]. У жовтні 1923 р. ця стаття була доповнена додатком, який значно посилював відповідальність за «злісне підвищення цін» [5, 1923, № 36, ст. 511]. Таким чином, названі вище заходи вже в перші роки непу певною мірою впливали на динаміку ринку, і були, безумовно, одним з чинників, що стримували зростання приватних цін у порівнянні з державно-кооперативними.

Становище з цінами на приватному ринку починає змінюватись з середини 1924 р., коли посилюється роль держави у процесах ціноутворення. Саме в цей час (з весни 1924 і до початку 1925 р.) відбувається наступ на приватний капітал з метою витіснення його із гуртової і гуртово-роздрібної торгівлі. В цей період значно скорочується обсяг кредитування приватника, різко посилюється його оподаткування, зростає орендна плата за приміщення і комунальні послуги. Так, вже з жовтня 1923 р. вдвічі підвищується розмір податків — патентного і зрівняльного зборів, з жовтня 1924 р. зростає і прибутковий податок (з 25 до 35% від загальної суми прибутків підприємців). Кредитування приватників зменшується за рік (з жовтня 1923 р. до жовтня 1924 р.) з 3,5 млн крб. до 2 млн 142 тис. крб. [3, 1924, № 11, с. 73, 76; 19, 1926, № 7, с. 70].

Одночасно скорочується постачання приватників (особливо гуртових торговців) промисловими товарами з боку держтрестів і синдикатів. Так, наприклад, якщо в 1923/24 р. реалізація продукції українських трестів через приватних осіб становила 13,4%, то в 1924/25 р. тільки 9,1%. Участь приватної торгівлі в обігах синдикатів скоротилась на 42% [20, ф. 539, оп. 4, од. зб. 315, арк. 40, 41 зв.].

Наведені вище заходи з боку держави призвели до збільшення накладних витрат приватної торгівлі (і промисловості) і утруднювали умови діяльності приватного капіталу, що не могло не позначитись на стані приватних цін, які стали перевищувати державно-кооперативні. До цього ж слід додати, що пряме регулювання накидок і цін у державно-кооперативній торгівлі, яке провадилося з весни 1924 р. і майже не розповсюджувалось на приватну, теж сприяло появі розриву між приватними і державно-кооперативними цінами.

Головною ж причиною, що впливала на зростання рівня розриву між приватними і державно-кооперативними цінами, був товарний голод, що посилювався у 1925–1926 рр. В умовах зростаючої платеже-

спроможності широких верств населення його попит на промислові товари широкого вжитку не встигав задовольнятися промисловістю країни. Цей постійний дефіцит промислових товарів отримав назву «товарний голод».

Приватні підприємці і торговці, умови діяльності яких з середини 1925 р. дещо змінились на краще, користуючись надзвичайно вигідною ринковою кон'юнктурою, почали підвищувати («накручувати») ціни на дефіцитні товари, тим самим посилюючи різницю між приватними і державно-кооперативними цінами. Так, якщо на 1 липня 1925 р. загальні ціни приватного роздрібного ринку України перевищували кооперативні на 6%, то на 1 жовтня 1926 р. ця різниця становила вже 12,9% [10, с. 89]. Певне уявлення про розрив між приватними і кооперативними цінами (по 13 товарах широкого вжитку) у 1925–1928 рр. в Україні дає наступна таблиця [див.: 17, с. 80].

***Різниця між приватними і кооперативними цінами
(по 13 товарах), % (кооперативні ціни взято за 100%)***

	На I–X 1925 р.	I–VII 1926 р.	I–X 1926 р.	I–VII 1927 р.	I–X 1927 р.	I–VII 1928 р.	II–X 1928 р.
У 41 окр. місті	9,7	22,8	24,7	12,4	13,0	11,7	16,2
У 4 великих містах (Харкові, Києві, Одесі, Дніпропетровську)	18,3	39,3	35,6	8,1	8,7	10,7	11,3
По селах	7,8	10,3	11,4	10,5	9,4	13,5	19,5

Дані, наведені в таблиці, дозволяють прослідити два періоди, що характеризують стан розбіжності між кооперативними і приватними цінами. У першому періоді (1925–1926 рр.) спостерігається безперервне зростання приватних цін. Причому найбільший рівень розбіжності спостерігається у містах, особливо великих, і менший у селах.

Безперервне зростання приватних цін давало можливість підприємцям і торговцям отримувати невиправдано високі прибутки (наприклад, за 1925/26 р. вони зросли на 72%), водночас це вело до зниження реальних доходів населення і, внаслідок цього, до посилення соціальної напруги. Тому уряд з середини 1926 р. робить спроби знизити ціни в приватному секторі. Так, наприклад, щоб знизити закупівельні і роздрібні ціни на хліб і зменшити вплив приватника на хлібному ринку, були прийняті спеціальні заходи. У серпні 1926 р. було скасовано пільги приватним власникам млинів, а з жовтня забо-

ронено їх будь-яке кредитування [18, № 4, с. 9; № 10, с. 9]. Тоді ж НКВТ УРСР розпочав кампанію з вилучення 348 великих млинів продуктивністю майже 92 млн пудів на рік. До кінця 1926 р. було вилучено 184 млина з річним виробництвом 54,6 млн пудів, а на 1 травня 1927 р. було вилучено ще 153 млина і переглянуто угоди з приватними орендарями 123 млинів [20, ф. 423, оп. 2, од. зб. 476, арк. 5; оп. 4, од. зб. 2700, арк. 368]. Це призвело до того, що хлібні ціни у 1926/27 р. в середньому були на 16% нижче, ніж у 1925/26 р. [16, с. XII].

Але прийняті тоді заходи майже не призвели до реального зниження цін на промислові товари, особливо у приватному секторі. Тому у лютому 1927 р. пленум ЦК ВКП(б) приймає постанову, яка вимагала від партійних і державних органів «що б то не було» добитися зниження не менш ніж на 10% роздрібних цін по всіх промислових товарах до 1 липня 1927 р. у порівнянні з рівнем цін на 1 січня цього ж року [7, с. 421].

З цього часу починається процес зниження цін у приватному секторі, рівень розбіжності приватних і державно-кооперативних цін зменшується. Цей період охоплює 1927 — середину 1928 рр. Зниження цін досягалось в першу чергу завдяки застосуванню адміністративних заходів. Так, у квітні 1927 р. НКВТ УРСР було видано дві постанови, які в директивному порядку встановлювали для приватної міської і сільської роздрібної торгівлі граничні торгові накидки і ціни на ті товари, що їх приватники набували від державних, змішаних акціонерних підприємств і товариств, а також кустарно-промислової кооперації. Згідно з цією постановою, ціни у приватній міській торгівлі не могли перевищувати цін на ті ж товари, які реалізовувалися в державній і кооперативній торгівлі більш, ніж, %: для мануфактури — на 8, для шкіряних товарів — 8, металеві вироби — 10, лісові матеріали — 5. Для сільської приватної торгівлі ця розбіжність цін могла бути більшою (для мануфактури — 30,5%, шкіртоварів — 30, металевих виробів — 32-36, лісових матеріалів — 25) [5, 1927, N 14-15, ст. 71 (відділ другий); 1927, № 17, ст. 83 (відділ другий)].

Одночасно булj посиленj судове відповідальність за порушення директиви ЦК ВКП(б) про 10% зниження цін. Так, з лютого і до 10 травня 1927 р. за порушення цієї директиви в Україні судове переслідування зазнали 643 приватні, державні і кооперативні торговельні організації [20, ф. 1, оп. 2, од. зб. 2713, арк. 51]. Влітку 1927 р. в республіці було притягнуто до відповідальності ще 863 приватника, з яких 493 було засуджено [9, с.36].

Такі методи виконання директиви дали свої результати. Наприклад, якщо приватна роздрібна торгівля України на 1 червня 1927 р. знизила ціни на 6,4%, то вже через місяць ціни на промтовари були знижені: в сільській місцевості — на 13,5%, а на міському приватному ринку — на 9,5% [4, с. 133; 16, с. XXII]. Проте, різниця між приватними і державно-кооперативними цінами і в цей час продовжувала зберігатися, а на низку товарів навіть збільшилась [16, с. XXII].

До сказаного слід додати, що в умовах товарного голоду директивне зниження цін у приватному (і державно-кооперативному) секторі призвело до посилення попиту на промислові товари широкого вжитку, а це лише посилювало їх дефіцитність.

Перехід з початку 1928 р. сталінського керівництва до надзвичайних заходів призвів до згортання непу і ринкових відносин. Умови діяльності приватних підприємців і крамарів значно погіршились. Податковий тягар на приватний сектор різко посилювався, а кредитування приватної промисловості і торгівлі значно зменшилося (якщо на 01.10.26 р. воно становило майже 11,4 млн крб., то на 01.10.28 р. лише 4,2 млн крб.). Одночасно скорочується і планове постачання товарами з боку державних органів приватної торгівлі. Так, якщо в 1925/26 р. приватникам було поставлено промислових товарів на суму 125 млн крб., то в 1927/28 р. — на 68,5 млн крб., а в 1928/29 р. — лише на 53,8 млн крб. До того ж асортимент цих товарів значно зменшився [1, 1929, № 5, с. 64-65; 20, ф. 582, оп. 1, од. зб. 5068, арк. 9].

На різке погіршення умов функціонування приватний ринок відреагував новим підвищенням цін, що призвело до посилення розриву між приватними і кооперативними та державними цінами. Так, по окремих товарах різниця між приватними і кооперативними цінами в 1928/29 рр. складала до кількох сот відсотків. Наприклад, приватні ціни на соняшникову олію перевищували кооперативні на 500%, на нитки — 350, цукор-пісок — 290% і т. д. [1, 1930, № 7, с. 74]. Намагання місцевої і центральної влади боротися з підвищенням цін адміністративно-судовими заходами приводили до того, що приватники закривали свої заклади і часто переходили до нелегальної торгівлі, але від цього ціни лише ставали вищими.

Таким чином, наведений вище матеріал дозволяє зробити висновок, що в роки непу Радянською державою надавалось важливе значення регулюванню цін на приватному ринку. Слід виділити два етапи регулювання цін. На першому етапі (1921 — початок 1924 рр.) регулюючий вплив держави на ринкове ціноутворення був незначним. У цей час розриву між приватними і державно-кооперативними

цінами практично не було, а приватні ціни на товари часто були навіть нижчими. З 1924 р. настає новий етап, який продовжується до кінця непу. У цей період (1924–1929 рр.) різко посилюється регулюючий вплив держави на процеси ціноутворення як на приватному ринку, так і в державно-кооперативному секторі. З кінця 1924–25 р. у зв'язку з наступом держави на приватний капітал погіршуються умови його діяльності, що призводить до підвищення цін на приватному ринку, в результаті чого з'являється спочатку розбіжність, а потім і розрив між приватними і державно-кооперативними цінами на товари, який зберігається до кінця непу.

Проводячи політику регулювання цін на приватному ринку, державні органи, виконуючи вказівки керівних партійних структур, основний наголос робили на адміністративних методах впливу. Широко застосовувалось директивне зниження цін, адміністративне встановлення граничних цін і надвишок на товари, які набувались приватними підприємцями від державних торгових організацій, підприємств і кооперативів, дуже часто використовувались судові заходи впливу та Кримінальний кодекс проти приватних підприємців, що порушували існуючі постанови про зниження цін.

Але в умовах, коли не було еквівалентного обміну між містом і селом, коли існувало недовиробництво промислових товарів широкого вжитку, адміністративне регулювання ринкового ціноутворення (безумовно, важливе як один із засобів регулювання ринку) давало лише тимчасовий ефект, про що свідчать кампанії по зниженню цін. Недостатнє застосування економічних заходів — податків, кредиту, товарного постачання, а також зниження цін в умовах товарного голоду в великій мірі унеможливлювали ефективне державне регулювання цін.

Література

1. Більшовик України: Теоретичний і політичний журнал ЦК КП(б)У.
2. Вайнштейн А. Л. Цены и ценообразование в СССР в восстановительный период. 1921–1928 гг. — М., 1972.
3. Вестник финансов: Изд. Наркомфина СССР.
4. Десятый з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України 20-29 листопада 1927 р.: Стеногр. звіт. — Харків, 1928.
5. ЗУ УРСР.
6. Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. — 1991. — Вип. 24.
7. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Київ, 1979. — Т. 3.

8. Кучер А. Е. Ограничение и вытеснение нэпманской буржуазии из промышленности и торговли Украинской ССР // Вопросы истории СССР. — 1987. — Вып. 32.
9. Морозов Л. Ф. Решающий этап борьбы с нэпманской буржуазией (Из истории ликвидации капиталистических элементов города 1926–1929 гг.). — М., 1960.
10. Лантух В. В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921–1932 гг. — Харьков, 1992.
11. Лортикян Э. Л. План и рынок в хозяйственной системе нэпа: исторический опыт Украины. — Харьков, 1992.
12. Отчет рабоче-крестьянского правительства Украины за 1923–24 гг. К IX Всеукраинскому съезду Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. — Харьков, 1925.
13. Рух цін на Україні в 1922 р. — Харків, 1924.
14. Рух цін на Україні в 1923 р. — Харків, 1925.
15. Рух цін на Україні в 1924 р. — Харків, 1926.
16. Рух цін на Україні в 1926–27 р. — Харків, 1929.
17. Сігал Б. В. До питання про приватний капітал на Україні: Стат. екон. нариси. — Харків, 1929.
18. Офіційний бюлетень Наркомфіну УРСР. 1926.
19. Хозяйство Украины: Ежемес. журн., посвященный вопр. экономики Украины.
20. ЦДАВО Украины.

В. М. Мацюцький

КООПЕРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМЕЛЬНИХ ГРОМАД У СЕЛАХ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (20-ті РОКИ)

Сьогодні, коли економіка України перебуває в глибокій кризі, у числі першочергових завдань істориків стоїть участь у подоланні кризових явищ. У пошуках виходу з кризи українцям слід враховувати не тільки поради іноземних економістів, але й власний досвід. Ознайомити ж громадськість з досвідом минулого повинні історики.

З огляду на кризовий стан сільського господарства країни важливим є пошук у минулому цієї галузі відповідей на деякі запитання сьогодення. У зв'язку з цим корисним буде дослідження кооперативної діяльності земельних громад, зокрема — вивчення кооперативної діяльності земгромад Лівобережної України.

Аналіз історичної літератури показує, що кооперативна діяльність земельних громад вивчена недостатньо. Аспект діяльності земгромади як найпростішої форми кооперативу в масштабах УСРР висвіт-

люється тільки в двох працях В. В. Калініченка [1; 2]. Кооперативна діяльність земельних громад у Лівобережній Україні досі істориками не досліджувалась.

На початку треба сказати кілька слів про те, як створювалися земельні громади. Правове оформлення інституту земгромад здійснив Земельний кодекс УСРР 1922 р., що проголосив земельними громадами усі існуючі сільські громади [3, ст. 42]. Напередодні вступу Земельного кодексу 1922 р. у дію в користуванні населення, об'єднаного у сільські громади, знаходилось 90% загальної кількості придатних земель Лівобережжя [4, с. 66]. Сільські громади пореволюційних років не слід ототожнювати з дореволюційними сільськими громадами. До Жовтневої революції сільські громади були водночас і земельно-господарськими об'єднаннями селянських дворів, і низовими органами державної влади. Після революції функції низових адміністративних одиниць стали виконувати сільради. Сільські громади як такі радянською владою ліквідовані не були. З передачею функцій низової ланки державного управління сільрадам поле діяльності сільських громад звузилось, але вони не перестали діяти.

Кодекс 1922 р. не покладав на земельну громаду обов'язку виконувати адміністративні функції. Земельна громада постанала як об'єднання дворів, котрі в межах відокремленого від відводів інших земгромад відводу одноосібно користувалися землями сільськогосподарського призначення і брали участь в експлуатації угідь громадського користування. Двори, що складали земельну громаду, могли мати спільні земельно-господарські інтереси, які їй повинна була задовольняти земгромада.

Згідно з Земельним кодексом 1922 р. землекористування в УСРР було можливим лише в складі земгромади [3, ст. 10]. Тобто всі окремі господарства, що мали в своєму користуванні землі сільськогосподарчого призначення, мусили входити до складу земельної громади. Господарства, котрі користувалися землею у хутірській та відрубній формах і напередодні запровадження інституту земгромад не належали до складу сільської громади, прилучалися до найближчої земельної громади [5, ф. р. — 2014, оп. 1, спр. 48, арк. 314, 448; ф. р. — 3120, оп. 1, спр. 149, арк. 33; 6, ф. р. — 5663, оп. 1, спр. 102, арк. 4; 7, ф. р. — 847, оп. 1, спр. 638, арк. 48, 70]. У тих районах Лівобережжя, де існували суцільні масиви хуторів та відрубів, за територіальною ознакою утворювалися земгромади, що об'єднували тільки господарства, які користувалися землею у хутірській і відрубній формах [5, ф. р. — 2014, оп. 1, спр. 48, арк. 363;

ф. р. — 3120, оп. 1, спр. 149, арк. 33; 7, ф. р. — 847, оп. 1, спр. 638, арк. 7, 18; ф. р. — 1574, оп. 3, спр. 22а, арк. 610].

Земельна громада — не застигле явище, а динамічна система, в якій взаємодіяли, уживалися, протидіяли елементи минулого й сучасного. Одні елементи, успадковані від сільських громад, послаблювалися і відмирили, інші виникли й набували вагомості. Про один з елементів нового у діяльності земельних громад Лівобережжя і піде мова.

Документи, датовані 20-ми роками, свідчать, що системи землеробства, успадковані від колишніх часів, заважали селянським господарствам підвищувати продуктивність [8]. Підвищити продуктивність своїх господарств селяни могли тільки через перехід до поліпшених систем землеробства. Засобом підвищення продуктивності селянських господарств могли стати правильні багатопільні сівозміни. Однак було кілька чинників, що перешкоджали переходу поодиноких господарств від відсталого трипілья чи рябопілья до багатопільних сівозмін. Один з них — наявність у земельній громаді черезсмужної (общинної або дільничо-черезсмужної) форми землекористування [8, с. 18]. Намагаючись нейтралізувати дію черезсмужних форм землекористування як чинника, котрий перешкоджав запровадженню багатопільних сівозмін, селяни звертали увагу на громадські багатопільні сівозміни. За клопотанням загальних зборів (вищих розпорядчих органів земельних громад) земгромад з черезсмужними формами землекористування громадські багатопільні сівозміни організували під час землевпорядження їхніх відводів. На 1 жовтня 1927 р. на Лівобережній Україні громадські сівозміни було організовано у 448 земельних громадах [9, с. 16]. І кількість земгромад, що переходили до громадських багатопільних сівозмін, продовжувала зростати. При землевпорядженні 1928 р. 99,7% сівозмін, які організовувалися у земельних громадах Лівобережжя, склали громадські багатопільні сівозміни і лише 0,3% припало на трипілья [10, с. 47].

При організації громадської сівозміни відвід земгромади поділявся на кілька полів, залежно від обраного типу сівозміни. На Лівобережній Україні найбільш поширеною була 4-пільна сівозміна. Менш розповсюдженою була 6-пільна. Ще рідше зустрічалася 5-пільна. Найменш поширеними були 7- та 8-пільні сівозміни [9, с. 16; 10, с. 47]. Усі двори громади отримували ділянки в кожному полі сівозміни. Ділянки у полях сівозміни нарізалися відповідно до права двору користуватися певною кількістю ріллі. Постановою земельної громади повинні були встановлюватися, у залежності від обраного

громадою типу громадської сівозміни, один або два охоронні лани. Охоронну роль могли виконувати чорний, чистий чи зайнятий пар та просапний лан. Відведенням частини ріллі під ранній пар та засаджуванням своїх ділянок у просапному клину просапними культурами, під час вирощування яких можна було провести на цих ділянках боротьбу з бур'янами, господарі досягали відновлення родючості ґрунту. А цілком витриманою громадська сівозміна вважалася за умови, коли усі господарства громади щороку заводили охоронні ділянки та з року в рік здійснювали правильне чергування культур на своїх ділянках у полях сівозміни.

При виконанні громадської сівозміни поєднати інтереси кожного окремого двору з громадськими інтересами могла тільки земельна громада. Земгромада узгоджувала інтереси одного і всіх. Громада вживала заходів, що забезпечували дотримання сівозміни дворами. Так, 26 серпня 1928 р. загальні збори Майорівської земельної громади Ізюмської округи розглядали питання про виконання громадської сівозміни. Ухвалили: «Вести посів у полях тільки черговими культурами» [7, ф. р. — 2770, оп. 1, спр. 22, арк. 179]. 21 березня 1928 р. загальні збори Рогинські земгромади Роменської округи доручили сільському товариству взаємодопомоги допомогти малосильним господарствам засіяти їхні ділянки у полях громадської сівозміни [6, ф. р. — 5822, оп. 1, спр. 848, арк. 260]. У квітні 1928 р. Дмитрівська земельна громада Полтавської округи «влаштувала суботник і засіяла землю бідноти, яка не... [мала] тяглової сили і насіння» [11, 1928, 20 квіт.].

Громадську сівозміну потрібно було закріплювати проведенням різних агротехнічних заходів. Земгромада створювала умови для того, щоб такі заходи можна було провести, визначала порядок проведення цих заходів, при потребі спонукала окремі двори визнати необхідність того чи іншого заходу і взяти участь у його проведенні. Так, загальні збори Татарівської земельної громади Ніжинської округи навесні 1927 р. ухвалили коштом громади утримувати агронома [12, 1927, 30 берез.]. Земгромада села Лучки Кременчуцької округи навесні 1928 р. виділила «100 карб. грошей на придбання формаліну для протруювання засівного матеріалу» [13, 1928, 14 квіт.]. Весною 1928 р. Шевченківська та Полковничанська земельні громади Харківської округи з тим, «щоб жоден господар не сів неочищеним і непротруєним зерном», організували очистку і протравлювання посівного матеріалу [14, 1928, 27 трав.]. Влітку 1929 р. загальні збори Малківської земельної громади Прилуцької округи

винесли ухвалу, зобов'язуючу господарства громади провести лушення стерні та потравити і очистити зерно, призначене для осінньої сівби [11, 1929, 3 верес.].

З введенням громадської сівозміни перед земельною громадою, як об'єднанням індивідуальних селянських господарств, відкривався прогресивний шлях розвитку. Громадська сівозміна давала селянським господарствам змогу позбутися відсталого трипілля чи рябопілля, встановити правильне чергування культур, завести ранні пари, односортні посіви, проводити, маючи упевненість в отриманні від цього вигоди, агротехнічні заходи. З введенням громадської сівозміни створювалися сприятливі умови для колективного користування складними сільськогосподарськими машинами через земгромаду. Останнє було дуже важливим, оскільки високопродуктивна сільськогосподарська техніка, що дорого коштувала, не виправдовувала свою високу вартість у дрібнотоварному селянському господарстві Лівобережжя за умови її одноосібного використання. Сумський окрик-конком, підбиваючи підсумки окружного сільськогосподарського конкурсу 1928 р., відзначав: «Конкурс довів, що вже низка земгромад запровадила у себе правильну громадську сівозміну, поширила травосіяння у зайнятому парі, регулярно... [застосовує] гній та штучне угноєння і раціонально обробляє землю та переводить засів, влаштувала... [громадські] прокатні, зерноочисні... пункти і переводить засіви хлібів чистосортним насінням» [15, с. 16]. У доповідній записці Кременчуцького окружного земельного відділу, надісланій 22 грудня 1928 р. до Наркомзему, відзначалося: «В окрузі є земгромади, що витримують громадські сівозміни в цілому або паропросапні клини, переводять засів чистосортним насінням, очистку насіння, боротьбу зі шкідниками...» [16, ф. 27. оп. 9. спр. 268. арк. 29]. Члени багатьох земгромад Лівобережжя організували спільне користування складними сільськогосподарськими машинами. Для прикладу тут можна згадати Грузлянську земельну громаду Ніжинської округи, Локнянську, Панасівську, Потопихівську земгромади Романської округи, господарства яких колективно користувалися тракторами [16, ф. 27, оп. 9, спр. 268, арк. 14, 15, 16].

Врожаї, зібрані селянськими господарствами земельних громад з витриманими громадськими сівозмінами, набагато перевищували врожаї, зібрані господарствами громад, що не перейшли до громадських сівозмін. За даними Полтавського окружного земельного відділу, у 1927 р. врожайність озимої пшениці у деяких земгромадах, котрі витримували громадські сівозміни, склала 165 пуд. з 1 дес., куку-

рудзи — 211 пуд., соняшника — 85 пуд. Аналогічні показники для громад, що не перейшли до громадських сівозмін, пересічно по округах складали відповідно: 85, 115 та 45 пуд. [11, 1928, 13 січ.]. Із Сумської округи у 1929 р. сповіщали, що урожаї у земельних громад з витриманими громадськими сівозмінами перевищують «звичайні селянські врожаї не менш як на 25-30%» [15, с. 16].

Індивідуальні селянські господарства — складові земельних громад — об'єднували свої зусилля не тільки для вирішення питань, пов'язаних із виконанням громадських сівозмін. З метою збільшити земельну площу, на якій можна було вести господарство, члени земгромад спільними зусиллями проводили заходи з меліорації або рекультивативі непридатних земель. Так, Куликівська земельна громада Полтавської округи у 1927 р. осушила 140 дес. болота [17, с. 7]. Земгромади Ізюмської округи у 1926/27 р. засадили сосною, деревами листяних порід та шелоною 837,72 га пісків [7, ф. р. — 847, оп. 1, спр. 80, арк. 268]. Земельні громади Полтавщини у 1927 р. здійснили таких посадок на пісках на площі 1445 га [18, с. 4].

Маючи на меті розвиток та удосконалення садового промислу в господарствах своїх членів, земгромади заводили групові сади. Співробітництво з іншими господарствами у справі заведення високопродуктивного саду мало бути корисним для кожного з господарств земельної громади. Земгромада брала на себе обов'язок виклопотати довготерміновий кредит на покриття витрат з організації саду, дбала про набуття саджанців, забезпечувала участь в організації саду фахівців, котрі давали селянам потрібні консультації. Так, у Люботинському районі Харківської округи «протягом 1926–27 року земгромади насадили групових садків на площі... 35 гектарів». Фінансувалася організація цих садів так: половину грошей «дали земгромади, а друга половина була з довготермінового кредиту на три роки». «Всю роботу проводили за вказівками та під доглядом фахівців земельного відділу» [13, 1928, 28 листоп.]. У Першотравневій земгромаді Полтавської округи навесні 1928 р. було насаджено 14 дес. групового саду. Щепи яблунь та груш для цього саду земгромада придбала у Полтавському державному садовому розсаднику. Полтавський сельбанк видав організаторам саду довготерміновий кредит на суму 700 крб. З власних коштів селяни витратили близько 900 крб. [19, с. 3-4].

З метою поліпшення скотарства у господарствах своїх членів земельні громади набували і утримували племінних плідників. У ринкових умовах 20-х років для індивідуальних селянських господарств Лівобережжя головною проблемою ставало не підтримання

належного їм поголів'я худоби на певному кількісному рівні, а постійне поліпшення продуктивних якостей цієї худоби. Потребу у поліпшенні якості худоби можна було задовольнити через використання для запліднення маток племінних плідників. Однак для селянської родини було нераціональним утримувати плідника для потреб свого господарства, оскільки вартість утримання плідника була для індивідуального господарства непомірно високою і не могла окупилися приплодом. Тому користування племінними плідниками набувало усупільнених форм. Породистих плідників утримували різні селянські об'єднання. Усупільнене користування племінними плідниками здійснювалося і через земгромади. Причому земельні громади організовували справу по підборі і утримання плідників не гірше за скотарські кооперативи. На користь даного твердження свідчать, зокрема, матеріали окружних конкурсів сільського господарства 1926 р. У переліку досягнень Наугольнівської земельної громади Куп'янської округи зазначалося: «Громада забезпечена гарними бугаями й не було випадків, щоб корів покривали неухваленими бугаями. Земгромада взагалі має багацько племінної худоби» [20, с. 5]. «Хуторяни віддають багато уваги скотарству: корови та свині покрито племінними ухваленими плідниками, хутірська громада має злучний пункт», — відзначалося у переліку досягнень земельної громади хутора Кривицький Ніжинської округи [20, с. 7]. Подібні досягнення були і у інших земгромад Куп'янщини та Ніжинщини, що взяли у 1926 р. участь в окружних конкурсах сільського господарства [20, с. 5, 7]. 9-10 червня 1928 р. у селі Безлюдівка Харківського району відбулася районна скотарська виставка. Перші премії за бугаїв червоної німецької породи на цій виставці дісталися земельним громадам, хоча там були представлені і бугаї кооперативних скотарських товариств [14, 1928, 26 черв.].

У діяльності земельних громад Лівобережжя були присутні ознаки діяльності кооперативних організацій. У багатьох випадках індивідуальні селянські господарства, що входили до складу земгромади, кооперувалися, не створюючи при цьому якихось спеціальних організаційних структур. Для вирішення значної кількості питань двори фактично ставали кооперативними організаторами, а організаційною формою, котра висувалася життям для вирішення цих питань, ставала земельна громада. Члени земгромади зосереджували колективні зусилля на виконанні певних функцій або операцій. Селянський двір за таких обставин залишався цілком самостійною господарською одиницею. Є всі підстави стверджувати, що земельні

громади мали риси тих кооперативів вертикального типу, про які писав у свій час О. В. Чаянов [21].

Даючи загальну оцінку кооперативним починанням у діяльності земельних громад Лівобережжя, слід підкреслити, що вони являли собою чисто практичні підприємства дрібних господарів, просякнуті комерційним духом, інтереси окремих господарств взаємопов'язувались на ринковій основі і були безкінечно далекі від того колективного господарювання, до якого вела селянство більшовицька партія. На Лівобережній Україні земгромади аж ніяк не були вихідною формою розвитку колективного господарства. У 1928–1929 рр. на Лівобережжі мали місце випадки переходу земгромад до статуту колективних об'єднань. На 1 липня 1929 р. до статуту колгоспів на Лівобережній Україні перейшло 40 земельних громад, що становило 0,49% від загальної кількості земгромад Лівобережжя [22, с. 28; 16, ф. 1, оп. 5, спр. 490, арк. 19]. Отже, селяни Лівобережної України не поспішали відмовлятися від перебування у складі земельних громад на користь перебування у складі колгоспів. Перспектива втратити статус самостійного господаря, якого членство в земгромаді не позбавляло, робила перехід до колективного господарювання непривабливим в очах членів громад. З переходом до суцільної колективізації, коли почалося масове знищення індивідуальних селянських господарств, земельні громади стали непотрібними властям. Згідно з постановою ВУЦВК та РНК УСРР «Про ліквідацію земельних громад у районах суцільної колективізації, а також у селах, де більшість бідняцько-середняцького складу людності охоплено виробничою сільськогосподарською кооперацією» від 25 лютого 1930 р. земгромади на Лівобережжі були ліквідовані [23, ст. 63-64; 6, ф. р. — 35, оп. 1, спр. 192, арк. 255, 256].

Видається, що вихід із ситуації, котра склалася на сьогоднішній день у сільському господарстві України, слід шукати на шляху реорганізації існуючих колгоспів у кооперативи вертикального типу. Подібні кооперативи, ми маємо на увазі земельні громади, вже існували в Україні. А, як свідчить наведений вище фактичний матеріал, земгромади були спроможні забезпечити розвиток сільського господарства по висхідній. Реорганізацією колгоспів у кооперативи вертикального типу можна досягнути відродження самостійних селянських господарств, які будуть кровно зацікавлені у підвищенні продуктивності, зберігши при цьому плюси великої організаційної структури із машинно-тракторним парком, переробними підприємствами, штатом фахівців.

Література

1. Калініченко В. В. Кооперативна діяльність земельної громади в українському доколгоспному селі 20-х років // Історія. [Частина 2]: Тези та повідомлення 3-го міжнародного конгресу українців. — Харків, 1996.
2. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Дис. д-ра іст. наук. — Харків, 1993.
3. Земельный кодекс УССР. — Харьков, 1923.
4. Калініченко В. В. Влияние революционных аграрных преобразований на формы крестьянского землепользования Левобережной Украины (1917–1923 гг.) // Вестн. Харьк. ун-та. — 1982. — № 225.
5. Державний архів Полтавської області.
6. Державний архів Сумської області.
7. Державний архів Харківської області.
8. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины: По материалам агрокорреспондентской сети отдела орг. хоз. — Харьков, 1925.
9. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України: Рік перший. — Харків, 1929.
10. Матеріали до п'ятирічного перспективного плану розвитку сільського господарства України (1928–29 — 1932–33 рр.). — Ч. 2. Організація земельної території. — Харків, 1929.
11. Вісті ВУЦВК.
12. Нове село: Орган Ніжинського ОПК, ОВК та ОНР.
13. Радянське село: Орган ЦК КП(б)У.
14. Селянин Харківщини: Орган Харківського окружного КП(б)У та окрвиконкому.
15. Звіт Сумського окружного виконавчого комітету за 1927–1928 роки V (XIII) окружному з'їзду Рад. — Суми, 1929.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
17. Хіль І. Про земгромади // Полтавський селянин. — 1928. — № 1.
18. Машура С. Що являють собою наші земгромади та в чому полягає їхня діяльність // Полтавський селянин. — 1928. — № 8.
19. Каплунівський С. П. Берімо приклад із кращих земгромад // Полтавський селянин. — 1929. — № 2.
20. І. К. Конкурс сільського господарства в Могилівській окрузі, на Куп'янщині, Ізюмщині, Ніжинщині // Радянський селянин. — 1926. — № 18.
21. Чайнов А. В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. — М., 1991.
22. Місцеві бюджети України, 1927/28 р. // Статистика України. — Сер. 6. Статистика фінансів. — Харків, 1930. — № 183.
23. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. — 1930. — № 6, від. 1.

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМЕЛЬНОЇ ГРОМАДИ В УКРАЇНСЬКОМУ ДОКОЛГОСПНОМУ СЕЛІ (1922–1930 рр.)

Останнім часом спостерігається посилена увага широкої громадськості нашої країни до аграрної проблематики. Причина цього явища пояснюється кризовим становищем у сільському господарстві і викликаним ним розчаруванням колгоспно-радгоспним ладом. Йде активний пошук альтернативних форм господарювання на землі. У цьому плані заслуговує на увагу вивчення досвіду діяльності земельних громад 20-х років, потенційні можливості яких досі маловідомі широкому загалу.

В історіографії 20-80-х років є кілька праць, де розглядаються деякі питання земельної громади, але в цілому цей поземельний інститут залишається не досліджений [4; 5; 6; 15; 18; 24; 28; 31].

Тема даної статті — дослідити організацію, структуру, функції земельної громади, її вплив на індивідуальне селянське господарство, розкрити великі потенційні можливості, закладені в цьому громадському об'єднанні, для піднесення аграрного сектору економіки.

Земельно-господарські об'єднання всіх селян, що отримали стару назву громад, були засновані в УРСР у 1922 р. [11]. Необхідність появи такої організації на селі була зумовлена специфікою сільського господарства, де певні дії вимагали спільних зусиль селян-мешканців даного села або хутора. При цьому необхідно наголосити, що земельні громади, які діяли в УСРР з кінця 1922 до початку 1930 р., докорінно відрізнялися від дореволюційних сільських громад, їх не можна отожднювати. Останні до революції виконували функції низових адміністративних одиниць, їх органами були сходи домогосподарів і обрані на них сільські старости. Після Жовтневої революції адміністративні функції сільських громад були передані сільрадам, посаду старости ліквідували. Окрім того, обмеження виборчих прав для заможної верхівки села не давало можливості використати, не порушуючи закону, збори виборців для вирішення тих громадських питань, які раніше вирішували на сході. Отже, діяльність сільських громад після 1917 р. була паралізована. Земельні громади, що виникли наприкінці 1922 р., не мали адміністративних функцій. Вони були лише територіальними об'єднаннями селян-землекористувачів.

Необхідно зазначити, що в межах УСРР селянин міг користуватися землею тільки в складі земельної громади. По-іншому було в РРФСР, де селянин за своїм бажанням міг користуватися земельним наділом і в складі земельної громади, і поза нею. А оскільки

в Росії існування земельних громад було тісно пов'язане з общинною формою землекористування, де вона була панівною, то в літературі почали ототожнювати земельну громаду і селянську поземельну общину [12]. В Україні подібне ототожнювання неправомірне, оскільки земельна громада була поширена на всій території республіки, а поземельна община існувала лише в тих регіонах, де була общинна форма землекористування. Наприкінці 20-х років у республіці нараховувалося 40 тис. земгромад на 54,8 тис. сіл і хуторів, що розміщували на терені 10,7 тис. сільрад [9, с. 2; 32, ф. 27, оп. 9, спр. 698, арк. 144].

Земельною громадою вважалася сукупність селянських дворів, що мала відокремлене від інших об'єднань користування орною землею. Селяни з різних громад могли спільно користуватися луками, лісами та іншими угіддями, але в цьому випадку вони складали окрему громаду [11, ст. 42-44].

По закону мінімальний розмір земгромади мав становити 15 дворів [11, ст. 42; 32, ф. 27, оп. 9, спр. 698, арк. 6]. Максимальний розмір громади не був встановлений, існували поземельні об'єднання з кількох сот господарств. Великі громади були недоцільними, оскільки селяни в них страждали від далекоземелля і черезсмужності. Практика показала, що оптимальний розмір земгромади, залежно від регіону, складав від 30 до 100 дворів. Але тільки кожна п'ята громада в середині 20-х років мала оптимальний розмір [30, с. VIII; 18, с. 17]. Решту громад потрібно було землеулаштувати. Цю роботу розпочали в 20-х роках, але не довели до кінця у зв'язку з початком суцільної колективізації.

Земельний кодекс УСРР 1922 р. визнавав членами земгромади всіх осіб, які входили до складу дворів, незалежно від віку і статі. Право голосу мали особи, які досягли 18 років [11, ст. 47]. Отже, це була демократична організація всього селянства. Вона ж сама регулювала кількісний склад своїх членів. Закон дозволяв приймати нових членів без згоди громади тільки у випадку, коли в цьому поземельному об'єднанні були лишки сільгоспугідь.

Земельна громада мала такі основні функції: проводити зрівняльний розподіл землі в об'єднаннях з общинною формою землекористування; охороняти стійкість землекористування окремих дворів у громаді; слідкувати, щоб вся земля була належним чином використана; не допускати випадків незаконного здавання землі в оренду або фактів відкритої та прихованої продажі землі; встановлювати правильний порядок користування угіддями спільного користування; клопотатися про проведення землеустрою; приймати заходи для

збереження селянського двору шляхом встановлення норми недробимості; організовувати і проводити в життя заходи з меліорації і культивуації непридатних для сільського господарства земель, зокрема заліснювати піски та яри, влаштовувати ставки тощо; встановлювати правила випасу худоби на громадському вигоні і регулювати використання толоки; встановлювати і змінювати сівозміну при землевлаштуванні; слідкувати за дотриманням чистоти посівів у односторонніх масивах; організовувати боротьбу з бур'янами і шкідниками сільського господарства; сприяти розповсюдженню агрономічних, зоотехнічних і ветеринарних знань серед селян; організовувати злучні пункти і слідкувати за доцільним використанням племінних тварин; організовувати громадське використання млинів, крупорушок, олійниць, прокатних пунктів сільськогосподарського реманенту; слідкувати за порядком в громадських лісах [32, ф. 27, оп. 7, спр. 14, арк. 3-6]. Громада мала певні важелі впливу на своїх членів за порушення встановлених правил (штраф, позов до суду тощо) [2, с. 122]. У той же час адміністративний апарат земельної громади був зведений до мінімуму, у виявлених джерелах не зафіксовано ніякої боротьби між апаратом громади і самою громадою. Справа в тому, що авторитет громади спирався і на неписане звичаєве право, яке у доколгоспному селі остерігалися порушувати навіть відомі розбишаки, що відверто ігнорували писані закони. Порушників звичаєвого права громада ставила поза законом, їм не було життя в селі.

Для виконання своїх функцій громада зосередила значні кошти, котрі складалися з прибутків від громадських земель, промислових закладів та іншого майна громади, від самообкладання членів тощо. За нашими підрахунками, в 1925/26 господарському році земгромади республіки акумулювали 29,2 млн крб. [30, с. IX; 32, ф. 27, оп. 9, спр. 698, арк. 144]. Для порівняння, державне капіталовкладення в індивідуальний сектор сільського господарства в той же рік в Україні складало 49,8 млн крб. [29, с. 12-13].

Загальні збори (сход) повноправних членів були вищою владою в громаді [11, ст. 51]. Саме вони вирішували всі основні питання життя громади: встановлювали і змінювали форму землекористування; приймали статут і вносили до нього зміни і доповнення; вирішували питання про зарахування в громаду нових членів і вихід з громади із землею; виносили постанову про землеустрій; затверджували земельні переділи; вирішували питання про громадський вигін для худоби; розпоряджувалися угіддями спільного користування та вільними земельними ділянками; вибирали правління та уповнова-

жених громади і слідували за виконанням ними обов'язків; розпоряджалися фінансами громади; наймали пастухів для громадської череди і польових та лісових сторожів та інших осіб для потреб громади; розглядали всі справи, що торкалися земельно-господарської діяльності громади [21, ст. 39].

У проміжок між загальними зборами поточну роботу в громаді виконували уповноважені або правління. Їх вибирали на один рік, кількість не регламентували, все залежало від загальних зборів і кола обов'язків, які покладалися на уповноважених. В обстежених у 1927 р. 88 громадах Харківської округи кількість уповноважених складала пересічно на громаду 1-3, інколи 4-5 чоловік [32, ф. 27, оп. 9, спр. 98, арк. 17]. Кожний уповноважений мав свої обов'язки: один відповідав за землеустрій, інший контролював лісове господарство, третій слідував за дотриманням агротехнічних заходів тощо. У громадах, що співпадали в своїх межах з сільрадою, функції правління і уповноважених за сумісництвом виконувала сільрада [11, ст. 51].

Земельна громада, отримавши в своє користування землю, самостійно, на підставі діючого законодавства, рішень загальних зборів і прийнятого статуту та місцевих звичаїв, якщо вони не суперечили закону, розпоряджалися землею [11, ст. 56]. Ніхто не міг відібрати у громади землю, якщо її землекористування не перевищувало встановлену законом норму і вона не порушувала земельного законодавства [19, ф. П-34, оп. 1, спр. 178, арк. 88].

Дуже важливе місце в селянському житті посідала форма землекористування. В багатьох випадках саме від неї залежала ефективність землеустрою, впровадження поліпшених сівозмін, застосування сільськогосподарської техніки, а отже і піднесення сільськогосподарського виробництва. В 1923 р. дільничо-черезсмужна форма охоплювала 64,5% селянських земель, общинна — 26,2%, відрубна — 5,8%, хутірська — 2,4% [13, с. 51]. Таким чином, на початку 20-х років дільничо-черезсмужна і общинна форми охоплювали 90,7% селянських земель республіки. Такий стан землекористування поставив перед селянським господарством дуже складні проблеми. Справа в тому, що общинна форма була найвідсталішою формою землекористування. Постійні переділи землі і панування архаїчного трипільля не давали ніякої можливості селянину поліпшити агротехніку. Наслідком общинних переділів сільгоспугідь були дрібносмужність, багатосмужність, черезсмужність, а у великих общинах ще і далекоземелля, ґрунт не угноювався. При дільничо-черезсмужній формі землекористування заборонялося провадити переділи землі.

Таким чином досягалася певна стабільність землекористування, що було позитивним явищем у порівнянні з общинною формою. Але і дільничо-черезсмужній формі були притаманні серйозні недоліки: багатосмужність, дрібносмужність, черезполосиця, далекоземелля, панування трипілля тощо. Як наслідок такого стану землекористування — низькі врожаї, недостатні валові збори сільгосппродукції, загальна відсталість аграрного сектору економіки [20, с. 50-51].

Самі селяни добре усвідомлювали недоліки старих форм землекористування. Частина з них намагалася поліпшити цей стан шляхом виходу на хутори та відруби, що мали свої переваги перед общинною і дільничо-черезсмужною формами. Хutorяни та відрубники не зазнавали збитків від далекоземелля, дрібносмужності і черезсмужності, відсталих сівозмін і переділів землі. Але хutorи і відруби мали переваги над іншими формами тільки тоді, коли вони були забезпечені достатньою кількістю земельних угідь. Ця площа становила для Правобережжя і Лівобережжя не менше 10 дес., а для Степу і Полісся — 12 дес. [34, с. 16]. Але переважна більшість селян України в період непу мали наділ менший, отже хutorи і відруби були для них недоцільні. Тому, намагаючись знайти вихід з незручностей існуючих форм землекористування, більшість селян в 20-х роках звернули увагу на громадські багатопільні сівозміни. Громадська багатопільна сівозміна не була самостійною формою землекористування, її організовували при землекористуванні в громадах з общинною і дільничо-черезсмужною формами землекористування. Вперше вона була введена на Миколаївщині в 1922 р. Як правило, при землевлаштуванні земля громади поділялася на кілька полів, залежно від вибраної сівозміни. На Поліссі і в Лісостепу найдоцільнішою була 4-пільна сівозміна, а в Степу — 6-пільна. У кожному полі сівозміни господарству відводили його ділянку, якою він користувався постійно. Таким чином, багатосмужність і вузькосмужність усувалися. Далекоземелля зменшувалося завдяки утворенню виселків. Громадська сівозміна дозволяла докорінно реорганізувати систему рільництва, знищити відстале трипілля та рябopілля, встановити правильне чергування культур, завести однорідні посіви і просапні культури, відкривала можливість для спільного застосування машин та прогресивних агротехнічних прийомів всім господарствам громади. Перспектива на шляхах багатопільної громадської сівозміни була відкрита для всіх селянських господарств, а не тільки для заможних, багатоземельних, як то на хutorах та відрубах, що було дуже важливо з соціальної точки зору. Разом

з тим, на відміну від колективної форми землекористування, при багатопільній громадській сівозміні зберігався селянський двір як самостійний суб'єкт господарювання, дуже вдало поєднувався особистий і громадський інтерес. Саме тому в 20-х роках перехід до громадських багатопільних сівозмін при землевлаштуванні селянських господарств набрав масового характеру. Цьому сприяла і широка пропагандистська кампанія, що її розгорнули земельні органи. Вже у травні 1925 р. нарком земельних справ УСРР Я. М. Дудник хвалився, що «на 70% землевпоряджених площ ми маємо заявки на громадські сівозміни» [20, с. 74]. У 1928 р. Всеукраїнська нарада завідуючих окрземуправліннями зазначила: «Основною формою організації земельної площі за звітний період є організація громадських сівозмін» [32, ф. 27, оп. 10, спр. 701, арк. 110]. Агроном А. Силенко наводить характерний випадок вигоди від введення громадської сівозміни під час землевпорядження Мошурівської земельної громади Тальнівського району Уманської округи в 1924 р. Це була дуже велика громада, що складалася із 1190 дворів і мала 3200 дес. землі. Земля цієї громади була розкидана по всій околиці, черезсмужжя дуже гальмувало розвиток господарства. Страждали селяни і від далекоземелля. Так ось, мошурівці й ухвалили поділитися на 11 окремих землегромад. Подвірню-черезсмужні громади встановили 4-пільну сівозміну. Це дозволило знищити черезсмужність і далекоземелля, ліквідувати «колотнечу із-за землі». Озимину в 1924 р. вже посіяли на угноєній і добре обробленій землі, пропашний клін у 1925 р. теж засіяли вчасно і «зробили чимало інших земельних робіт, які поліпшили землекористування» [27]. На 1 жовтня 1927 р. в Україні вже існувало 10 тис. земельних громад, тобто кожна четверта, де був проведений землеустрій. З них понад 2400 громад фактично перейшли до громадських сівозмін на площі 2,9 млн га [7, с. 26]. А наприкінці 1928 р. громадські сівозміни були поширені на площі 10 млн га, або на третині орних селянських земель [23, с. 41].

Догляд за дотриманням громадської сівозміни окремими дворами держава поклала на земельну громаду [32, ф. 27, оп. 7, спр. 55, арк. 7-8]. Потрібно зазначити, що розмах землевпорядження селянських земель в Україні в другій половині 20-х років значно обігнав інші агрокультурні заходи, що до деякої міри знизило господарську ефективність громадських сівозмін. Причини недотримання всіх вимог громадської сівозміни різні. Це насамперед відсутність достатньої кількості робочої худоби у бідніших верств селянства, особливо

в Степу [3, с. 72]. Іншою причиною невиконання сівозмін була нестача насіння кормових трав та неорганізованість збуту продукції просапних культур, що було особливо важливо для Лісостепу і Полісся. Там у громадських сівозмінах обов'язково вводилися зайняті пари, засіяні кормовими культурами або травами [14, ф. Р-1281, оп. 1, спр. 67, арк. 9]. Нарешті недоліки самих сівозмін, коли при землевлаштуванні допускався земельними органами шаблон, селянам нав'язували сівозміни, непридатні для даної місцевості [25, с. 232]. Але вказані причини недотримання громадських сівозмін можна було перебороти. Нестача тягла у селянському господарстві повільно, але неухильно ліквідовувалася. Розвиток кооперативної мережі машинно-тракторних товариств при відповідній державній підтримці відкривав перед безкінними селянськими господарствами реальну перспективу подолати цю перепону і втягнутися в громадську сівозміну. Питання з постачанням селянам насіння кормових трав і вирішення проблем із збутом продукції просапних культур було тільки питанням часу. Науково-дослідні сільськогосподарські станції, кооперація і радгоспи поступово налагоджували вирощування насіння кормових трав, а ринкова кон'юнктура в 20-х роках була сприятливою для збуту цукрового буряка, соняшника та інших просапних культур. Потрібно було посилити капіталовкладення у розвиток переробних галузей промисловості, і це питання вирішувалося.

Отже, введення громадських багатопільних сівозмін відкривало перед індивідуальними селянськими господарствами прогресивний шлях розвитку без болючої ломки старих форм землекористування. Потреби у суцільній колективізації не було. Цілком зрозуміло, що при введенні громадської сівозміни різко підвищувалася роль земельної громади на селі. Вона фактично переростала в кооператив. Причому це відбувалося природним шляхом, без тиску з гори на селян. Наявний фактичний матеріал свідчить, що земलगромади поступово ставали організаціями кооперативного типу. Землевпорядження і меліорація, організація громадської сівозміни, боротьба з шкідниками і бур'янами, утворення прокатних пунктів сільськогосподарського реманенту і злучних пунктів, переробка сільськогосподарської продукції і раціональне ведення лісового господарства, ремонт шляхів сполучення і мостів — все це було під силу лише об'єднанню землекористувачів, тобто громад. Отже, мимоволі при виконанні цих робіт селяни кооперувалися. За постановою загальних зборів громада мала право для різних потреб об'єднання встановлювати натуральну повинність та зобов'язувати своїх членів вести боротьбу

з бур'янами, шкідниками, пошестями худоби тощо. Якщо ж окремі господарі не виконували постанов громади, то остання через суд мала право стягти з винних збитки, які понесла громада [16].

Організація громадської сівозміни була найбільш масовим заходом, що охоплював всі селянські господарства. Але сівозміну мало було встановити. Потрібно було вперто й систематично закріплювати її відповідною організацією господарства, проведенням агротехнічних заходів. І тут на перше місце виходила громада, яка організовувала селян на відповідні дії. Так, 9 січня 1929 р. загальні збори Біловської земгромади Новосвітловського району Луганської округи слухали питання про весняну кампанію. Збори постановили: «Ми, громадяни Біловської земгромади, в кількості 43 господарств вирішили провести повністю очистку посівного матеріалу на сортувальниці у трієрі, вести боротьбу з бур'янами і дотримувати просапний лан. На порушників накласти штраф в межах 10 крб. і передавати матеріал до сільради, керуючись ст. 54 Земельного кодексу» [19, ф. Р-302, оп. 1, спр. 28, арк. 1]. З планів заходів Веселівської земгромади Біловодського району Луганської округи за 1928 р. видно, що землеустрій у громаді був проведений у 1923 р. Тоді ж була введена громадська сівозміна. Громада завела чистосортний масив пшениці, кукурудзи і соняшника, наполегливо провадила роботу з очистки та протравлення посівного зерна з тим, «щоб у громаді не було жодного господаря, котрий не виконував би цієї роботи» [19, ф. Р-1190, оп. 1, спр. 3, арк. 10]. 8 липня 1927 р. загальні збори П'ятигорівської земгромади Донцівської сільради Осинівського району Старобільської округи обговорювали господарський план роботи земгромади. Ухвалили: «Трирічний план затвердити. Паро-просапний клин оголошується страховим і обов'язковим клином земгромади. Кожний член громади мусить обов'язково обробити площу під паро-просапним клином під керівництвом агроперсоналу, дотримуючись накресленого плану... Господарі, які злісно будуть порушувати цей план, будуть штрафуватись» [19, ф. Р-1190, оп. 1, спр. 3, арк. 10]. 21 березня 1928 р. загальні збори Красноярської земельної громади Камінно-Бродського району Луганської округи постановили: «Добитися, щоб кожний селянин засіяв своє поле по загальному плану. Враховуючи прибутковість просапних культур, як-то: кукурудзи, соняшника, баштанних — взяти курс на розширення просапного клину. Враховуючи вигідність і велику прибутковість для сільського господарства травосіяння, розширити посіви суданки, могару тощо. Кожний господар повинен заздалегідь організуватися

в супрягу. Безкінним господарствам організувати супрягу на кошти сільськогосподарського кредитного товариства. Вдовам, що не мають тягла, землю обробити силами громади» [19, ф. Р-848, оп. 1, спр. 42, арк. 6]. Протоколи загальних зборів земельних громад Кованської сільради Словечанського району Коростенської округи за 1929 р. свідчать, що громади грали найактивнішу роль у справі очищення зерна, проведення посівної кампанії, впровадження агротехнічних заходів тощо [8, ф. Р-1015, оп. 1, спр. 51, арк. 1-99]. З акту обстеження Денишівської земгромади Троянівського району на Волині в 1926 р. видно, що громада ця була розміщена на неродючих, піщаних землях, та і їх було обмаль. Але громада провела в 20-х роках інтенсифікацію господарств своїх членів. Для цього вона завела шкільки плодових дерев і постачала щепи для селян всього району. Денишівці всі вступили до кредитного кооперативу і з допомогою цього закладу набули насіння сіяних трав — конюшини та люпину. Громада реорганізувала систему землеробства — за рахунок толоки розширила площу зайнятих парів. У 1926 р. у громаді вперше було посіяно 6 дес. люпину на зелене угноєння. В обстеженні зазначено, що громада села Денешин уважно ставилася до порад агронома, налагодила зв'язки з дослідним полем Віли, звідки дістала насіння кормової моркви, штучні добрива, придбала поросят йоркширської породи. За гроші, які вона отримала від премії на сільськогосподарському конкурсі в 1926 р., громада придбала обладнання для молочарні [8, ф. Р-126, оп. 1, спр. 291, арк. 71-72]. З плану роботи, що його прийняли 25 січня 1928 р., земельна громада хутора Степовий Яр Миколаївської сільради Ново-Айдарського району Старобільської округи, видно, що громада утворилася шляхом виділення з Миколаївської земгромади і в 1925/26 господарському році, під час землеустрою, ввела громадську багатопільну сівозміну. У 6-пільній сівозміні були заведені ранні чисті пари, просапні культури — кукурудза, картопля, соняшник, баштанні культури. Запільний клин використовувався як громадський випас. Головною зерновою культурою була озима пшениця. Тому в 1927-1930 рр. громада намітила зміни в сівозміні в бік збільшення посівів озимої пшениці як найціннішої ринкової культури. У сусідньому Олександрійському радгоспі громада, через посередництво сільськогосподарського кредитного товариства, набула сортове насіння озимої пшениці «Банатка» і насіння сортового шведського вівса. У 1927 р. громада заклала масив чистосортних кукурудзи і соняшника. Посівний матеріал цих культур громада набула через Ново-Айдарське

кооперативне сільськогосподарське товариство за рахунок коротко-термінового кредиту. В 1928 р. громада запланувала закласти також масив ярої пшениці. Збут ринкових культур пшениці, вівса, кукурудзи і сояшника селянам громади був забезпечений через це ж сільськогосподарське товариство. До 1930 р. громада планувала скоротити шкідливі для сільського господарства пізні пари і замінити їх ранніми чистими парами. Вирішення кормового питання для худоби громада планувала за рахунок розширення посівів кормових рослин та сіяних трав. Раніше функцію пасовища в громаді виконувала толокна, розміщена на пізніх парах, що дуже шкодило майбутній озимині. При земгромаді діяв прокатний пункт сільськогосподарського реманенту. В 1927 р. громада придбала трактор і молотарку. Оскільки хутір Степовий Яр був розміщений поблизу промислових центрів Донеччини, де знаходився стабільний ринок збуту молочних продуктів і м'яса, то громадою були проведені відповідні заходи з переорієнтації тваринництва на виробництво цих продуктів. Для цього громада за довготерміновий кредит набула через кооперацію корів червоної німецької породи, сепаратори і організувала молокопереробний пункт. Одночасно громада повила переговори з сусіднім колгоспом «Новий землероб» і земгромадою хутора Петровський про організацію кооперативного скотарського товариства і спорудження спільного молокозаводу. Для розвитку свинарства громада придбала в 1928 р. племінного кнура білої англійської породи. У 1926 р. громада викопала 12 колодязів, у наступному році заклала громадський сад [19, ф. Р-1190, оп. 1, спр. 3, арк. 57-62]. Катеринівська земгромада Троїцького району Одеської округи одна з перших у краї провела землеустрій і ввела 4-пільну сівозміну. В озимому кліні громада з року в рік збільшувала площу під ринковою озимою пшеницею і зменшувала питому вагу натурально-споживчої культури жита. Одночасно громада значно розширила посіви просапних технічних культур сояшника та раціни і зробила перші кроки для остаточного вирішення кормового питання, посіявши в 1928 р. кормовий буряк та однорічні трави. Громада добилася високого, як на ті часи, рівня агротехніки: селяни Катеринівки підіймали чисті пари не пізніше 1 квітня, що для Степу дуже важливо в плані затримання вологи під майбутній посів озимини; обробка пару проводилася протягом літа тричі буккерами і плугами з обов'язковим боронуванням; селяни виконували лушківку стерні і оранку на зяб; все посівне зерно очищали і протравлювали; посів виконували тільки рядовими сівалками. І, як наслідок, бур'янів на по-

лях не було. У результаті селянські господарства Катеринівської земгромади мали врожаї втричі вищі, ніж по району. Молотили снопи катеринівці на громадських молотарках. Чистосортне зерно земгромада здавала в сільськогосподарську кооперацію, звідки посівний матеріал постачався навколишнім селам. Отже, Катеринівська громада позитивно впливала і на своїх сусідів. Для поліпшення племінного складу череди катеринівці в 1927 р. придбали двох бугаїв червоної німецької породи і організували злучний пункт. При земле-впорядженні в 1924 р. було виділено 29 дес. під громадський дослідний виноградник, де налагодили вирощування цієї цінної ринкової культури. У селі, зусиллям громади, була споруджена гребля і створений ставок, де передбачалося організувати громадське риборозведення. У 1927 р. громада придбала зерноочисні машини і два трактори. Цими тракторами земля в першу чергу виорювалася безтяглим селянам, що давало змогу громаді не порушувати громадської сівозміни — основи великих і стабільних врожаїв. Був у громаді і млин, де перемелювали до 250 пудів зерна на добу [22, ф. Р-728, оп. 1, спр. 467, арк. 2-15].

Видається, що саме такі громади, про які мова йшла вище, були тими кооперативними об'єднаннями вертикального типу, про які писав О. В. Чаянов [33]. Земельна громада об'єднувала певні господарські функції, які вигідніше було виконувати гуртом, залишаючи при цьому селянське господарство цілком самостійною господарською одиницею. Селянин, таким часом, залишався повним господарем засобів виробництва і виробленої продукції. У цьому і полягає докорінна відмінність кооперативу вертикального типу, різновидом якого і ставала земельна громада, від кооперативу горизонтального типу, до якого належить колгосп. У доповіді про результати обстеження 898 селянських господарств Одеської округи комісією окружкому КП(б)У у липні 1926 р. зазначено: «У перспективі кожна земельна громада — це великий сільськогосподарський кооператив, до якого входять всі господарства даного села, але кооператив побудований на міцніших засадах, ніж нинішні наші колективи» [22, ф. П-7, оп. 1, спр. 44, арк. 28-31]. Цілком зрозуміло, що автори обстеження під евфемізмом «міцніші засади» мали на увазі органічне поєднання громадських і особистих інтересів селян у земгромаді, чого не спостерігалось у колективних господарствах. Адже колгоспники фактично були позбавлені засобів виробництва і не були господарями виробленої ними продукції, а оплата праці далеко не відповідала затраченим трудовим зусиллям. У вищенаведеному

джерелі про обстеження селянських господарств Одеської округи далі відмічається: «Позитивним моментом земгромади є те, що сам факт користування землею зобов'язує кожного селянина бути членом земгромади. Вона забезпечує можливість проведення всіма членами масових агрокультурних заходів. Земгромада юридично дуже зручна форма для кредитування селян. Земгромади, безсумнівно, підуть по шляху усупільнення процесів виробництва. Але усупільнення буде ґрунтуватися на вигоді спільного використання трактора, складної сільськогосподарської техніки, громадського обробітку виноградників, закладених членами громади. Практично земгромада забезпечує на 100% кооперування селянських господарств, втягуючи всіх в кредитну кооперацію і в кооперацію зі збуту сільськогосподарської продукції. Земгромада строго слідує за дотриманням громадянами сівозміни, і є приклади судових справ за її порушення. Ці процеси справляють великий вплив на навколишнє населення. Організація степового селянського господарства в рамках земгромади ставить на ноги і бідноту, перетягуючи її в число продуктивних, а далі і товарних господарств. І перші наявні приклади дають позитивний ефект» [22, ф. II-7, оп. 1, спр. 44, арк. 28-31]. Шкода, що ці позитивні сторони земельної громади не були реалізовані. Натомість, наприкінці 20-х років керівництво країни зробило ставку на колгоспи.

У 1928–1929 рр. спостерігалися випадки переходу деякої частини земгромад України до статуту товариств з спільного обробітку землі. За даними Укрколгоспу на 1 липня 1929 р. до статуту тсоз'у в республіці перейшло 355 земгромад [1, с. 9], що становило тільки 0,9% цих селянських об'єднань. Таким чином, земгромади не поспішали перетворюватися на колективні господарства. Справа в тому, що переважна більшість селян не бажала втрачати господарської самостійності, яку вона мала в земельній громаді і перетворюватися на «гвинтики» у колективному господарстві. Господарські досягнення переважної більшості колгоспів були надто скромними, щоб навколишні земельні громади загорілися бажанням стати на їх шлях. Земельна громада, як демократична організація всього селянства, не могла бути інструментом примусової колективізації, спрямованої своїм вістрям проти життєвих інтересів селян. Громада була життєздатною доти, поки відповідала інтересам своїх членів. Отже, земельна громада за своєю суттю була ворожа тоталітарній системі, що набирала силу наприкінці 20-х років. Системі потрібно було знешкодити громаду. На основі резолюції XV з'їзду ВКП(б) «Про роботу на селі» [17, с. 64] були розроблені

і 15 грудня 1928 р. прийняті ЦВК СРСР «Загальні засади землекористування і землеустрою». Згідно з цим законом бідняки і середняки отримували право на кращі і зручніше розміщені ділянки землі в громаді, а колективи отримували додаткові пільги в землекористуванні. Заможні селяни, що потрапили під визначення «куркуль», були позбавлені права вирішального голосу на зборах громадян і не могли бути обрані до керівництва цим селянським об'єднанням, сільради отримали право накладати вето на рішення сходу громади, якщо воно суперечило радянському законодавству, завданням кооперування і інтересам бідноти [26, с. 300-306]. В Україні юридичне підпорядкування земельних громад місцевим радам почали впроваджувати в життя згідно з «Положенням про сільські ради,» прийнятим ВУЦВК 12 жовтня 1927 р. [10, ст. 212]. З 1928 р. в Україні заборонили общинний спосіб жеребкування при розподілі угідь і ввели так званий класовий принцип: бідноті, членам комнезамів землю відводили поблизу села, в одному місці і кращі за якістю угіддя з врахуванням майбутньої колективізації; так званим куркулям земля відводилась на далеких і гірших за якістю ділянках [32, ф. 27, оп. 9, спр. 701, арк. 42-43].

З поширенням адміністративних прав сільради, зміцненням її апарату, особливо коли в 1928–1929 рр. кошти та майно земельних громад опинилися в розпорядженні адміністративного апарату місцевих органів радянської влади, громада стала не потрібна тоталітарній системі. Про це відверто сказано в записці Наркомзему до Раднаркому УСРР (грудень 1929 р.): «З бурхливим зростом сільсько-господарських колективів, з переходом до колективних форм господарювання суцільних районів, а також з розширенням прав місцевих органів влади — сільрад, із зміцненням їх апарату і охопленням ними всіх сторін сільськогосподарської діяльності села, земельні громади, як об'єднання селянських господарств, що користуються деякими правами земельно-адміністративного, а також і громадського характеру, втратили будь-яку мету подальшого існування і є цілком зайвими... діяльність земгромад необхідно припинити» [32, ф.1, оп. 3, спр. 490, арк. 191]. Постановою Президії ЦВК СРСР від 3 лютого 1930 р. в районах суцільної колективізації громади були ліквідовані, їх права та обов'язки були передані сільським радам [26, с. 465-466].

Таким чином, наведений матеріал свідчить, що в процесі свого розвитку земельна громада в Україні в 20-х роках поступово перетворювалася на організацію кооперативного типу, яка активно втру-

чалася не лише в земельні справи, але і у виробництво та збут сільськогосподарської продукції. Помилка тодішнього керівництва країни полягала в тому, що воно, осліплене марксистською ідеєю колективізації сільського господарства, зробило ставку на колгоспи, пригнорювавши ті колосальні можливості, які містив у собі інститут земельної громади. Земельна громада ідеально поєднувала в собі громадський інтерес, що полягав у розширенні сільськогосподарського виробництва і забезпеченні потреб країни в продукції сільського господарства, і особистий інтерес селянина, що полягав у забезпеченні своєї родини всім необхідним для життя, в підвищенні життєвого рівня. Видається, що вихід із сучасного стану в сільському господарстві — саме в поступовому перетворенні колгоспів у кооперативи вертикального типу, до якого належали і земельні громади. Це дозволить індивідуалізувати земельну власність, але при цьому опертися на велику кооперативну організаційну структуру і уникнути соціальних вибухів на селі, оскільки колгоспи та радгоспи в силу їх неефективності рано чи пізно доведеться розпустити, а всім селянам землі під фермерські господарства не вистачить. Тільки через вертикальну кооперацію сучасне селянство зможе вжитися у ринкову економіку. Досвід земельних громад 20-х років може бути дуже корисним у цій ситуації.

Література

1. Будівництво колгоспів на Україні. — Харків, 1930.
2. Бюлетень НКЗС УСРР. — 1925. — № 7.
3. Вайндрах А. М. Основные черты экономики Одессы и Одесского округа. — Одесса, 1926.
4. Гречко В. В. К вопросу о взаимоотношениях между земельными обществами и сельскими советами в СССР (1922–1930 гг.) // Уч. зап. Харьк. юр. ин-та. — 1960. — Вып. 14. — С. 139–167.
5. Громенко І. Є. Земельні громади України (1926–1929 рр.) // Укр. іст. журнал. — 1972. — № 9. — С. 99–102.
6. Данилов В. П. Об исторических судьбах крестьянской общины в России. // Ежегодник по аграрной истории в России. — 1976. — Вып. 6. — С. 102–136.
7. Два роки роботи уряду УСРР: Матеріали до звіту уряду XI з'їзду Рад. — Харків, 1929.
8. Житомирський облдержархів.
9. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. — Харків, 1929.
10. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР. — Харків, 1927.

11. Земельний кодекс УСРР. Прийнятий ВУЦВК 29 листопада 1922 р. — Харків, 1922.
12. Калиниченко В. В. Крестьянская поземельная община на Украине в доколхозный период // Вестн. Харьк. ун-та. — 1984. — № 266. — С. 3-12.
13. Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929). — Харків, 1991.
14. Київський облдержархів.
15. Кознова И. Е. Сельские советы и земельные общества: Динамика взаимоотношений в 1921-1929 гг. (По материалам Европейского центра РСФСР). — М., 1980.
16. Комуніст: Орган ЦК і Харківського окружкому КП(б)У. — 1927. — 15 вересня.
17. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Київ, 1980. — Т. 4.
18. Кузнецов І. Земельна громада. — Харків, 1927.
19. Луганський облдержархів.
20. Мигаль Б. К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921-1925 рр.). — Харків, 1974.
21. НКЗС УСРР. Зразковий статут земельної громади. — Херсон, 1924.
22. Одеський облдержархів.
23. XI Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів 7-15 травня 1929 р.: Стенографічний звіт. — Харків, 1929.
24. Осокина В. Я. Социалистическое строительство в деревне и община. 1920-1933. — М., 1978.
25. Пути народнохозяйственного развития УССР: Материалы к построению пятилетнего плана. — Харьков, 1928.
26. Сборник документов по земельному законодательству СССР и РСФСР. — М., 1954.
27. Силенко А. Зразковий селянський землеустрій // Нова громада. — 1925. — № 5-6. — С. 29,30.
28. Скалига Н. Червона земельна громада. — Харків, 1926.
29. Соціалістичне будівництво в сільському господарстві: Цифрові матеріали по доповіді В. Я. Чубаря та А. Г. Шліхтера. — Харків, 1928.
30. Статистика України. Серія VI. Фінансова статистика. — 1928. — № 125.
31. Сташевський Є., Маркевич Є. Земельна громада та її організація. — Київ, 1924.
32. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
33. Чаянов А. В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. — М., 1991.
34. Шадилів О. Л. Землевпорядження та організація трудового господарства на Україні. — Харків, 1926.

БЮДЖЕТНІ ОБСТЕЖЕННЯ 20-х РОКІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛЬНОГО СТАНОВИЩА МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Матеріальний добробут населення є одним із вирішальних показників соціально-економічного розвитку країни. Поглиблений аналіз ситуації в галузі матеріального становища дасть змогу детальніше розкрити причини тих процесів і явищ, які суттєво впливають на життя людини і суспільства в цілому.

Повноцінне і всебічне вивчення проблеми досягається розглядом її головних структурних елементів: бюджету, заробітної плати, цін, харчування, житлово-комунальних умов, забезпеченості товарами широкого вжитку і т. п.

Питанням, пов'язаним з проблемою матеріального становища населення України, приділялася увага ще в 20-ті роки, проте переважно в соціально-економічній літературі. Зауважимо, що праці, видані до середини 70-х років, певним чином проаналізовані в історіографічній роботі М. Різницької [1]. Істориками здебільше розкривались позитивні зрушення, насамперед у становищі робітничого класу, інші ж верстви населення залишилися поза увагою дослідників. Цій же проблемі присвячений і розділ монографії М. К. Бойка [2]. Автор дещо розширив проблему, вказавши на можливість її нового вирішення шляхом залучення до наукового обігу статистичних джерел. Серед них найважливіше місце посідають бюджетні обстеження 20-х років, які проводилися Наркоматом праці, профспілковими установами і органами статистики.

Бюджетні обстеження дають змогу розкрити роль і взаємозв'язок тих факторів, які визначають життєвий рівень різних верств населення, а їх системний порівняльний аналіз дозволяє розширити об'єкт дослідження. Для з'ясування значення цих обстежень, як історичного джерела, необхідно встановити мету, яку вони переслідували, об'єкт обстеження, програму, методiku обробки одержаних даних і рівень репрезентативності отриманих підсумків. Фактично ми вперше в українській історіографії ставимо проблему в такому розрізі.

При цьому об'єктом дослідження обрані міські групи населення. Слід застерегти, що в соціально-класовій структурі тогочасних міст домінували робітники і службовці. Зокрема, за період з 1923 до 1929 рр. відсоток робітників та службовців у соціальній структурі

міст УСРР відповідно складав 61,8% і 76,6% [3]. Тому ці дві соціальні групи і стали типовим об'єктом бюджетних обстежень. Отже, в даній статті ставиться завдання проаналізувати підсумки цих обстежень і визначити їх значення для розв'язання поставленої проблеми.

Бюджетні обстеження були започатковані в 1920 р. профспілковими організаціями. Так, Харківська губерньська рада профспілок у лютому 1920 р. провела обстеження 632 робітників міста, зайнятих у металургійній, харчовій та поліграфічній галузях виробництва [4]. Мета обстеження полягала в з'ясуванні стану харчування робітників, а також у визначенні змін, які відбулися за роки громадянської війни в їх кваліфікаційному рівні. Основою отримання бюджетних даних став анкетний (кореспондентський) метод. Сутність його полягала в тому, що дані про прибутки і видатки повідомлялись організаціям, які проводили обстеження, самими обстежуваними по пам'яті. Звичайно, що такий підхід не відрізнявся високим рівнем об'єктивності отриманої інформації.

В умовах відсутності нормальних товарногрошових відносин прибутково-видаткові підрахунки бюджетних обстежень початку 20-х років приводилися в натуральних показниках (фунтах, пудах, аршинах, штуках тощо). Треба також зазначити, що в обстеженні 1920 р. абсолютно не врахований факт впливу «чорного» ринку на бюджет робітника, що відповідно знижувало цінність одержаних даних в плані їх об'єктивності. Суттєвим недоліком названого обстеження є низький рівень репрезентативності. Цей недолік властивий усім анкетним бюджетним обстеженням, і все ж обстеження 1920 р. може використовуватися хоча б з ілюстративною метою.

В 1921 році в РСФРР було створено Центральне Бюро статистики праці ВЦРПС, ЦСУ і НКП, яке здійснювало бюджетні обстеження через місцеві органи. В Україні з 1922 року заклади, які займалися збиранням бюджетної інформації, працювали за відносно уніфікованою програмою, базові моменти якої залишалися сталими упродовж 20-х років. Програма бюджетних обстежень розподілялася по семи розділах, включаючи склад сім'ї і місце роботи обстежуваних, грошові прибутки, дані про придбання промислових товарів, нетоварні витрати, витрати на харчування, на різні види житлово-комунальних послуг і т. п.

За цією програмою в грудні 1922 р. проведено обстеження бюджетів працівників Харкова і Донбаського регіону. Обстежувалося 400 родин робітників гірничої, металургійної, текстильної та харчової галузей. Бюджетні дані також були отримані з 40 госпо-

дарств службовців судових, фінансових, статистичних і торговельних організацій. На відміну від попередніх, ці обстеження проводилися вибіркоким методом. В його основі були прибутково-видаткові книжки, які заповнювалися обстежуваними під постійним наглядом спеціального реєстратора. Наявність цих записів, на відміну від анкетних, значно підвищила якість матеріалів. В обстеженні представлені різні за рівнем заробітку групи робітників. Подібні обстеження були проведені місцевими секціями статистики праці в листопаді 1923–1927 рр., і їх підсумки було надруковано у 1929 р. [5; 6; 7].

Оброблена бюджетна інформація групувалася в таблицях в розрізі міст і виробництв. Результати подавалися в середньому розрахунку на родину, на одного дорослого їдця (умовна одиниця в особі чоловічої статі віком від 18 до 59 років).

В умовах гіперінфляції початку 20-х років органи, які проводили бюджетні обстеження, визнали більш доцільним проводити вартісні підрахунки не в радянських знаках (грошова одиниця того часу), а в бюджетних карбованцях, які ще називали московськими, довоєнними чи товарними (поділ загальної суми номінальної заробітної плати на вартість бюджетного набору). Це дало змогу значно об'єктивізувати отримані дані і полегшити процес їх динамічного аналізу. І все ж обстеження 1922–1927 рр. мали суттєвий недолік, пов'язаний з вузькими часовими рамками їх проведення: дані збиралися лише один місяць на рік (найчастіше це був листопад), що не давало можливості зробити динамічний аналіз в межах одного окремо взятого року.

Негативні моменти одночасних обстежень усвідомлювалися їх організаторами, але великі матеріальні витрати і необхідність залучення значної кількості фахівців, яких вимагала робота з проведення поточних щомісячних досліджень бюджетів, дозволила здійснити їх починаючи лише з другої половини 20-х рр.

Зокрема в 1925–1927 рр. в Донецькій, Харківській, Київській, Катеринославській та Одеській округах проведені вибіркокі поточні обстеження бюджетів. Щомісячно обстежувалося 240 сімей робітників гірничодобувної, металургійної, хімічної, поліграфічної, харчової галузей і 80 сімей службовців судових, статистичних, торговельних і банківських закладів. Мета обстеження полягала у виявленні диференціації життєвого рівня працівників різних професійних груп. Репрезентативність поточних місячних бюджетних обстежень 1925–1927 рр. цілком задовільна.

Результати підрахунків наводилися в цих обстеженнях у червонцях і бюджетних карбованцях. Це є позитивним моментом, бо

таким чином відкривалася можливість динамічного аналізу бюджетної інформації майже за весь період 20-х років. На жаль, не було видано жодної публікації, де були б зведені і узагальнені відомості поточних бюджетних обстежень 1925–1927 рр., хоч певну уяву про них ми можемо отримати з деяких статей і брошур [8; 9; 10], а також з архівних фондів [11; 12]. З 1928 р. профспілки припинили бюджетні обстеження внаслідок офіційного вилучення з їх компетенції функцій подібного характеру.

Поряд з профспілковими установами з травня 1920 р. почало організацію бюджетних обстежень і Укрбюро ЦСУ та його місцеві статистичні органи. Одночасні обстеження бюджетів, які вони проводили, включали додаткові відомості про бюджет часу, житлові умови, забезпеченість предметами культурно-побутового призначення та про платоспроможність населення. Таке розширення програми дозволяло більш детально трактувати ситуацію.

Вище названа програма була покладена в основу серії одночасних листопадових вибірових бюджетних обстежень, здійснених ЦСУ протягом 1925–1928 рр. Обстеження проводилися з подвійним завданням: одержати відповідь на питання про матеріальне становище робітників і службовців та скорегувати тарифні сітки і ставки з метою ліквідації зрівнялівки в оплаті праці.

Починаючи з 1925 р. обстежувалося 760 сімей робітників і 250 родин службовців. Підлягали обстеженню робітники, які працювали в гірничодобувній, металургійній, хімічній, цукровій, поліграфічній та кондитерській галузях виробництва, а службовці — фінансових, статистичних і торговельних закладів. В обстеженнях, здійснених в наступні роки, кількість груп службовців, що входили в розробку, збільшилась. Так, бюджетні матеріали 1928 р. крім названих вище груп містять відомості про фахівців освіти, охорони здоров'я та про інженерно-технічних працівників. Дані по кожній окремій групі службовців подавалися у відповідності з кваліфікацією (вища, середня, нижча), що давало змогу з'ясувати залежність матеріального становища від рівня професійної підготовки. Господарства робітників та службовців обстежувались по 13-ти округах, більшість з яких знаходилася на промислово розвинутому лівобережжі України. У такий спосіб обстеженням охоплювалась головна маса робітничого класу УСРР. Репрезентативність відібраної для обстеження групи цілком задовільна (розбіжність даних про заробітну плату вибіркової групи і всіх працівників обстежуваних спеціальностей складає 2-4%), чим і підтверджується високий ступінь об'єктивності одержаних даних.

Розробка матеріалів бюджетних обстежень проводилась у відділі статистики праці ЦСУ, в результаті здійснено чотири публікації за 1925–1928 рр. [13; — 16]. Згруповані в таблицях статистичні дані подавалися в територіальному та виробничому розрізі, а також за розміром заробітної плати глави сім'ї і обсягом витрат на дорослого ідця. Така методика статистичних групувань дозволяє значно поглибити аналіз даних. Недоліком цієї серії бюджетних обстежень є середньорічні дані про видатки на різні потреби, які отримувалися по пам'яті, що знижувало ступінь їх репрезентативності. У цілому ж бюджетні обстеження, проведені ЦСУ в ці роки, незамінні для динамічного аналізу.

З 1928 р. проведення бюджетних обстежень повністю зосередилося в секторі статистики праці ЦСУ. Статистичні заклади, які працювали при профспілках та НКП і займалися бюджетними питаннями, ліквідувалися або передавалися до ЦСУ. Така реорганізація мала за мету підвищити якість бюджетних обстежень і централізувати контроль за їх проведенням. ЦСУ остаточно припиняє з 1929 р. одночасні обстеження бюджетів і зосереджується на проведенні поточних щомісячних обслідувань. Вибіркове щомісячне обстеження 260 родин робітників та службовців, яке було здійснене в 1928/1929 господарському році, проводилося за програмою, що застосовувалась ЦСУ і в 1925–1928 рр. Збереження об'єктом обстеження тих же виробництв і в тих же місцевостях гарантувало високий рівень репрезентативності і підвищувало можливість динамічного аналізу. Крім того, такі обстеження дозволили проаналізувати і побічні прибутки робітників та службовців, які мали значні коливання протягом року і суттєво змінювали загальну бюджетну ситуацію. Одночасні ж обстеження не характеризували цієї частини прибутку, залишаючи її поза увагою. Отже, в бюджетному обслідуванні 1928/29 р. було значно розширене коло фіксованих показників. Завдяки цьому можна було простежити не тільки за споживанням продуктів харчування, а й за рівнем медичного обслуговування, структурою витрат вільного часу з зазначенням платності чи безкоштовності одержаних послуг. Підсумки цього обстеження повністю опубліковані [17]. Дані в обслідуванні 1928/29 р. наводяться як середні на одну родину і обчислюються у червонцях. Однотипність методів обробки статистичних матеріалів, застосованих у вищеназваному обстеженні і попередньому циклі одночасних обслідувань 1925–1928 рр., дозволяє провести їх динамічний аналіз, а цей факт, безперечно, підвищує цінність бюджетних даних як історичного джерела.

Аналізуючи підсумки бюджетних обстежень 20-х років, необхідно обов'язково звертати увагу на методичні особливості одержання статистичних даних та їх кінцеве групування. Неодмінною умовою при цьому є встановлення репрезентативності відібраної для обстеження типової групи виробництва чи регіону. При динамічній характеристиці потрібно також враховувати вартісновагові виміри, які наклали свій відбиток на підрахунки. До того ж, оперуючи середніми показниками, обов'язково слід визначитися з кількістю бюджетних статей, покладених в основу побудови тих чи інших підсумків. В цілому ж програмні і методичні особливості бюджетних обстежень дозволяють детально і в динаміці проаналізувати основні сфери матеріального рівня життя різних верств населення України в розрізі адміністративно-територіальних регіонів та окремих населених пунктів. Бюджетні обстеження є незамінним історичним джерелом для вивчення соціально-економічної історії нашої республіки, бо містять в собі унікальну інформацію, властиву тільки такій групі статистичних матеріалів. Залучення бюджетних обстежень 20-х років до наукового обігу — назріле завдання істориків та економістів.

Література

1. Резницкая М. В. Рабочий класс Украины в период социалистической реконструкции народного хозяйства (1926–1937). Очерк историографии проблемы. — Киев, 1977.
2. Бойко Н. К. Рабочий класс Украины в период социалистического строительства. Анализ массовых статистических источников 20–30-х годов. — Киев, 1990.
3. Турченко Ф. Г. Дрібнобуржуазні і буржуазні верстви в соціально-класовій структурі міського населення Радянської України в 20-ті роки // Питання історії СРСР. — Харків, 1978. — Вип. 23.
4. Материалы по статистике труда на Украине. — Харьков, 1921. — Вип. 1.
5. Бюджеты рабочих и служащих. Бюджет рабочей семьи в 1922–1927 гг. — М., 1929. — Вип. 1.
6. Бюджеты рабочих и служащих. Бюджет рабочих в декабре 1922 г. — М., 1929. — Вип. 2.
7. Бюджет рабочих и служащих. Бюджеты рабочих в ноябре 1923, ноябре 1924, ноябре 1925 годов. — М., 1929. — Вип. 3.
8. Бюджеты рабочих Украины в 1925 году // Производство, труд, управление. — Харьков, 1925. — № 4.
9. Дубинская И. Бюджеты рабочих семей Донбасса и Харькова в 1925 году // Статистика труда на Украине. — Харьков, 1926. — № 6.
10. Дубинская И. Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования. — Харьков, 1928.

11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України у Києві (далі ЦДАВОВУ). Ф. 582 (ЦСУ УСРР). Опис 1. Відділ статистики праці. Од. зб. 2334. Бюджеты семей рабочих: Сводные по Украине за 1926 г.
12. ЦДАВОВУ. Ф. 582 (ЦСУ УСРР). Опис 1. Відділ статистики праці. Од. зб. 3175-3178. Форма № 2: (сукупні бюджеты господарств робітників і службовців). Сводные по Украине и городам за 1927 г. — Т. 1-4.
13. Бюджеты робітників і службовців в 1925 році: Статистика України. — Харків, 1925. — Т. 3, Вип. 1. — № 155.
14. Бюджеты робітників і службовців в 1926 році. — Харків, 1929. — Вип. 2. — № 167.
15. Бюджеты робітників і службовців у листопаді 1927 року. — Харків, 1929. — Вип. 3. — № 168.
16. Бюджеты робітників і службовців в 1928-1929 році. I. Бюджеты за листопад 1928 р. — Харків, 1930. — № 173.
17. Бюджеты робітників і службовців в 1928-1929 р. II. Поточні щомісячні бюджеты робітників за 1928-29 р. — Харків, 1930. — Вип. 2, № 192.

О. Л. Рябченко

УКРАЇНІЗАЦІЯ ВИЩОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ У 1920-х — НА ПОЧАТКУ 30-х РОКІВ

Останнім часом увагу істориків все частіше привертають питання національно-культурного відродження в Україні у 20-ті — на початку 30-х років [1; 2]. Цей процес в історії дістав назву «українізація». Але деякі аспекти даної проблеми і на сьогоднішній день ще залишаються не висвітленими. Серед них — процес українізації вищої школи.

У нинішніх умовах нового піднесення національної самосвідомості українського народу досвід українізації 20-х років становить значний інтерес. І сьогодні актуальними залишаються деякі методи і форми роботи щодо розширення сфери вживання української мови. Серед них: популяризація мови серед населення, збільшення випуску української літератури, переведення діловодства на українську мову, збільшення годин на її вивчення у навчальних закладах та ін.

Перші заходи щодо українізації вищої школи почали впроваджуватися в життя ще у 1920 році після виходу постанови РНК УСРР «Про введення української мови в школах і радянських закладах» з метою забезпечення українському народові виховання і навчання на його рідній мові для більш повного розвитку національно-культурних форм його життя. Але до 1924 року українізація вузів йшла

стихійно і визначалася, головним чином, наявністю українського студентства та введенням у навчальні плани факультетів обов'язкового курсу української мови. А тим часом українізовані трудові профшколи вимагали поповнення кадрів учителів, що добре володіли українською мовою. 10 червня 1923 року виходить положення методкому Головпрофосу за № 251 «Про введення викладання на українській мові по педагогічній вертикалі» [3, с. 56], яким пропонувалось ввести викладання рідною мовою у Вінницькому, Кам'янець-Подільському, Херсонському, Полтавському, Харківському та Київському інститутах народної освіти на всіх факультетах, крім факультету професійної освіти (серед згаданих ІНО вони існували лише у Київському та Харківському інститутах), на яких заняття тимчасово продовжувались російською мовою. 27 липня 1923 року було затверджено в доповнення до закону 1920 року декрет РНК УСРР «Про заходи по українізації навчально-виховних і культпросвітзакладів», яким пропонувалось завершити перехід на українську мову викладання, зробити облік викладачів, які не володіють нею, та ввести обов'язкове вивчення української мови у закладах профосу.

У вересні-жовтні 1924 року на підставі матеріалів про стан українізації було розроблено її орієнтовний план для всієї мережі вузів. Про терміни вузи були повідомлені обіжником НКО від 24 жовтня 1924 року. Було запропоновано скласти конкретні календарні плани українізації з зазначенням точних термінів переходу на українську мову викладання окремих дисциплін, ураховуючи підготовку викладачів. На протязі року після видання зазначеного обіжника всі вузи склали календарні плани, які було затверджено Укрпрофосвітою, і на їх основі було складено схематичний план українізації вузів [4, арк. 2]. За цим планом повний перехід на викладання українською мовою у всіх педагогічних вузах за всіма дисциплінами передбачався у 1927/28 н. р. Щоб не допустити зриву державного плану, правліннями інститутів у згоді з НКО розроблялися плани українізації, результати яких обов'язково повинні були перевірятися [4, арк. 27]. Державним планом передбачалося введення на перших курсах вивчення української мови для тих студентів, які не знають її в обсязі програми, встановленої для вузів (так званий укрліппен). Він вводився по 4 години на тиждень за рахунок годин інших дисциплін. Для всіх студентів випуску 1925/26 н. р. було встановлено обов'язковий іспит в обсязі вузівського мінімуму перед спеціальною комісією. Без його складення ніхто із випускників не міг отримати тимчасове посвідчення про закінчення інституту. Причому студент повинен був

виявити здатність вільного викладання українською мовою дисциплін своєї спеціальності. Але, незважаючи на це, частина вузів все ж таки випускала своїх студентів без іспитів. Наприклад, Київська окружна інспектура народної освіти зазначала, що у таких вузах, як ІНО, інститут ім. Лисенка, електротехнікум, усіх залізничних технікумах, вечірньому технікумі, на курсах Сходознавства та юридичних ніколи таких іспитів не проводили. А випускники будівельного технікуму, хоч і складали їх, при вступі на роботу виявляли цілковите незнання української мови [5, арк. 100].

Планом українізації вузів передбачалося також проведення студентами практики в установах профосу українською мовою, у зв'язку з чим викладачі методичних дисциплін повинні були давати їм належні інструкції українською мовою. Правління стимулювало заснування та розвиток спеціальних гуртків серед студентів, а студентські літературні організації повинні були систематично влаштовувати прилюдні літературні вечори. Діловодство у вузах також повинно було вестись українською мовою [5, арк. 27].

З початком 1926/27 н. р. у плані проведення українізації сталися деякі зміни. Це пояснюється тим, що при прийомі до вузів з цього навчального року усі абітурієнти здавали іспити з української мови [6, арк. 174], тому у навчальні плани не було внесено спецкурс для укріплення. Ті ж студенти, які приймалися як виняток, без іспиту, зараховувалися умовно, поки не здадуть його. А недостатнє знання української мови вони мусили поповнювати самі, шляхом індивідуальних та гурткових занять.

З цього ж навчального року знання української мови стає обов'язковим не для всіх студентів — від випускних іспитів з даного предмету звільнялися студенти соціально-історичних відділів факультетів професійної освіти [6, арк. 173, 222-223]. З 1925/26 н. р. дані відділи почали комплектуватися виключно з комуністів [7, арк. 6, 20-21], причому взагалі серед членів КП(б)У, особливо у її керівних ланках, сфера вживання української мови практично не розширювалася. В. С. Лозицький наводить такі дані: «Із 1898 відповідальних партійних працівників, які були обстежені на знання української мови, лише 345 вважали себе українцями і володіли мовою» [1, арк. 50]. О. Я. Шумський з цього приводу говорив, що «темп українізації нашої партії є темп чумацького обозу порівняно з експресом розвитку української культури» [8, с. 258]. Не кращим було становище і серед працівників НКО. Проведені серед них перевірки на знання української мови (у липні, листопаді 1928 та у квітні 1929 року)

показали, що співробітники НКО засвоїли її незадовільно і більшість із них української мови не знає [9, арк. 21]. Таке становище, звичайно, негативно впливало на весь хід українізації, а розпорядження НКО про звільнення студентів-комуністів соціально-історичних відділів від іспитів з української мови було одним із перших проявів поступового згортання українізації.

Українізація вузів йшла повільно. Більшість із них у зазначені терміни не вкладалися, особливо це стосувалося медичних вузів. Так, Харківський медичний інститут на 1927/28 н. р. було українізовано лише на 9,7%, а фармацевтичний технікум — на 2,6% [4, арк. 305]. Серед вузів сільськогосподарського напрямку не вкладалися у зазначені терміни Харківський сільськогосподарський, геодезичний та ветеринарний інститути, з технікумів — Дергачівський зоотехнічний. Відкладалася на рік українізація вузів соціально-економічного напрямку — Харківського інституту народного господарства та Київського торгово-промислового технікуму. Це ж саме стосувалося художніх вузів. Дещо кращими були справи серед педагогічних вузів. На 1927/28 н. р. повністю було українізовано 43 педтехнікуми та 2 інститути народної освіти. Із 605 викладачів педтехнікумів вели заняття українською мовою 90%, а з 658 викладачів ІНО — 75% [4, арк. 305]. Повністю українізувалися Херсонський та Миколаївський ІНО, Київський було українізовано на 94, Чернігівський — на 91,7, Ніжинський — на 86,2, Харківський — на 74,4, Одеський — на 62,2, Луганський — на 50, Дніпропетровський — на 46,6%, [4, арк. 304].

Хід українізації гальмували як об'єктивні, так і суб'єктивні причини. По-перше, нерозробленість наукової термінології і номенклатури. Для української наукової мови того часу характерним було вживання одночасно кількох номенклатурних систем. У деяких галузях науки (наприклад, хімії) для однієї речовини застосовувалось 5 назв, які можна було зустріти у виданнях [4, арк. 4]. По-друге, не вистачало підручників і термінологічних словників. Траплялося, що викладачі, які читали лекції українською мовою, користувались російською термінологією. Факультети соціального виховання інститутів народної освіти у 1927/1928 н. р. були забезпечені підручниками на 50% (проти 33% у минулому році), а факультети професійної освіти — на 20% (у 1926/27 н. р. — на 10%). Медичні, сільськогосподарські та інші інститути — на 25%. І лише педагогічні технікуми були забезпечені українськими підручниками на 60% [4, арк. 304].

Крім об'єктивних, на уповільнення темпів українізації впливали і суб'єктивні причини: не дуже уважне ставлення керівництва окре-

мих вузів до розпоряджень НКО, а це, у свою чергу, пояснювалось відсутністю контролю за розпорядженнями і опір викладачів. Що ж до ставлення останніх до політики українізації, то їх можна розділити на 3 категорії: одні з них сумлінно працювали у напрямку засвоєння мови, інші просто не бажали додавати собі додаткових труднощів у зв'язку з переходом на іншу мову викладання, але були і такі, що принципово не хотіли її міняти. У серпні 1928 року на засіданні окружної комісії у справах українізації Одещини розглядувалось питання українізації Одеського інституту народного господарства, де українською мовою викладали фактично два викладачі. Також відмічалось, що ставлення до українізації зі сторони деяких професорів було навіть ворожим. Так, проф. П. М. Толстой, керівник кафедри державного права, вважав її насильством, а викладачів, що переходили на українську мову викладання, — ренегатами [4, арк. 151]. Таке негативне відношення до політики українізації змушувало правління інститутів брати з викладачів підписки про перехід на державну мову викладання, а часто навіть замінювати неукраїнізованих викладачів українізованими. В основному це стосувалося позаштатних співробітників, але траплялися випадки, коли з роботи звільняли і штатних робітників. Хоч у відношенні до останніх правління інститутів частіше йшло на уступки. Так, правління Харківського ІНО, бажаючи якимось урегулювати справу переведення на викладання українською мовою тих професорів, яким важко, з урахуванням їхнього віку, поміняти мову викладання, прийняло рішення залишити групу викладачів, які викладали російською мовою, з умовою, що вони будуть знайомити студентів з українською термінологією і вимагати від них складення звітів, читання доповідей та написання письмових робіт українською мовою [10, арк. 194]. Багатьом професорам строки переходу на українську мову викладання продовжували.

Політика українізації, хоч і не була позбавлена недоліків, все ж дала багато корисних наслідків українській культурі. Незважаючи на короткочасність її проведення (з початку 30-х років вона почала згортатися, а згодом і взагалі була зведена нанівець), у багатьох школах та вищих навчальних закладах запанувала українська мова. І хоч матеріальна база українізації перебувала у скрутному становищі, протягом кількох років напруженої подвижницької праці на ниві розвитку національної культури і мови було створено нові кадри української інтелігенції.

Література

1. Лозицький В. С. Політика українізації в 20-х — 30-х роках // УІЖ. — 1989. — № 3.
2. Чехович В. А. Державно-правові питання українізації в 20-х роках // Держава і українська інтелігенція: деякі проблеми взаємовідносин у 20-х — на поч. 30-х років. — К., 1990.
3. Бюллетень Укрглавпрофобра. — 1923. — № 7, 8.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 166, оп. 6, спр. 10843.
5. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 419.
6. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 10842.
7. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 567.
8. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. — Київ, 1991.
9. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 10840.
10. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 10841.

І. В. Козюра

НИЩЕННЯ ПРОВІДНИХ КРАЄЗНАВЧИХ КАДРІВ ПОЛТАВЩИНИ В 20–30-І РОКИ ХХ СТ.

Людиноненависницька суть сталінізму особливо яскраво виявилася в роки репресій у відношенні до краєзнавців — людей, далеких від політики, які не користувалися ніякими соціальними привілеями. Ці безкорисливі подвижники не становили ніякої загрози для тоталітарного режиму. Але в діях органів влади в 20–30-ті роки була своя жорстока логіка, адже демократична за своїм характером, формами і методами роботи творча праця краєзнавців не вписувалася в канони сталінської казарменої системи. Діяльність сотень і тисяч ентузіастів, розкиданих по всій території гігантської держави, не піддавалась адміністративному контролю, важко було розраховувати й на те, що ці люди, переважно представники дореволюційної інтелігенції, приймуть установки на ідеологізацію краєзнавства, погодяться безумовно підпорядкувати свою діяльність вимогам «соціалістичного будівництва». Значна частина краєзнавців республіки щиро повірила у національне відродження України, поклавши на його віктар свій розум і талант. Та звинувачені в націоналізмі, ідеалізації патріархальщини, зв'язку з неіснуючими контрреволюційними організаціями, краєзнавчі осередки були розпушені, а їх найактивніші діячі стали жертвами репресій.

Протягом тривалого часу в історіографії історії України та окремих її регіонів тема масових репресій громадян в 20–30-і роки ХХ ст. залишалася практично недоступною для дослідників. Лише в останні роки з'явилися праці Г. В. Касьянова, В. М. Даниленка, С. В. Кульчицького, Ю. І. Шаповала та інших, присвячені дослідженню даної проблеми [1; 2]. Особливу цінність для розкриття теми про нищення краєзнавчих кадрів Полтавщини в 20–30-ті роки мають статті і праці, вміщені в збірниках «Репресоване краєзнавство (20–30 роки)», «Реабілітовані історією», «Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції» [3–5]. В основу даної публікації покладено також матеріали Державного архіву Полтавської області та архівів СБУ по Полтавській і Харківській областях.

Розпочалося переслідування провідних краєзнавців Полтавщини в 20-ті роки, які ми ще деколи уявляємо собі як час розквіту відносної демократії, свободи друку та наукової діяльності, політики українізації.

Уже в грудні 1920 року, відразу ж після завершення оформлення експозицій Центрального пролетарського музею Полтавщини, були заарештовані органами надзвичайної комісії один із засновників губкопмису та перший директор Полтавського художнього музею М. Я. Рудинський, його сестри Євгенія і Марія (викладачі гімназії ім. І. Котляревського) та завідуючий історико-етнографічним відділом новоствореного музею К. В. Мощенко. Близько трьох місяців у Полтаві, а потім у Харкові тривало слідство, однак доказів контрреволюційної діяльності знайдено не було, і їх звільнили [6, с. 5].

Щоправда, на початку листопада 1921 року Рудинських заарештовують знову. Та цього разу на їх захист виступив вже тяжко хворий В. Г. Короленко. Він звернувся до першого секретаря губкому КП(б)У Я. Н. Дробніса з заступництвом за подвижників української культури і домогся їх звільнення [7, с. 82].

Про те, наскільки пильно стежило «всевидяче око» ДПУ за всіма «непевними», особливо з «колишніх», свідчить службова записка секретаря Полтавського губвиконкому Сербиченка завідувачому губвідділом народної освіти Фіолковському, датована березнем 1924 року: «Прошу ознакомиться с материалами ГПУ о штате Центр. Прол. Музея и дать свои соображения по существу возникшей в Презид. ГИК мысли о возбуждении ходатайства перед ВЦИК относительно фильтрации и увольнения ряда сотрудников Центр. Прол. Музея, в том числе и заведующего Центр. Прол. Музеем...» [8, ф. Р-985, оп. 1, спр. 5, арк. 111].

До записки було додано «Список сотрудников Полтавского музея с их характеристиками и политфизиономиями». Ось як бачили «політфізіомії» науковців Полтави місцеві чекісти: «1. Рудинський Михайл Яковлевич. Зав. музеєм, автокефалист с высшим образованием... Он является известным сторонником украинского движения, шовинист, безусловно отрицательно относящийся к Сов. власти... 2. Рудинская Евгения Яковлевна — сестра автокефалиста Рудинского... 3. Мощенко Константин Васильевич — заведующий этнографическим отделом... украинец-шовинист, ... ненавистник Сов. власти, личность очень подлая... 4. Гавриленко Михайл Иванович — отчаянный шовинист, украинец...». І так далі: П.Ф. Мельников, Я. Д. Зінченко, З. Є. Ярешко — контрреволюціонери, петлюрівці, монархісти.

А ще далі — висновки з акту обстеження «контрреволюційного кубла» в музеї, складеного в травні 1924 року інспектором худвідділу Дувальчиком, які також коментарів не потребують: «Работа музея под руководством Рудинского не только не отвечает требованиям революционного просвещения, но, прикрываясь «научностью», своей работой саботирует эти требования. Ибо... вместо того, чтобы развернуть в пределах возможностей музея широкую политпросветработу и таким образом помогать соввласти ликвидировать неграмотность и невежество, музей (Рудинский) занимается, при нынешнем тяжелом материальном положении СССР, дорогостоящими раскопками... А это называется делать не то, что нужно Соввласти. Поэтому я считаю необходимым Рудинского и Ко отстранить от музея и передать музей в руки члена партии или же проверенного и преданного беспартийного работника» [8, ф. Р-985, оп. 1, спр. 5, арк. 113-115].

Продовжувався пошук «контрреволюціонерів» і «соціально ворожих елементів» у стінах музею і в наступні роки, коли штати вже майже повністю оновилися. Так, наприклад, у вересні 1928 року спеціальна комісія, до складу якої входили представники окрінспекції освіти, окрадмінвідділу, ДПУ та директор музею, «шляхом персонального огляду музею кожним членом комісії в таємному порядку», виявили серед музейних працівників нову групу «ворогів». Серед них: бібліотекар Н. Ф. Хижняк, «чуждый элемент, враждебный Соввласти», завідуючий археологічним відділом О. К. Тахтай, «соціально ворожий елемент», та науковий співробітник Є. О. Несветова, «ворожий елемент, що вже затримувалась в справі контрреволюції» [9, с. 75].

В цей же час з волі «великого вождя народів» (який твердив, що «шкідництво буржуазної інтелігенції є одна з найбільш небезпечних

форм опору соціалізму») розгортаються масові репресії проти української інтелігенції. Це яскраво підтвердив судовий процес у справі «Спілки Визволення України», який проходив у Харкові 9 березня — 19 квітня 1930 року [10, с. 159-189]. Надуманість і аморальність цього фарсу були настільки очевидні, що з легкої руки одного з сучасників він уже тоді був охрещений «Гран-оперою СВУ на лібрето ДПУ». Але це не зупинило його організаторів. На показовому процесі було засуджено 45 звинувачених, а у зв'язку з справою СВУ в Україні було репресовано близько 5 тисяч чоловік [11, с. 54].

У списку підсудних знаходимо прізвища і відомих краєзнавців Полтавщини. Серйозні звинувачення було висунуто проти професора Полтавського інституту народної освіти В. О. Щепотьєва та уродженця Полтавщини, керівника Дніпропетровського наукового товариства при ВУАН, професора В. О. Пархоменка. Були заарештовані як співучасники у «справі СВУ» науковий співробітник Центрального пролетарського музею Полтавщини Є. Я. Рудинська та керівник кафедри мистецтвознавства Полтавського ІНО, відомий композитор і етнограф В. М. Верховинець.

Незважаючи на всі зусилля слідчих довести участь Щепотьєва і Пархоменка в діяльності підпільної організації, яка нібито ставила своєю метою «повалення Радянської влади на Україні шляхом збройного повстання і відторгнення Української республіки від СРСР та реставрацію капіталістичного устрою», підсудні вперто заперечували свою вину. В. О. Щепотьєв твердив, що «з програмою і статутом СВУ його ніхто не знайомив, і в організацію він нікого не вербував». Пархоменко ж категорично заявляв, що «не вважає себе винним ні в якій контрреволюційній діяльності».

Однак їх доля у наперед написаному та затвердженому в високих інстанціях сценарії уже була вирішена. В. О. Щепотьєв був звинувачений у знайомстві з академіком С. Єфремовим, який приїздив до Полтави в 1923 році і спілкувався з багатьма представниками громадськості міста. Ці зустрічі трактувалися слідчими як початок створення націоналістичних осередків на Полтавщині для підривної контрреволюційної діяльності. В результаті — 4 роки заслання в Алтайському краї [12, с. 67].

А Дніпропетровським відділенням ДПУ вже були сфабриковані документи, які твердили, що «гр. Пархоменко перебував в антирадянській організації, яка ставила собі мету послаблення радянської держави і збройну боротьбу з нею... згуртував навколо себе викладачів і студентів вузів, виховуючи їх в шовіністичному дусі

боротьби з радянською владою...» На підставі цих безглузких звинувачень вченого було засуджено на 10 років концтаборів [13, с. 236].

В 30-ті роки судові процеси над краєзнавцями пішли один за одним. Страшною, невідворотною чергою. Архівні документи, зокрема, протоколи допитів та судових справ з архівів СБУ, свідчення і спогади очевидців і учасників подій дають змогу досить повно прослідкувати процес розгрому краєзнавчого руху на Полтавщині в 30-ті роки.

І перше, що кидається в очі — це безглуздість і надуманість сфабрикованих органами НКВС звинувачень. Так, наприклад, через усі пекельні кола упередженого слідства та судовий фарс пройшли в 1930–1931 роки звинувачені в справі неіснуючих контрреволюційних організацій — «Українського національного центру» та «Української військової організації» — відомі краєзнавці-полтавці: завідувачий сектором в інституті Історії української культури М. В. Горбань, «аташе» академіка М. С. Грушевського, керівник Комісії історії Західної України при ВУАН Ф. Я. Савченко та етнограф і музейний працівник Я. О. Риженко, які нібито ставили собі за мету «повалення Радянської влади шляхом збройного повстання» [14, с. 226–227; 15, с. 55–56; 16, спр. 15125-С, арк. 210].

У 1933 році були заарештовані за приналежність до міфічної «контрреволюційної організації російських та українських фашистів» один з фундаторів Центрального пролетарського музею Полтавщини, відомий охоронець історичних пам'яток, вже згаданий К. В. Мощенко, звинувачений у тім, що «завжди підкреслював державну самостійність України, використовуючи музей як засіб контрреволюційного виховання», та авторитетний мистецтвознавець і педагог С. А. Таранушенко [17, спр. 12975-Т. 1, арк. 33–51].

В 1934 році жертвами сталінських «опричників» стали: художник і народознавець Ю. С. Михайлів, заарештований за «націонал-демократичну і троцькістську пропаганду на образотворчому фронті», перший редактор журналу «Краєзнавство» М. Г. Криворотченко, якому ставились в провину колишня участь в УСДРП та політична діяльність в молоді роки [18, с. 167], археолог і музейний працівник М. Я. Рудинський, котрий начебто «багато років проводив контрреволюційну діяльність і належав до різних контрреволюційних груп» [19, с. 77], відомий організатор краєзнавчого руху О. А. Полоцький — «за приналежність до контрреволюційної боротьбистської організації» [20, с. 318], та археолог-професор М. О. Макаренко як «учасник кадетсько-монархістської організації» [21, с. 30–31].

В 1935 році кинуті до в'язниці літературознавці І. Н. Капустянський, звинувачений в націоналістичному оформленні музею Т. Г. Шевченка та пропаганді ідей М. Хвильового [17, спр. 027736, арк. 42-47], та М. Г. Майфет, визнаний винним в участі в антирадянській терористичній організації [22, с. 137-140].

У 1936 році заарештовані художник і краєзнавець І. І. Падалка «як учасник націонал-фашистської терористичної організації, яка ставила за мету відторгнення України від СРСР» [23, с. 155], та вчений-архівіст Полтавського архівного управління М. М. Бужинський, який нібито «маючи зв'язки з німцями, фашистсько настроєними, проводив разом з ними агітацію проти заходів Радвлди, вихваляв німецький фашизм, співав фашистські пісні» [16, спр. 17973, арк. 29].

Але особливо трагічним для краєзнавчого руху на Полтавщині став 1937 рік. В цьому році заарештовано і кинуте до застінків НКВС: звинувачений в участі у контрреволюційно-диверсійній терористичній організації художник і поет, пристрасний краєзнавець М. Г. Філянський [16, спр. 16858-С, арк. 5, 8], завідуючий етнографічним відділом Полтавського краєзнавчого музею Н. Х. Онацький [16, спр. 2859-С, арк. 46-49] та директор цього музею Т. В. Чернявський [24, с. 91, 92], директор Полтавського історичного архіву Ф. Л. Блоха [8, ф. 15, оп. 3, спр. 15920, арк. 90-92] та архівіст Г. І. Алкніст, фундатор державного архітектурно-історичного заповідника «Софіївський музей» у Києві, полтавець І. М. Скуленко [25, с. 306] та інші. Знову опинилися за ґратами професор В. О. Щепотьєв та композитор В. М. Верховинець, які свого часу вже проходили у «справі СВУ» [16, спр. 5197-С, арк. 241].

Абсолютна безпідставність і абсурдність звинувачень 1937 року просто вражає. Так, наприклад, професор Щепотьєв — одна з найвидатніших постатей серед інтелігенції Полтавщини — був звинувачений у тому, що він «керував і задавав тон всьому націоналістичному рухові в Полтаві» [16, спр. 5197-С, арк. 243], а скромний архівний працівник Г. Алкніст начебто «була завербована латвійською розвідкою і отримала завдання дізнатися про настрої серед латишів, діяльність окремих керівників Комуністичної партії і Радянської держави, секретні рішення ЦК ВКП(б)» [16, спр. 16565-С, арк. 15].

Ще більш вражають своєю жорстокістю і немилосердністю прийоми, традиційні в слідчій «практиці» 30-х років: погрози, шантаж, безперервні багатогодинні допити («конвеєр»), позбавлення сну, погрози застосування фізичних методів або ж і просто звирячі тортури.

Полтавський кооператор С. Фісун, чудом вирвавшись із катівні в 1937 році, розповідав, що сидів в одній камері з професором В. Щепотьєвим і бачив, яких мук зазнавав він на допитах від ката-садиста: «Блят умів мордувати. Кожен думав, чи сьогодні заганятимуть під нігті голки, а чи будуть прищемлювати пальці дверима, або забивати цвяхи в спину. З професором Щепотьєвим робили трохи інакше: він мав бороду, і на допитах кат виривав по довгій волосині з його бороди... Волосину за волосиною, скільки часу тривав допит... Приводили назад його пухлого, скривавленого...» [26, с. 64].

На жаль, подібних свідчень нелюдського відношення до заарештованих краєзнавців з боку слідчих НКВС можна навести ще дуже багато.

Та незважаючи ні на які тортури, ряд заарештованих виявили неабияку відвагу, мужність і стійкість, рішуче відкидаючи облудні звинувачення і захищаючи свою людську честь і гідність.

Так, в березні 1931 року, відповідаючи на запитання слідчого щодо контрреволюції в його науковій діяльності, М. Я. Рудинський писав: «Розглядаючи цю частину моєї роботи (польові дослідження, розкопки, збір наукових матеріалів), я не знаходжу в ній нічого, що говорило б проти мене. Цією стороною своєї діяльності я з переконливістю довів, якого розмаху набуває наука в Радянському Союзі і які можливості для неї ми маємо на Україні» [19, с. 80]. Ще більш категоричну заяву зробив у березні 1935 року І. Н. Капустянський, який на слідчих документах написав: «Я заявляю, що мій арешт розглядаю як бажання органів влади здійснити червоний терор у відповідь на вбивство тов. Кірова 7. 01. 35.» [17, спр. 027736, арк. 15].

На жаль, далеко не всім заарештованим краєзнавцям, значну частку яких складали люди похилого віку, вдалося витримати нелюдські знущання і тортури. Як видно з протоколів допитів, зломлені фізично і морально, деякі з них підтвердили висунуті проти них навіть найабсурдніші звинувачення.

Так, С. А. Таранушенко, після десяти днів утримання у в'язниці, в 1933 році, змушений був «визнати», що «саботував вимоги Радянської влади по лінії наукової роботи» і своїм подвижництвом у вивченні і охороні пам'яток народної архітектури «зловмисно відволікав увагу і енергію від гострих проблем сучасності». А заарештований в 1934 році відповідальний редактор журналу «Краєзнавство» полтавець М. Г. Криворотченко під диктовку фальсифікаторів справи «визнав»: «З 1925 року, працюючи в Українському комітеті краєзнавства, не провів партизації апарату в центрі і на місцях, вивів краєзнавчу роботу з-під партійного контролю і, тим самим,

дав ганебну можливість націоналістичним елементам використати краєзнавчий рух України для консолідації своїх сил і скористатися краєзнавчими організаціями на місцях для проведення активної контрреволюційної роботи» [17, спр. 12975, т. 1, арк. 189]. Визнали свої неіснуючі «злочини» й І. І. Падалка, Я. О. Риженко, М. В. Горбань та деякі інші краєзнавці. Звичайно, сьогодні було б просто аморальним звинувачувати в чомусь цих людей, вся провина яких полягала лише в тому, що вони не витерпіли знущань.

І, нарешті, не можна не сказати хоча б декілька слів про безпощадність вироків, винесених краєзнавцям Полтавщини в 1937–1938 роках, та поспішність з їх виконанням. Ось який вигляд має ця жахлива хронологія «репресованого краєзнавства» краю:

— 13 липня 1937 р. Військова колегія Верховного суду СРСР засудила до розстрілу етнографа І. І. Падалку; в той же день вирок виконано;

— 25 жовтня 1937 р. «особлива трійка» УНКВС по Харківській області засудила до розстрілу «державного злочинця», директора Полтавського історичного архіву Ф. Л. Блоху. Вирок було виконано того ж дня;

— 19 листопада «особлива трійка» УНКВС Полтавської області винесла смертний вирок професору В. О. Щепотьєву. 29 листопада його розстріляли;

— 29 січня 1938 р. без будь-яких доказів шпигунської діяльності особлива нарада при НКВС СРСР засудила до розстрілу архівіста Г. І. Алкніст;

— 10 квітня 1938 р. виїзна сесія Верховної колегії Верховного Суду СРСР засудила до вищої міри покарання композитора, етнографа і педагога В. М. Верховинця. Розстріляний 11 квітня 1938 року [27, с. 5-49].

Особливий трагізм ситуації полягав ще й в тому, що долі деяких краєзнавців уже наперед чітко були прораховані чекістами. Яскравим прикладом цього є трагічна доля художника і народознавця Н. Х. Онацького, якому було запропоновано в 1933 році організувати і очолити відділ етнографії в Полтавському краєзнавчому музеї. Наскільки складною і небезпечною була ця справа і які трагічні наслідки готувала вона науковцеві, свідчить довідка оперуповноваженого Полтавського міськвідділу ДПУ: «Викликаючи на периферії інтерес у окремих одиниць до питань етнографії, Онацький може, не створюючи ніяких організацій, зробити готовий кадр шовіністичної української інтелігенції, готовий при першому зручному випадку

вийти на арену» [28]. Подальші події передбачити неважко. У вересні 1937 року Н. Онацький був заарештований як «член контрреволюційної націоналістичної організації, яка готувала кадри для збройного повстання в країні», і 23 листопада, за постановою «особливої трійки» при УНКВС, — розстріляний [16, спр. 2859-С; арк. 46-49].

Як наслідок, нищення провідних краєзнавчих кадрів Полтавщини в період необґрунтованих репресій 20–30-х років ХХ ст. дало змогу партійно-радянському апарату надати іншої ідеологічної спрямованості краєзнавчому руху в регіоні, тематично звузивши спектр досліджень, спрямувати їх на «забезпечення побудови основ соціалістичного суспільства».

В наш час головне завдання професіоналів-істориків і краєзнавців Полтавщини полягає в тому, щоб розповісти, нічого не приховуючи, про трагічну участь цілого покоління краєзнавців і повернути Україні їх незаслужено забуті імена.

Література

1. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. — Київ, 1991.
2. Шаповалов Ю. І. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. — Київ, 1990.
3. Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). — Київ, 1991.
4. Реабілітовані історією: 36. пр. — Київ; Полтава, 1992.
5. Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції: (36. наук. праць). — Полтава, 1991.
6. Шовкопляс І. Г. Михайл Яковлевич Рудинський // Обл. науч.-практ. конф., посв. 100-летию со дня рождения М. Я. Рудинского. — Полтава, 1991.
7. Нестуля О. О. Широ закоханий в історію (Рудинський М. Я.) // Реабілітовані історією...
8. Державний архів Полтавської області.
9. Коротенко В. В. Невідомі документи з історії Полтавського краєзнавчого музею у Державному архіві Полтавської області // Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції...
10. Болабольченко А. «СВУ»: суд над переконаннями // Вітчизна. — 1989. — № 11.
11. Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція. — Київ, 1991.
12. Басенко Л. Л. Блискучий талант (Щепотьев В. О.) // Реабілітовані історією...
13. Ричка В. М. За сфабрикованими звинуваченнями (В. О. Пархоменко) // Репресоване краєзнавство...

14. Лобурець В. С. Покликання — краєзнавець (М. В. Горбань) // Репресоване краєзнавство...
15. Рубльов О. С. «Аташе» академіка М. С. Грушевського (Савченко Ф. Я.) // Реабілітовані історією...
16. Архів Управління Служби Безпеки України по Полтавській області.
17. Архів Управління Служби Безпеки України по Харківській області.
18. Данилюк Ю. З. З любов'ю до рідного краю // Реабілітовані історією...
19. Граб В. І. Справа М. Я. Рудинського // Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції...
20. Данилюк Ю. З. Заступник наркома освіти (О. А. Полоцький) // Репресоване краєзнавство...
21. Граб В. І. Дело Н. Е. Макаренко // Вивчення історичної та культурної спадщини — проблеми і перспективи: Тези доп. — Суми: Ромни, 1990.
22. Граб В. І. «У чужині, на диких цвинтарях...» // Реабілітовані історією...
23. Войналович В. А. Гордість українського національного мистецтва // Реабілітовані історією...
24. Наливайко І. М. Директор музею Т. В. Чернявський // Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції...
25. Войналович В. А. На ниві українського музейництва (І. М. Скуленко) // Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції...
26. Ротач П. Затоптане вогнище: Володимир Щепотьев як творча особистість, жертва сталінщини // Архівний збірник на поштову 90-річчю Полтавської Вченої Архівної комісії. — Полтава, 1993.
27. Ковтун Г. К., Войналович В. А., Данилюк Ю. З. Масові незаконні репресії 20-х — початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією...
28. Граб В. І. Ворожий етнос // Зоря Полтавщини. — 1990. — 5 січня.

В. В. Бездрабко

УКРАЇНСЬКИЙ КОМІТЕТ КРАЄЗНАВСТВА ТА ЙОГО ЖУРНАЛ

Історичне краєзнавство в Україні має добрі і давні традиції. Якщо ж розглядати першу половину двадцятого століття, то найбільш сприятливим часом для його розвитку були двадцяті роки. Тоді краєзнавство без перебільшення стало загальнонародною справою. Воно захопило і тих, хто перебував в академічних стінах, і тих, хто вільний від роботи час проводив у хаті-читальні.

Важко переоцінити значущість у піднесенні історичного краєзнавства в цей період Всеукраїнської Академії наук. Саме вона стала координуючим центром роботи краєзнавців. Як її структурні під-

розділи особливо помітну роботу проводили Київська, Харківська, Одеська комісії краєзнавства, а згодом і комісії порайонного дослідження при кафедрі історії України.

Новим поштовхом до розвитку краєзнавчого руху стала перша Всеукраїнська конференція краєзнавства, скликана 28-31 травня 1925 р. в Харкові [1, с. 109]. Про необхідність такого заходу задовго до цього неодноразово наголошував у своїх зверненнях до Наукового комітету Головнопрофосвіти НКО України голова Слобожанської комісії краєзнавства, професор ХІНО Д. Зеленін [2]. Його підтримували й такі краєзнавці, як академік Д. Багалій, професори С. Таранушенко, О. Федоровський та ін. [2, арк. 94].

Сам час довів її потребу. В роботі конференції взяла участь 75 делегатів від низових краєзнавчих осередків та представники науки: академіки Д. Багалій, П. Тутківський, проф. М. Яворський та ін. [1, с. 109].

Наслідком чотириденної роботи стала методична розробка принципів організації краєзнавчої роботи. Перехідним моментом від конференції до повсякденної координуючої роботи стало створення Українського комітету краєзнавства (УКК) при Головнауці. Перший склад УКК нараховував 15 чоловік [3, с. 91]. Їх було обрано за принципом представництва від різних установ, а його головою став проф. М. Яворський. Такий виборчий принцип УКК ускладнював його роботу, бо не всі установи і не завжди мали можливість делегувати своїх представників на засідання Комітету. Скликати новий з'їзд краєзнавців, як було вирішено на I конференції краєзнавства, так і не вдалося через відсутність фінансової підтримки з боку НКО. Залишилось одне — якісно поліпшити діяльність УКК. З цією метою 18 жовтня 1926 року Президія Укрнауки затверджує новий склад Комітету в кількості 10 чоловік. Подалі кількість членів УКК буде змінюватись [3, с. 91]. Новий принцип обрання Комітету базувався на персональній зацікавленості, власній розробці різних напрямків краєзнавства. У різні моменти життя УКК до нього входили професори В. Волобуєв, В. Геринович, К. Дубняк, П. Ковалевський, О. Яната, академіки Д. Багалій та С. Рудницький та ін. [3, с. 91].

Комітет вважав, що найраціональнішою формою методичного і організаційного керування розвитком краєзнавства в межах усієї України було б видання журналу відповідного статусу. Ще на початку 1926 року НКО дозволив Комітету краєзнавства видання свого друкованого слова, але з умовою «ніяких дотацій від НКО на видавництво не просити». Цим і пояснюється те, що видання журналу почалося з квітня 1927 року [3, с. 93].

Його назва була загальною — «Краєзнавство». Вона засвідчувала багатогранність тих краєзнавчих питань, які знайшли своє відображення на шпальтах часопису. Його незмінним відповідальним редактором був заступник голови УКК М. Г. Криворотченко (1892–?). Видавнича справа відбувалась у Харкові і тривала чотири роки: з 1927 по 1930 роки. Всього побачило світ 28 номерів. З простих арифметичних підрахунків можна здогадатись про нерегулярність виходу журналу. Так, у 1927 р. вийшло 3 номери, в 1928 — 10, у 1929 — 10, у 1930 — 5. Причина та ж — фінансова. З цією обставиною пов'язаний і тираж журналу, який не відзначався постійністю: 1927 — 2000/3000, в 1928 — 2000/1000, в 1929–30 — 1000 екземплярів. Коли б тираж розходився, це дозволило б часописові самофінансуватись. Але цього не було. В цьому зізнався і сам Комітет в «Звіті», в цьому «зізнавались» рекламні проспекти журналу, які в 1930 році пропонували бажаним надіслати будь-який номер журналу починаючи з першого номеру 1927 року [3, с. 94]. Було б несправедливо стверджувати, що лише фінансова причина стала на заваді видання журналу. «Краєзнавство» формою і змістом не відповідало «прокрустовому ложу» сучасної йому ідеології. Розпочались переслідування краєзнавчих сил в Україні. Репресії проти УКК та його журналу готувались заздалегідь. Але останню крапку в цьому поставила Резолюція організаційних зборів товариства краєзнавців-марксистів при Ком. Академії ЦВК СРСР. Добірка звинувачень на адресу Комітету була типовою: «націоналізм», «опортунізм», «академізм», «контрреволюція», «єфремовщина» [4, с. 32]. Ця обставина й була тією, яка, відповідаючи на питання «бути чи не бути?» журналові, дала заперечувальну відповідь.

Структура журналу визначалась тими завданнями, які стояли перед УКК після Першої Всеукраїнської краєзнавчої конференції. Виходячи з свого призначення, журнал мав такі розділи: «Загальний» (висвітлював теоретичні засади і загальні питання краєзнавства); «Методика краєзнавчої роботи» (подавались практичні поради з краєзнавчої роботи); «Шкільне краєзнавство» (висвітлювались проблеми й результати розвитку краєзнавчої справи в освітніх закладах); «Наш край» (друкувались матеріали, що ілюстрували досягнення в справі вивчення окремих районів України); «Життя краєзнавчих організацій» (містились матеріали про життя й роботу краєзнавчих організацій); «Бібліографія» (подавались зразкові рекомендовані списки краєзнавчої літератури); «Керуючі матеріали» (від Українського комітету краєзнавства). Як бачимо, така структура

журналу цілком могла сприяти вирішенню наступних завдань: проведення обліку краєзнавчих організацій; уніфікація організаційних форм краєзнавчої справи; поширення краєзнавчого руху; налагодження методкерування краєзнавством. Заради справедливості слід відмітити непостійність появи розділів із номера в номер. Передусім це стосується таких розділів, як «Керуючі матеріали», «Бібліографія», «Методика краєзнавчої роботи», що можна пояснити кількома причинами. По-перше, наявністю чи відсутністю відповідних дорожок у редакторському портфелі. По-друге, обмеженими можливостями журналу через друкарський обсяг. По-третє, Український комітет краєзнавства часто практикував письмові звернення безпосередньо до організацій, надсилаючи на місця свої матеріали, не звертаючись до журналу. Такою була форма журналу. Яким же був його зміст? Для того щоб уявити це, необхідно в першу чергу визначитися з терміном «краєзнавство». Останній закріпився в науці в 20-ті роки, прийшовши на зміну існуючим в попередньому столітті термінам «вітчизнознавство», «батьківщинознавство». Зміна в термінології «перетікла» з XIX в XX століття, значно розширивши розуміння і водночас, значно конкретизувавши його суть. Відбувався процес вибору оптимального відображення пізнавального моменту в вивченні історичного матеріалу конкретного регіону країни. Складність у визначенні терміна полягає в тлумаченні моменту співвідношення внутрішніх і зовнішніх взаємовизначальних складових: «ціле-конкретне». Так, досить важко провести межу в поясненні, що є предметом вивчення історичного краєзнавства, а що — історії в цілому. Справа ускладнювалась і структурою краєзнавства, яка не є сталою, а постійно розвивалась і розвивається, а значить, розширює ланки краєзнавчого руху і одночасно веде до вузької спеціалізації його галузей. Так що ж розумілось під терміном «краєзнавство» членами Українського комітету краєзнавства, що вони мали на увазі, редагуючи, роблячи дописи до журналу з такою ж назвою? Розуміння визначалось часом існування журналу. Це була друга половина 20-х — початок 30-х років. У зв'язку з цим словом «краєзнавство» «...визначаємо звичайно масовий рух, виявлення почасти інстинктивного, а здебільше свідомого прагнення інтелігентських, селянських і робітничих мас до вивчення свого краю, до піднесення тим його культури й добробуту...» [5, с. 1]. Безпомилково можна стверджувати, що за таким поясненням проступає усвідомлення прикладного і наукового сенсів краєзнавства; можливості участі в ньому якнайширшого кола учасників, незалежно від соціального статусу

і рівня підготовки; духовної сторони цього процесу і його величезного внутрішнього виховного, морально-естетичного і патріотичного імпульсу.

Розпочнімо аналіз змісту журналу з розгляду розробок у ньому питань теорії і методики краєзнавства. Лише одна стаття за чотири роки існування часопису була присвячена загальному викладу методики краєзнавчої роботи. Це роздуми члена УКК науково-дослідної кафедри прикладної зоології ХІНО Д. Зайцева «Методика краєзнавчої роботи». Автор виділяє і обґрунтовує такі методи краєзнавства: спостереження, дослідження, наукова обробка. Але на цьому не ставить крапку, бо як істинний науковець він розуміє, що в кожній конкретній ситуації дослідник має оперувати не шаблоном, а раціональним принципом. Об'єктами краєзнавства є історія населення, культура, природа, економіка краю, які є різними за змістом, а значить, різними повинні бути і методи дослідження [6, с. 1-5]. Основні моменти цієї статті потім будуть перегукуватися з окремими зауваженнями з цього ж питання інших дописувачів. Важливим аспектом розробки часописом краєзнавчої методики є публікація програм вивчення різних краєзнавчих галузей [7, 1927, № 1, с. 14-17; 1927, № 2, с. 9, с. 12-15; 1928, № 1, с. 7-9]. З огляду на це можна переконатися в тому, що характерною особливістю висвітлення методики краєзнавчого руху УКК на сторінках свого журналу є плекання свободи дій у виборі методів суб'єктами пізнання відповідно до умов їх застосування.

Необхідність удосконалення системи краєзнавчого руху в Україні в другій половині 20-х років була очевидною. Найбільше питаннями удосконалення рівня краєзнавчої справи та теоретичного обґрунтування цього займався М. Криворотченко. Шлях до більш якісного рівня краєзнавчої справи проходив, на думку редактора журналу, через встановлення зв'язку між окремими ланками краєзнавців у роботі, створення широкої мережі кореспондентів для пропаганди краєзнавчого руху на місцях, публікації досягнень осередків краєзнавчої роботи і окремих краєзнавців, планування роботи [8, с. 2-5]. Тема «Що робити?» — розпочата першим номером журналу — не сходила з його сторінок аж до останніх номерів. Цікава деталь: якщо проаналізувати ці статті, то можна помітити, як вони поступово політизувались. Деталь, але симптоматична. Вона засвідчує наростання нової тенденції в краєзнавстві, а саме — спроби приборкання краєзнавчого руху в плані існування його не тільки для науки і в науці, але й існування його в політиці і суспільстві. В умовах

наростання прогресу науки і техніки в краєзнавчій справі пропагувалось питання застосування поряд з традиційними засобами краєзнавчої роботи і найновіших досягнень, як то фотографія. Можливо, вперше так наполегливо зазвучав цей мотив саме на сторінках журналу [9, 1928, № 4, с. 4-8; 1928, № 5, с. 5-10].

Розвиток вітчизняної краєзнавчої бібліографії переживає піднесення в 20-ті роки. Питанню бібліографії краєзнавства, об'єктом якого є природа, присвячені розробки аспіранта науково-дослідної кафедри історії української культури ХІНО А. Козаченка та Д. Зайцева [10, № 1, с. 11-15; № 3, с. 11-15; 1928, № 6-10, с. 69-73];

Найбільш цінний відділ журналу з точки зору інформації про тенденції в розвитку краєзнавчої справи в Україні — «Життя краєзнавчих організацій». Розглянемо його більш детально. Згідно з завданням, що поставила нарада краєзнавців України, за період від 1926 по 1929 рр. Українським комітетом краєзнавства двічі було проведено облік краєзнавчих організацій. Наслідки цих акцій були такими: в 1925 р. було товариств — 5, гуртків — 11 в 5 округах; в 1928 р. товариств — 37, гуртків — 30 в 22 округах; в 1929 р. товариств — 51, гуртків — 658 в 32 округах. Відповідно до збільшення кількості краєзнавчих організацій зростає і загальна, і пересічна кількість краєзнавців [3, с. 92].

Проаналізувавши розділ «Життя краєзнавчих організацій», можна зауважити, що журнал став літописом існування 14 гуртків, такої ж кількості товариств, 11 музеїв, 3 кабінетів вивчення краю, 3 комітетів і інших організаційних об'єднань.

Для поширення краєзнавчого руху Комітет через журнал створив інститут кореспондентів. Відомо, що на 1 січня 1929 року всіх кореспондентів нараховувалось 65 чоловік. На них покладались завдання поширювати ідеї краєзнавства, з'ясувати місцеві краєзнавчі сили, допомагати створенню товариств, гуртків на місцях. Керуючись методичною допомогою журналу, інститут кореспондентів цілком виправдав себе, бо завдяки його старанню виникло 12 товариств, декілька десятків гуртків [3, с. 93].

У матеріалах розділу «Життя краєзнавчих організацій» можна знайти багато інформації про співробітництво УКК, його журналу з багатьма органами державної влади та управління, а також з суто науковими організаціями України — Укрдержпланом, Центральним статистичним управлінням, ЦК національних меншин ВУЦВК, ЛКСМУ, Всеукраїнською Академією наук, ХІНО, Укрполітосвітою і іншими [3, с. 91]. УКК через своїх представників інколи практи-

кував відвідини і особисте ознайомлення на місці з ходом краєзнавчого руху як в Україні, так і за її межами [3. с. 93].

Співробітництво між УКК, журналом та місцевим краєзнавчим органом велось не тільки на рівні організацій, але й на персональному теж. Матеріали співпраці ілюструють статті розділу «Наш край», що мають розмаїту тематику. Дедалі частіше стали звертатись до тем, присвячених можливостям краєзнавства в індустріалізації, розвитку продуктивних сил тощо [11]. Саме в цей час стверджується погляд на краєзнавство як один із можливих засобів розвитку економіки країни, втягнення народних мас у справу організації виробництва. У зв'язку з цим, як справедливо зазначає В. Козлов, ці питання набували політичного характеру [12, с. 49]. Згодом виробниче краєзнавство відтісняє на другий план історичне краєзнавство, а за цим починають сипатись звинувачення у бік тих, хто займався останнім, недвозначно натякаючи їм на захоплення «стариною глибокою» і аполітичність. Духовна культура теж була об'єктом дослідження краєзнавців [13]. Робляться серйозні спроби дослідити людський фактор — взаємовідносини суспільства і природи, що є колом інтересів історичної демографії, історичної екології, історичної географії. Не залишилась поза увагою й природа як об'єкт краєзнавчих досліджень.

Особливою рисою розвитку краєзнавства в 20-ті роки є розробка питань, що так чи інакше торкаються національних питань [14, 1927, № 1, с. 16-17; 1927, № 2, с. 30-32; 1928, № 2-3, с. 5-8; 1928, № 6-10, с. 57-68; 1928, № 1, с. 20-25; 1929, № 3-10, с. 44-48; 1930, № 1-5, с. 8-16] та питання історії міста і села [15].

Краєзнавство і школа теж стали об'єктом уваги на сторінках нашого журналу [16].

Не слід забувати про видавничу справу й на місцях, яка з новою потугою розгорнулась після появи часопису «Краєзнавство». Свої видання в рукописному та друкованому варіантах мали Білоцерківське окружне товариство, Лубенське наукове товариство, Одеський комітет краєзнавства, Хорольський гурток краєзнавства, Ізюмський музей та багато інших.

На сторінках журналу піднімалися питання, що проливали світло і на недоліки краєзнавчого руху України. Адже не існувало єдиного в межах усїєї України суто наукового осередку, який займався б розвитком краєзнавства. Не на належному рівні знаходились узагальнення й систематизація регіональних даних для вивчення історії України в цілому. З початку 30-х років згорнули свою діяльність через вказані вище причини Український комітет краєзнавства та його журнал. Історія не відвела часу вирішити назрілі проблеми.

І все ж завдяки цілеспрямованим старанням УКК журналу вдалося стати згуртовуючою силою краєзнавчого руху. Зібравши навколо себе всіх небайдужих до краєзнавства, він сприяв зростанню різноманіття форм роботи, зміцненню зв'язку між організаціями і по вертикалі, і по горизонталі, пропаганді досвіду краєзнавчої роботи, всебічному висвітленню досягнень краєзнавства на різних ланках цієї справи, став дорадником в повсякденній роботі краєзнавців.

Даниною поваги Українському комітетові краєзнавства та журналу «Краєзнавство» стало його відродження в 1993 році. В першому (двадцять дев'ятому) номері редакція зазначає, що основне його завдання — це пробуджувати синівські почуття до батьківської домівки, до материнської пісні, і зі сторінок журналу зазвучав той же мотив, що і в першому номері за 1927 рік зі шпальт, обірваних часом.

Література

1. Перша Всеукраїнська конференція краєзнавства // Життя і революція. — 1925. — № 6, 7.
2. Доповідна записка керівника науково-дослідної кафедри мовознавства, професора ХІНО Д. Зеленіна до Наукового комітету Головпрофосвіти НКО України про «скликання краєзнавців» // ЦДАВОВВУ України. — ф. 166, оп. 2, спр. 450, арк. 85.
3. Звіт УКК на 1 січня 1929 року // Краєзнавство. — 1929. — № 6-10.
4. Резолюція організаційного зібрання общества краеведов-марксистов при Ком. Академии ЦИК СССР по докладу т. В. Карпыча о работе оргбюро по созданию общества // Советское краеведение. — 1931. — № 2.
5. Яната О. Державні завдання краєзнавства // Краєзнавство. — 1928. — № 1.
6. Зайцев Д. Методика краєзнавчої роботи. // Краєзнавство. — 1927. — № 3.
7. Данілевський А. До методики дослідження виробничих процесів на селі // Краєзнавство. — 1928. — № 1; Кравченко В. Програм вивчення гончарства // Там же. — 1927. — № 2, 3; Програм опису вивчення села // Там же. — 1927. — № 1-3.
8. Криворотченко М. Чергові завдання Українського комітету краєзнавства // Краєзнавство. — 1927. — № 1.
9. Гнатюк С. Фотографія в краєзнавчій роботі // Там же. — 1928. — № 4, 5.
10. Козаченко А. Краєзнавча бібліографія // Там же. — 1927. — № 1; Зайцев Д. Організація бібліографічної роботи в краєзнавчих осередках // Там же. — 1927. — № 3 та ін.
11. Дубняк К. Вивчення продукційних сил і краєзнавства // Краєзнавство. — 1927. — № 1; Районування й краєзнавство // Там же. — 1927. — № 2; Підвищення врожайності і краєзнавство // Там же. — 1928. — № 6-10; Закревська Г. Мінеральна сировина Київського Округу // Там же. — 1928. — № 6-10; Козубовський Ф. Геологічні досліді на Коростенщині // Там же. — 1928. — № 5; Лавренко Е. Рослинність цілинних степів

- України і їх охорона // Там же. — 1928. — № 6-10; Рудницький С. Радянська туристика // Там же. — 1928. — № 2-3; Молоків-Журський П. Кременчуцька беконна фабрика // Там же. — 1928. — № 2-3; Дослідження комун та артільей // Там же. — 1928. — № 6-10; Горват М. До справи відродження шовківництва на Харківщині // Там же. — 1929. — № 1; Сав'як І. Чинбарство м. Новомосковська // Там же. — 1927. — № 2.
12. Козлов В. Ф. Вопросы исторического краеведения в журнале «Советское краеведение» (1930–1936) // Историческое краеведение в СССР. Вопросы теории и практики. — Киев, 1991.
13. Кравченко В. Легенди і перекази волинського села // Краєзнавство. — 1927. — № 2-3; Червяк К. Килимарство на Коростенщині // Там же. — 1929. — № 3-10; Занфірова Н. З побуту Кременчучини // Там же. — 1928. — № 4-5; Казки та оповідання села Купецької // Там же. — 1929. — № 3-10.
14. Ялі С. Краєзнавча робота нацменшості // Краєзнавство. — 1927. — № 1; До справи вивчення грецького населення на Україні // Там же. — 1927. — № 2; Участь греків у революційному русі на Україні // Там же. — 1928. — № 2-3; До історії грецької колонізації на Україні // Там же. — 1928. — № 6-10; Геринович В. Вірмени в Кам'яниці // Там же. — 1928. — № 1; Євреї в Кам'яниці // Там же. — 1929. — № 3-10; Кам'янець на Поділлі // Там же. — 1930. — № 1-5.
15. Лутай Ф. До історії заснування села Жеребця на Запоріжжі та заселення Жеребецького району // Краєзнавство. — 1927. — № 3; Соловей Д. Село Кишинька // Там же. — 1930. — № 1-5; Терновський Д. До історії заселення річки Вовчої // Там же. — 1928. — № 4; Шевченко С. Село Лелеківка // Там же. — 1928. — № 1 та ін.
16. Зеленський І. Як ми готуємо вчителів-краєзнавців // Краєзнавство. — 1927. — № 13; Курило-Кримчак А. Про краєзнавчу роботу в школі // Там же. — 1928. — № 6-10; Фещенко А. Краєзнавча праця в Корсунському педтехнікумі // Там же. — 1928. — № 1.

А. В. Скоробогатов

ХАРКІВСЬКЕ МІСЬКЕ САМОУПРАВЛІННЯ В 1941–1943 РОКИ

Історія місцевого самоуправління в різних регіонах України за часів німецько-фашистської окупації раніше ніколи не була об'єктом спеціального дослідження. Це сталося тому, що зазначена проблема не відповідала тогочасним пануючим уявленням про зміст війни, виходила поза допустимий рівень знань про неї, підривала спрощений,

багато в чому схематичний, погляд на події. У результаті написана науковцями та добре відредагована цензурними відомствами історія війни ще за живих учасників та свідків тих потрясінь все більше віддалялася від реального життя у його поєднанні героїчного, трагічного та повсякденного. Безумовно, радянська історіографія зробила великий внесок у створення літопису війни. Проте багато його сторінок зазнали замовчувань або навіть перекручень. До них і повинна бути прикута сьогодні увага дослідників. Не задля створення нових ідеогем на догоду іншим правителям та часам, а заради історичної правди та людей, які перемогли фашизм.

Використовуючи політику геноциду щодо місцевого населення, гітлерівське керівництво проте добре усвідомлювало необхідність чіткої організації та регламентації його життя. Поневолена людність мала стати головним постачальником продовольства, сировини, джерелом рабської праці тощо. Для вирішення цього завдання потрібний був розгалужений апарат управління із залученням до нього представників місцевого населення. Він повинен був сприяти ліквідації певного вакууму влади перших днів окупації, стати передаточною ланкою та посередником між окупаційною владою та населенням міста. Таке завдання було покладено на Харківську міську управу, яка була започаткована вже 26 жовтня 1941 р., на другий день після повної окупації міста. На пост обербургомістра Харкова спочатку був призначений німецький оберст Петерс-Кнотте, а його цивільним замісником та головою міської управи професор технологічного інституту О. І. Крамаренко. У січні 1942 р. посада першого була ліквідована, і О. І. Крамаренко став обербургомістром міста.

Про першого бургомістра Харкова О. І. Крамаренка, на жаль, залишилося мало відомостей. З його особистої анкети періоду окупації відомо, що народився він у 1882 р. У місті Кременчуці Полтавської губернії. Отримав вищу освіту. У 1910–1931 рр. працював головним інженером різних підприємств силікатної, газової та вугільної промисловості. У 1931–1941 рр. працював професором ряду вузів Харкова. Був жонатий, мав двох дітей [1, оп. 3, спр. 79]. Історія його призначення бургомістром Харкова і зараз залишається мало-з'ясованою. Існує щодо цього декілька версій, у тому числі й майже фантастична [2, с. 85; 3, с. 144].

На протязі всього періоду окупації військова влада була головним чинником формування структури та складу Харківської міської управи (ХМУ), визначення її функцій. Вона затверджувала її керівників та штати, регулярно провадила чистки та труси складу

ХМУ, полюючи за прихованими та вдаваними радянськими агентами, карала за службові злочини та інше. Сам перший голова ХМУ став жертвою репресій з боку німців і за неповністю з'ясованими обставинами був ними розстріляний.

Останнім часом у літературі з'явилась нова версія усунення та фізичної ліквідації О. І. Крамаренка. Мабуть, з матеріалів республіканської СБУ стало відомо, що у травні 1942 р. агент НКДБ А. Іванцова за завданням органів держбезпеки та користуючись далекими родинними зв'язками з О. І. Крамаренком, запропонувала обербургомістру співробітництво з радянською розвідкою. Після категоричної відмови з його боку радянська агентура у місті нібито сповістила гестапо про цю зустріч. Гітлерівці не забарилися з розправою, не вдаючись у подробиці [4, с. 41].

Ми не маємо можливості заперечити або підтримати цю версію. Цілком ймовірний загальний напрям подій. Проте деякі сумніви мають місце. Йдеться про головний факт розправи КДБ над Крамаренком-обербургомістром не раніше травня, а реальніше червня 1942 р. Відомі нам документи безумовно стверджують, що вже 21 квітня (і що абсолютно точно, 28 квітня) обербургомістром міста був О. П. Семененко. Відомо також, що після зняття з посади обербургомістра О. І. Крамаренко працював ще деякий час як голова науково-технічної ради і тільки, мабуть, в серпні 1942 р. був заарештований і розстріляний. Тому, якщо візит радянської розвідниці відбувся у травні 1942 р., то до Крамаренка — вже тільки голови науково-технічної ради, до чоловіка, який швидко котився під гору у свій кар'єрі. Що стосується доцільності провокації з боку КДБ у той час, коли стрімкий старт у погоні за кріслом обербургомістра взяв ідейний супротивник більшовизму О. П. Семененко, то тут теж існують серйозні питання. Проте дії КДБ і раніше не були логічними [1, оп. 2 спр. 1].

Значний тиск на будову ХМУ завдавали різні політичні угруповання, перш за все місцеві націоналісти. Усередині і навколо ХМУ та районних бургомістратів точилася гостра боротьба між угрупованнями різної політичної орієнтації: групою Крамаренка-Кублицького, місцевими націоналістами-доленківцями, дворянами та іншими. Ця боротьба за переважний вплив на німецьку окупаційну владу, за керівні посади у місцевому самоуправлінні, а також діяльність радянських агентів та націоналістичних груп, відверта корумпованість широких кіл владних структур визначили нетривкість самої ХМУ. Постійні реорганізації, структурні перебудови, намагання скоротити численні штати, звільнення деяких осіб, — найбільш характерні риси організаційного життя ХМУ,

особливо впродовж 6-місячного правління О. І. Крамаренка. Прихід до влади в кінці квітня 1942 р. О. П. Семененка означав перемогу у напруженій боротьбі добре згуртованих, дисциплінованих націоналістичних кіл, які об'єдналися навколо В. А. Доленка.

О. П. Семененко народився у 1898 р. в Єлисаветграді (Кіровограді). Закінчив гімназію, студіював право й був адвокатом у Харкові. У 30-і роки звинувачувався у націоналізмі, був заарештований. З початку окупації працював у ХМУ, очолював правничий відділ. Входив до складу Громадського комітету В. А. Доленка [3, с. 5-6].

Структура харківського міського самоуправління включала ХМУ та районні бургомістрати. У складі ХМУ, яка налічувала біля 400 чол., були утворені відділи [1, оп. 1, спр. 5, арк. 80-103]. В кінці 1941 р. їх було 19 — адміністративний, персональний, пропаганди, земельний, фінансовий, міського господарства, торгівлі, промисловості, житловий, охорони здоров'я, культури та освіти, праці, статистики, релігійний та інші [1, оп. 3, спр. 3, арк. 10]. Деякі з них проіснували недовго та були ліквідовані або реорганізовані. Така доля спіткала відділи пропаганди, релігійний, праці [1, оп. 1, спр. 5, арк. 73; 5]. Вони не відповідали німецьким уявленням про самоврядування поневоленого народу, або їх функції просто були перебрані німцями. Проте більшість відділів функціонувала до серпня 1943 р.

Міській управі та її відділам були підпорядковані районні бургомістрати, яких спочатку налічувалось 19 — у відповідності з довоенними підрайонами міліції. Пізніше — з 1 липня 1942 р. — у зв'язку зі зменшенням населення міста О. П. Семененком було проведено реорганізацію управління містом. Райбургомістрати були утворені на базі старих природних районів: Нагірного, Немишлянського, Петинського, Квітки-Основ'яньського, Благовіщенського, Ново-Баварського, Холодногірського, Тракторного, Павлівського — усього 10 райбургомістратів [1, оп. 4, спр. 11, арк. 38]. У результаті чисельність співробітників райбургомістратів зменшилась з 1226 до 585 чол. [1, оп. 4, спр. 1, арк. 29].

Звикла до існування сильної державної влади, різних її інституцій, людність міста, особливо та її частина, яка була невдоволена колишніми порядками, покладала певні надії на місцеве українське самоврядування, вбачала в ньому зародки української державності, гаранта та захисника прав поневоленого населення Харкова. Розвиткові такого погляду на події сприяли численні чутки про утворення у Києві українського уряду на чолі з Винниченком, Бандерою або Скоропадським [5]. Ці надії живилися деякими зовнішніми прик-

метами існування національної влади на початку окупації: була створена нібито «своя» установа, де на вході висів жовто-блакитний прапор, де використовувалась рідна мова, службовці були одягнуті в національні костюми тощо. Проте дуже скоро стало ясно, що ХМУ не має самостійності, що вона повністю підпорядкована військовій владі. Поряд з головою ХМУ розташувався кабінет особливоуповноваженого німецької влади міста, без згоди та підпису якого жодна постанова ХМУ не мала сили.

Згідно з тимчасовим положенням на ХМУ було покладено німцями такі обов'язки:

- налагодження громадського ладу та спокою і проведення боротьби зі зламанням постанов військового командування;
- керівництво обліком та реєстрацією руху людної;
- проведення заходів з охорони громадського та приватного майна;
- керівництво протипожежною справою;
- реєстрація актів громадського стану: народжень, смерті, шлюбів та розлучень (через контору метрик);
- керівництво підприємствами та закладами міського впорядкування (водогін, транспорт тощо);
- проведення обліку промислових, торговельних і транспортних підприємств;
- керівництво роботою ринків і регулювання торгівлі на території міста;
- керівництво управлінням житлового та нежитлового фондів;
- організація культурно-соціальних закладів [1, оп. 4, спр. 1, арк. 9].

Аналіз функцій ХМУ та засобів їх реалізації свідчить про їх обмежений характер та зумовленість німецькими потребами. І хоча керівництво ХМУ намагалося певною мірою вийти за ці жорсткі рамки, останнє слово завжди належало окупаційній владі.

Головним завданням, покладеним німцями на місцеве самоуправління, було безумовне та повне виконання їх наказів, активне сприяння у встановленні поліційного порядку в місті. З цією метою з самого початку у складі органів місцевого самоуправління були утворені окремі силові структури, невеликий слідчо-репресивний апарат. На них були покладені деякі поліційні функції знешкодження ворогів «великого рейху», у тому числі виявлення, реєстрація та передача до репресивних німецьких органів учасників радянського опору, членів партії, співробітників НКВС та інші. Наприклад, у складі групи охорони 17 райбургомістрату у січні 1942 р. існували такі підрозділи:

- група з виявлення комуністів, партизан, саботажників;
- група з виявлення всіх підозрілих та неблагонадійних осіб;
- група з перевірки виконання наказів військового командування та ХМУ, видачі перепусток;
- вартова група [1, Ф. 3079, оп. 3, спр. 111, арк. 1].

У грудні 1941 — січні 1942 р. органи місцевого самоуправління приймали участь у масових акціях гітлерівців щодо депортації харківських євреїв у гетто. На протязі 1942–1943 р. вони приймали участь в організації депортації співгромадян до Німеччини і т.д.

Поряд із завданнями виключно воєнного часу бургомістрати мали на меті організацію та підтримку елементарного на той час громадського порядку. Вони повинні були давати дозвіл на прописку прибулих у Харків людей, вирішувати справи про видачу громадянам паспортів, посвідчень особи, метричних довідок, перепусток, доглядати житлове господарство, піклуватися про впорядкування території району, додержання її санітарного стану, поховання співвітчизників, боротися за чистоту звичаїв тощо.

Важливою функцією місцевого самоуправління було відновлення харківської промисловості та взагалі економіки області, на яку німецька влада покладала великі надії. З цією метою у складі ХМУ було утворено низку господарчих відділів. Однак результати їх діяльності були незначними. Поступово, з відродженням окремих підприємств, набирав оберт процес переходу їх до відомства Вікадо. На решті малих підприємств ХМУ намагалась відновити дрібне виробництво. За перший квартал 1942 р. підприємства індустріального відділу ХМУ виробили 24 кожухи, 200 жилетів, 1779 рукавиць, 528 тілогрійок, 15 чоботів, 503 лопати, 71 відро, 49 мисок алюмінієвих, 136 каструль, 367 чавунів, 110 сковорід, 104437 одиниць фаянсового посуду та деякі інші товари [1, оп. 1, спр. 49, арк. 33].

Певних зрушень місцеве самоуправління досягло у відбудові комунального господарства міста, його інфраструктури. Поліпшився у порівнянні з кінцем 1941 р. вигляд міста, його санітарний стан, запрацювали домоуправління, вийшли на роботу візники, двірники та ін. Проте ці аспекти діяльності ХМУ цікавили німецьку владу лише з точки зору збереження пропускнуої спроможності харківських шляхів, впорядкування житла для вояків, відносно задовільної епідеміологічної обстановки у місті. Інтереси людності міста завжди були відсунуті на другий план. Їх задоволення, хоча б і часткове, залежало від сміливості, взагалі морального обличчя можновладців, від їх настирливості в умовах жорстокого режиму провадити політику на користь свого народу.

Важливою сферою діяльності ХМУ була розбудова національного життя, проведення українізації апарату управління, впровадження української мови у діловодство, усі сфери життя та спілкування, розбудова української культури та освіти. ХМУ прийняла низку постанов, спрямованих на зрушення з місця цього питання. Серед інших — постанову «Про надання українського лиця міській управі» [1, оп. 2, спр. 1, арк. 1], за якої всі розмови та листування ХМУ повинні були провадитися виключно українською мовою, яка вимагала приймати на роботу лише осіб, що досконально знають українську мову, та перевірити весь наявний апарат щодо її знання.

Проте українізація апарату влади наштовхувалась на значні перешкоди. 9 березня 1942 р. О. І. Крамаренко підписав листа до бургомістратів та інших офіційних установ міста. «З великим соромом для нас всіх, — йшлося в ньому, — та з цілком зрозумілим гнівом українського людства трапляється чути по деяких установах, навіть в районних управах, розмови російською мовою з боку урядовців, які ніби-то соромляться своєї рідної мови... Це неприпустимо, цього не мусить бути. Тому наказую категорично заборонити надалі будь-кому з урядовців розмову російською мовою в службовий час в установі» [1, Ф. 3069, оп. 1, спр. 2, арк. 47].

Життя поставило перед ХМУ найголовніше завдання — зберегти населення міста у страхотливих умовах чужоземної окупації. І якщо політичний вплив ХМУ на німецьку владу, її репресивні заходи були край обмеженими, порятунок населення від голодної смерті мав стати найголовнішим у її діяльності. Треба було негайно організувати заготівлю та постачання населенню міста продуктів харчування, налагодити будь-яку торгівлю ними та товарами широкого споживання. Проте вирішити це найболючіше питання, особливо до літа 1942 р., ХМУ не спромоглося. Дещо було зроблено у відродженні великої державної та кооперативної торгівлі. Але ця торгівля у зазначний час істотно не впливала на стан населення міста, бо вона була край обмеженою [1, оп. 1, спр. 52; 8]. Організованого постачання хліба у місто майже не було, а приватна торгівля перейняла значною мірою спекулятивний характер та німецьку спрямованість, що, безумовно, позначилось на високих цінах, недосяжних для зубожілих харків'ян. Головним джерелом продуктів споживання залишався базар, дуже слабо регульований, з його законами і вдачею, та міньба на селі. Врятування від голодної смерті стало справою самих харків'ян. Приблизно з літа 1942 р. стан справ з продовольством став дещо покращуватися. Були введені продовольчі картки. Проте і за цих умов матеріальний стан

населення був виключно скрутний, а харчування край недостатнім. В особливо тяжкому становищі перебували старі та діти, які майже не мали джерел до існування і не пережили окупації Харкова.

Певні зрушення мали місце у діяльності ХМУ в соціально-культурній сфері. Відділом освіти ХМУ були відкриті дозволені німцями початкові школи для дітей та деякі заклади культури, а також окремі лікувальні установи міста. Проте брак коштів, руйнування та політика військової влади зумовили їх злидений загальний матеріальний стан.

Харківське міське самоуправління сильно лихоманило на протязі усього правління О. І. Крамаренка. 6-місячна діяльність ХМУ під його керівництвом була найтяжчою в її історії. Поряд з певними зрушеннями, накопиченням досвіду в її діяльності позначилась низка хиб та прогалин, які особливо підкреслювалися опонентами О. І. Крамаренка та й німецькою владою. Головним з них були, як підкреслювалося, незадовільні в цілому наслідки роботи окремих відділів [1, оп. 1, спр. 52, арк. 3].

Докорінних змін у структурі та діяльності місцевого самоуправління не сталося й у ХМУ, так би мовити, другого складу, коли її очолював О. П. Семененко, хоча гострота боротьби всередині міського самоуправління дещо пригасла [1, оп. 1, спр. 5, арк. 80-103]. Взавши собі за мету будь що зберегти рештки міського самоуправління, тісно узгоднюючи свою діяльність із загальним німецьким напрямом, декларуючи широкий похід проти комуністичних залишків та службових зловживань всередині міського самоуправління, нова міська влада намагалася виключно легальними шляхами розбудувати українське обличчя міста, встановити в ньому громадський порядок, дбати про розвиток початкової освіти, культурних закладів та церкви, про постачання населення продовольством. На її діяльності в цей період сильно відбивалися зовнішні чинники — німецька окупаційна влада та близькість радянсько-німецького фронту.

На діяльності ХМУ серйозно позначалася смертельна хвороба, властива взагалі усім владним структурам. Йдеться про корупцію, хабарництво, інші посадові злочини. Бургомістр 2-го району О. І. Волков був членом приватного товариства «Техніка» та передав йому державне майно. Він також «позичив» з каси бургомістрату великі на той час гроши — 16 тис. крб., та не повертав їх на протязі 4-х місяців. Бургомістр 5-го району Скринник відремонтував власний будинок за рахунок місцевого самоуправління, був членом приватної артілі та до-

помогав їй збагачуватися. Декілька співробітників торговельної бази 11-го райбургомістрату були залучені до приватного товариства «Люкс», організованого жінкою бургомистра І. Й. Мошинця. Вони постачали товариство державними товарами. Таких прикладів можна навести чимало. Після приходу до влади О. П. Семененко намагався побороти цю хворобу, але тільки на певний час обмежив її поширення і остаточного успіху не мав [1, оп. 4, спр. 13, арк. 76; спр. 805, арк. 10].

Діяльність органів місцевого самоуправління у Харкові не могла задовольнити ні німецьку владу, ні широкі верстви населення. Німецьку владу — через обмежений вплив міського самоуправління та авторитет серед населення міста, палахкотіння інтриг та боротьбу різних груп всередині ХМУ і райбургомістратів та діяльність більшовицьких агентів, неспроможність відновити індустрію міста, безумовно і точно в термін виконувати накази військового командування.

Населення міста після нереалізованих перших надій на реальне самоврядування, захист його інтересів перед німцями, взагалі справедливую та порядну владу в місті мало нагоду переконатись у її безвладності, повній підпорядкованості німцям, причетності до їх репресивних акцій. «Новий порядок», встановлений у місті окупантами, з його наругою над людиною та шибеницями, пов'язувався простою людиною і з українською поліцією, і бургомистрами. Ця влада не гарантувала права на життя навіть маленькому слухняному чоловіку, не могла нічого зробити, щоб дати йому хоч трішки хліба.

У неспроможності організувати життя населення міста різні політичні сили звинувачували міське самоуправління. З боку радянського руху опору — у колабораціонізмі та крайньому націоналізмі, з боку радикальних речників національної ідеї — у поміркованості та тісній співпраці з німцями, зраді національних інтересів. Нарешті, звідусіль їх звинувачували у корупції. Вузол протиріч затягувався. Місто очікувало на перемену — звільнення від німецько-фашистських окупантів.

Література

1. Харківський облдержархів. Ф. 2982.
2. Олександр Семененко. Харків, Харків... — Харків; Нью-Йорк, 1992.
3. Український засів. — 1993. — № 5.
4. Коваль М. В. «Просвіта» в умовах «нового порядку» (1941–1944 рр) // Український історичний журнал. — 1995. — № 2.
5. Архів Управління Служби безпеки України по Харківській області.

А. А. Чувпило

НОВЫЙ ВЗГЛЯД

НА ПОЛИТИЧЕСКУЮ ПОЗИЦИЮ

С. Ч. БОСА В 1938 г.

Субхас Чандра Бос (1897–1945) — видный деятель Индийского национального конгресса (ИНК), один из лидеров левого крыла освободительного движения. Его мировоззрение и деятельность, а также характерные особенности личности являются предметом острых споров не только среди специалистов, но и всех тех, кто интересуется историей борьбы народов Индостана за независимость. Между тем в советской историографии об этом талантливом, неоднозначном и весьма противоречивом человеке содержатся лишь самые общие сведения, а в оценке деятельности преобладают обобщения без анализа каждого конкретного случая и выделения отдельных этапов и периодов (исключение составляют: [1, с. 99, 105, 257, 315; 6, с. 177, 179, 185, 191; 7, с. 46, 101, 118]).

В данной статье ставится задача частично восполнить этот пробел, выделив небольшой по времени, но весьма насыщенный и бурный конгрессистский период жизни С. Ч. Боса, который стал вершиной его политической карьеры в ИНК и во многом определил его позицию в годы второй мировой войны, когда он, разочарованный политикой правых лидеров партии, при содействии оккупировавших Бирму японцев возглавил в эмиграции «Правительство Свободной Индии» и «Индийскую национальную армию» (ИНА), поставив целью насильственное свержение английского господства в Индии (подробно см.: [10]).

1938 год характеризуется довольно-таки напряженной политической обстановкой в крупнейшей колонии мира. В Конгрессе, возглавлявшем индийское национально-освободительное движение и ориентировавшемся исключительно на гандистские ненасильственные формы борьбы [8], преобладали умеренные и правые руководители, которые основное внимание уделяли парламентской деятельности и нормальному функционированию кабинетов министров, созданных конгрессистами в большинстве провинций после их победы на выборах 1937 г. Отказ конгрессистского руководства от активной борьбы с колонизаторами, а также участвовавшие случаи сотрудничества министров-конгрессистов с властями вызвали значительное недовольство в Конгрессе, представлявшем собой в то время пестрый блок различных политичес-

ких сил, объединенных идеями национального освобождения в их гандистской интерпретации.

На волне этого недовольства и резкого обострения разногласий в рядах ИНК его президентом в январе 1938 г. был избран один из лидеров левого крыла С. Ч. Бос, находившийся на лечении в Австрии [12, с. 331; 14, с. 166]. Его тогда отличала страстная непримиримость к колониализму, горячий патриотизм, острое недовольство политикой партийных вождей, стремление всеми средствами активизировать борьбу за независимость и намерение извлечь максимум выгоды для Индии от будущих военных затруднений Англии в Европе. В интервью газете «Дейли Уоркер» С. Ч. Бос определил целями Конгресса независимость и социализм [23, 1938, 24 янв.].

Вернувшегося на родину в начале февраля 1938 г., накануне очередной сессии ИНК в Харипуре, С. Ч. Боса восторженно встречали огромные толпы народа. Во время его публичных выступлений собирались тысячи людей, с энтузиазмом одобрявших призывы нового главы Конгресса к решительным и смелым действиям в борьбе за свободу [22, 1938, 15 февр.]. Главное внимание он уделял вопросу введения «Федеральной схемы» — первой части закона об управлении Индией 1935 г., на основе которого вся власть в Британской Индии полностью сохранялась в руках англичан [11, с. 323-376]. Категорически высказываясь против принятия «Федеральной схемы» Конгрессом, С. Ч. Бос выдвинул энергичную борьбу против нее основной задачей своей деятельности на посту президента, обещая придерживаться законных и мирных средств. В числе других вопросов, представлявших особую важность для ИНК, он выделял проблемы всех общин, населявших Индию, и сложную международную обстановку, надеясь использовать ее в интересах индийского национально-освободительного движения [21, с. 73-74].

Первые же шаги С. Ч. Боса в качестве главы ИНК вызвали недовольство и раздражение у правых, возглавляемых В. Пателем и Ч. Раджагопалачарией, и привели к обострению идейно-политической борьбы среди конгрессистов [12, с. 331]. Она развернулась уже на сессии в Харипуре (провинция Гуджарат), состоявшейся 19-21 февраля 1938 г. Сторонники президента, представленные несколькими левыми группами и поддержанные значительной частью делегатов, потребовали изменения политического курса партии, но встретили мощное противодействие со стороны консерваторов. Основными вопросами, вокруг которых велась острая полемика на сессии, стали следующие: отношение конгрессистов к введению «Федераль-

ной схемы», к рабочим и крестьянским организациям, международным событиям, демократическому движению в княжествах, деятельности конгрессиистских правительств, к вопросу превращения Конгресса в орган единого национального фронта [20, с. 443-444].

Взгляды радикальной части делегатов сессии, выступивших против сотрудничества с властями и за активизацию борьбы с ними, нашли свое полное отражение в традиционном обращении президента к сессии, которое он произнес 19 февраля 1938 г. [19, с. 303-326]. Само название обращения «Индия для индийцев» подчеркивало огромное желание оратора видеть свою родину свободной и независимой. Начав выступление с характеристики положения в Британской империи, С. Ч. Бос пришел к пророческому выводу, что ее неминуемо постигнет трагическая участь всех великих империй прошлого, существовавших за счет порабощения и эксплуатации множества населявших их народов и распавшихся под мощными ударами внутренних или внешних врагов. Он обратил внимание на неразрывную связь между господством класса капиталистов в метрополии и угнетением колоний, привел слова В. И. Ленина о порабощении Англией огромного количества наций, подчеркнул, что английская аристократия и буржуазия процветали благодаря грабежу множества колоний, достижение независимости которыми нанесет тяжелый удар по правящим классам Англии и ускорит установление в ней социалистического строя. При этом не исключалась возможность образования на месте Британской империи федерации свободных наций, но при условии освобождения англичан от капиталистической эксплуатации и превращения Великобритании в социалистическое государство [19, с. 303-305]. Четкой конкретизации понятия «социалистическое государство» дано не было, но скорее всего имелось в виду что-то близкое его советской тоталитарной модели.

Далее руководитель партии проанализировал политику колонизаторов в Индии, резко ее осудив; осветил освободительное движение в стране, отметив, что союзником индийского народа в борьбе с иностранными угнетателями является Советская Россия, «само существование которой наполняет ужасом сердца представителей правящих классов в любой империалистической державе» [19, с. 306]. Здесь же говорилось о потере былого могущества Англии, утратившей свое монопольное положение «владычицы морей», рост сил индийского освобождения, о необходимости решения проблемы меньшинств и борьбы против введения «Федеральной схемы». С. Ч. Бос

призвал ИНК отказаться от реформизма и конституционализма, использовать любую возможность для подготовки к кампании гражданского неповиновения, целью которой должно стать завоевание Индией полной независимости [19, с. 306-310].

После ухода англичан из страны Конгресс, по мнению С. Ч. Боса, должен был взять власть в свои руки и провести национальную реконструкцию, предполагавшую политические, социально-экономические и культурные преобразования. В качестве первых шагов индийского правительства предусматривалась ликвидация нищеты, голода, болезней и организация производства и распределения на основе социалистических принципов. В дальнейшем намечалось провести аграрную реформу, ликвидировав введенные англичанами земельно-налоговые системы, помещичье землевладение, все виды задолженностей крестьян, предоставив им кредиты и развивая кооперативное движение на селе, провести индустриализацию Индии. Для разработки плана ее экономического развития, предусматривавшего создание и расширение госсектора и установление контроля государства над экономикой, предлагалось создать комитет по планированию, который должен был определить основные направления и формы индустриализации, преследуя цель социализации промышленности и сельского хозяйства. Президент считал, что комитет по планированию мог развернуть свою деятельность еще до завоевания независимости [19, с. 315].

Обращение главы ИНК содержало и программу деятельности конгрессистов на 1938 год. Он призвал членов партии посвятить себя борьбе против введения «Федеральной схемы», проводить агитационно-пропагандистскую работу в народе, сотрудничать с организациями рабочих и крестьян, добиваясь их присоединения к Конгрессу, наладить тесные отношения со всеми антибританскими силами в стране, преследуя цель превращения ИНК в орган единого национального фронта, поддерживать демократические движения в княжествах, бороться за освобождение всех политзаключенных, налаживать контакты с соседями Индии. Полностью согласившись с программой, созданной внутри Конгресса в 1934 г. — Конгресс социалистической партии (КСП) (подробно о ней см. [15]), — С. Ч. Бос настоятельно советовал левым группировкам конгрессистов преодолеть острые разногласия и объединиться в одну партию, социалистическую по своему характеру [19, с. 316-326]. При этом он заявил: «Хотя социализм не является для нас непосредственной целью, тем не менее, пропагандируя его сейчас, мы будем готовить страну

к социалистическим преобразованиям после завоевания политической независимости» [19, с. 322].

Выдвинутая С. Ч. Босом программа построения независимого индийского государства, провозглашавшая желательность социалистических преобразований в свободной Индии, несмотря на декларативность многих ее положений и симпатии ее автора к советской модели социализма, не встретила особых возражений у делегатов сессии, поскольку социалистические идеи в различной интерпретации, начиная от фабианства и кончая марксизмом, к концу 30-х годов уже пользовались немалой популярностью у значительной части конгрессистов, находившихся под влиянием Дж. Неру (о нем см. [2; 3]). Однако борьба развернулась при обсуждении вопросов об отношении конгрессистов к введению «Федеральной схемы», движению крестьян и их организациям, борьбе населения княжеств за демократические преобразования и независимость, а также международным событиям, оказывавшим все большее влияние на колониальную политику Англии. Наибольшее противостояние возникло при обсуждении вопроса о введении «Федеральной схемы». Правые, возглавляемые В. Пателем и Ч. Раджагопалачарией, склонялись к мысли о возможности заключения компромисса с властями, если он будет выгодным и почетным для Конгресса, то есть колонизаторы пойдут на какие-то существенные уступки. Левое крыло, группировавшееся вокруг президента, отвергало «Федеральную схему» в целом и настаивало на подготовке партии и страны к решительной борьбе против ее введения, не выдвигая англичанам никаких предварительных условий. Ораторы, отстаивавшие подобную точку зрения, возлагали большие надежды на грозящие Англии затруднения в предстоящей большой войне в Европе [20, с. 443-444]. Большинство делегатов поддержало антифедералистов. В резолюции, принятой сессией, говорилось о необходимости активного сопротивления конгрессистов введению федерации и развертывания массовой борьбы в случае ее введения [9, с. 565-566]. Во всех других резолюциях также нашли отражение предложения сторонников С. Ч. Боса [21, с. 78-80]. Тем самым съезд конгрессистов показал растущее влияние левых.

После Харипурской сессии С. Ч. Бос отправился в длительное агитационно-пропагандистское турне по Индии. Посещая одну провинцию за другой, он везде выступал с пламенными речами, призывая народ готовиться к длительной и упорной борьбе за независимость, высказывался в пользу решительных действий, много времени уделял изложению своих взглядов, разъяснению принятых в Харипуре реше-

ний, программы ИНК и его будущей политики. Его восторженно встречали огромные толпы людей, в атмосфере огромного энтузиазма проводились публичные митинги и демонстрации, а антибританские высказывания сопровождалось одобрительными возгласами. Горячую поддержку индийских патриотов вызвало заявление конгрессистского президента на митинге в Калькутте о том, что пришло время предъявить Великобритании единые требования всех жителей Индостана, против которых она окажется бессильной. После этого в Читтагонге против С. Ч. Боса была организована провокация, в результате которой он получил легкую травму [19, с. 221; 21, с. 102].

Укрепление позиций левых сил в крупнейшей общеиндийской политической организации, пропагандистская кампания С. Ч. Боса, особенно его призывы к решительным действиям в борьбе за независимость, хотя и не выходя за рамки ненасилия, привели весной и летом 1938 г. к резкому обострению внутрипартийной борьбы в ИНК. При этом в конгрессистском руководстве происходила глубокая подспудная борьба, почти незаметная для широких слоев партии и общественного мнения, практически не проявлявшаяся в открытых активных выступлениях, скорее на аппаратном уровне, но имевшая большое значение как для судьбы Конгресса в целом, так и его левого крыла в частности. Она особенно обострилась после возвращения С. Ч. Боса из поездки по стране, когда он, поддержанный многими конгрессистами, предпринял ряд серьезных попыток решительно изменить политический курс партии в центре и на местах, но натолкнулся на упорное противодействие консервативных сил, ожидавших от колонизаторов существенных уступок в вопросе введения федерации [19, с. 221].

Противоречия достигли своей кульминации в конце июня — начале июля 1938 г., когда умеренные и правые деятели выступили с предложением провести в Лондоне тайные переговоры с высокопоставленными английскими политическими деятелями по вопросу введения федерации. Все попытки президента ИНК помешать заключению закулисной сделки с колонизаторами, не делая ее достоянием гласности, закончились неудачей. Тогда, 8 июля 1938 г., он выступил с обращением к народу, в котором резко протестовал против соглашательских планов большинства лидеров партии и угрожал уйти с поста ее президента, чтобы всецело посвятить себя борьбе против введения «Федеральной схемы» [24, 1938, 10 июля]. Назревал скандал, которого еще не знала история Конгресса с момента его основания. В результате сторонники заключения очередного компромисса с вла-

стями вынуждены были отказаться от своих планов, а С. Ч. Бос и его окружение получили значительно большую свободу действий.

Ведя борьбу за изменение политического курса ИНК, С. Ч. Бос большое значение придавал достижению единства всех левых сил в партии, прекрасно понимая, что их разобщение приведет к перегруппировке сил в пользу правых. Несмотря на огромную занятость и резко ухудшившееся состояние здоровья осенью 1938 г., президент уделил много внимания преодолению существовавших среди левых группировок острых разногласий, установлению тесного сотрудничества между ними и в конечном счете — их объединению с целью выработки плана решительных совместных действий для завоевания независимости. Благодаря усилиям С. Ч. Боса, а также поддержавшего его другого лидера левого крыла ИНК Дж. Неру, вернувшегося осенью 1938 г. из длительной поездки по европейским странам, удалось достичь принципиальной договоренности о необходимости проведения первой конференции левых для решения вопроса об их единстве. Однако ликвидировать противоречия внутри левого крыла С. Ч. Босу, как и Дж. Неру, не удалось. Они оставались в отношениях между конгресс-социалистами и коммунистами, входившими в то время в КСП и соответственно в Конгресс, между различными фракциями КСП; вскоре довольно сильное напряжение возникло также в отношениях С. Ч. Боса и Дж. Неру, вызвав в конечном счете между ними скрытую неприязнь [13; 15, с. 66-68].

Особого внимания заслуживают и настойчивые попытки С. Ч. Боса изменить характер деятельности провинциальных конгрессистских правительств, проводивших политику, далеко не всегда отвечавшую национальным интересам. Некоторые из них вообще стали сотрудничать с властями, что вызывало недовольство конгрессистов и общественности. Глава ИНК несколько раз встречался с премьер-министрами конгрессистских правительств, отдельными министрами, проводил с ними совещания и конференции, в ходе которых вносил предложения о необходимости координации деятельности всех кабинетов министров, созданных конгрессистами, и проведения ими единой политики, отвечавшей интересам Индии и ее народа, помогал урегулированию конфликтных ситуаций с колониальной администрацией в Ассаме, Соединенных провинциях и Центральных провинциях, требовал от Рабочего комитета и Всеиндийского комитета Конгресса значительно больше внимания уделять деятельности провинциальных правительств и оказывать им всю необходимую помощь [14, с. 284-285; 19, с. 224; 21, с. 92-97].

Первостепенное значение С. Ч. Бос придавал индустриализации страны и планированию ее экономического развития [17, с. 293-295]. Он разработал подробную программу национального планирования, преследовавшую цель индустриализации Индии, ознакомил с ней сначала премьер-министров провинциальных конгрессистских правительств, а затем, получив согласие Рабочего комитета, провел в Дели 2-3 октября 1938 г. конференцию министров промышленности в конгрессистских кабинетах, которая приняла решение о создании Национального комитета по планированию, включавшего 27 подкомитетов. Определение его состава и назначение председателя конференции поручила С. Ч. Босу [19, с. 223; 21, с. 97]. В итоге председателем комитета стал Дж. Неру, а в его состав вошли «трезво мыслящие представители крупного капитала», «социалисты и лица, близкие к коммунизму» [4, с. 429], которые занялись разработкой плана экономического развития Индии. По словам С. Ч. Боса, правые восприняли решение о создании Комитета по планированию с недовольством, рассматривая его деятельность как «угрозу целям и задачам Всеиндийской ассоциации деревенских ремесел, созданной Махатмой Ганди» [19, с. 224].

Недовольство и активное противодействие правых вызывали также другие действия С. Ч. Боса, в частности, развязанная им осенью 1938 г. кампания в поддержку демократического движения в княжествах [18, с. 308-309], и в особенности пропагандистская деятельность руководителя ИНК по поводу выработки отношения партии к предстоящей мировой войне, приведшая к резкому обострению идейно-политической борьбы среди конгрессистов. С. Ч. Бос и значительная часть поддержавших его левых, выступив категорически против участия Индии в войне, считали необходимым использовать военные трудности Англии для завоевания независимости. Правые тоже возражали против вовлечения страны в военные действия, ссылаясь на приверженность ИНК доктрине ненасилия, но, боясь потерять министерские посты, под разными предлогами отказывались принять решение о развертывании массового движения в случае вовлечения Индии в войну [12, с. 336; 16, с. 580]. Вопрос об отношении к войне специально обсуждался Рабочим комитетом 24-26 сентября 1938 г. [24, 1938, 25-28 сент.]. В острой борьбе победили правые, поддержанные Ганди.

Потерпев поражение на заседании Рабочего комитета, С. Ч. Бос совершил еще одну пропагандистскую поездку по стране, во время которой призывал народ готовиться к предстоящей борьбе за независимость, определив ее началом развертывания широкомасштабных

военных действий в Европе с участием Англии [12, с. 332]. Его снова восторженно встречали огромные толпы людей, демонстрируя свою поддержку решительности президента. Увидев желание народных масс бороться за освобождение страны, С. Ч. Бос в конце 1938 г. выступил с «Планом действий», привлёкшим внимание индийской и зарубежной общественности. Он предусматривал предъявление английскому правительству ультиматума о предоставлении Индии полной независимости в шестимесячный срок. В случае отказа удовлетворить его, С. Ч. Бос предлагал начать кампанию гражданского неповиновения. Президент Конгресса заявил: «Мы хотим «пурна сварадж» (полной независимости) как можно быстрее, и для того чтобы добиться его, нам самим нужно проявить инициативу» [5, с. 363].

«План действий» получил поддержку всех левых групп в ИНК и большинства участников антиколониального движения, которые, одобряя его в целом, вносили в него лишь незначительные дополнения. Наоборот, правые лидеры партии, по-прежнему отстаивавшие политику выжидания, подвергли «План действий» критике, выступив против предъявления колонизаторам какого-либо ультиматума, считая его преждевременным. Их недовольство деятельностью С. Ч. Боса в конце 1938 г. достигло своей кульминации. Поэтому левое крыло, не без оснований надеявшееся добиться принятия «Плана действий» на очередной сессии ИНК, выдвинув кандидатуру С. Ч. Боса еще на один президентский срок, встретило активное противодействие правых [20, с. 447]. Дискуссия о личности президента, развернувшаяся среди конгрессистов в конце 1938 — начале 1939 гг., проходила в обстановке острейших разногласий. Нечто подобное в истории Конгресса наблюдалось только в 1907 г., накануне сессии в Сурате, когда произошли бурные столкновения по вопросу о кандидатуре президента партии между сторонниками Б. Г. Тилака и Р. Б. Гхоша, приведшие к расколу ИНК и уходу из него крайних [20, с. 447; 21, с. 104]. Правые выдвиженцы (сначала А. К. Азад, а затем Б. П. Ситарамая) не смогли соперничать всерьез с С. Ч. Босом, и на выборах, состоявшихся 29 января 1939 г., он победил с большим преимуществом, набрав 1580 голосов, а его противник Б. П. Ситарамая, хотя и поддержанный М. К. Ганди, — лишь 1375 [14, с. 268; 17, с. 295; 19, с. 80-85]. Однако на этом борьба в Конгрессе не закончилась, и в конце концов С. Ч. Бос, не выдержав натиска правых, вынужден был 30 апреля 1939 г. уйти с поста президента ИНК, образовав 3 мая 1939 г. внутри Конгресса еще одну оппозиционную организацию «Форвард блок» [12, с. 333; 16, с. 584-585].

Таким образом, в своей политической деятельности в 1938 — начале 1939 гг. С. Ч. Бос проявил себя как лидер левого крыла ИНК, пользовавшегося значительным влиянием в партии и народе. Поскольку аппарат Конгресса находился в распоряжении правых лидеров, которые преобладали и в большинстве местных партийных организаций, он не смог осуществить свои взгляды и идеи, не сумел навязать свою линию крупнейшей индийской политической партии, хотя и проявил большую настойчивость. Тем не менее С. Ч. Бос многого достиг в реализации политической платформы, с которой он выступил в президентском обращении на сессии в Харипуре. Ему удалось немало сделать для пропаганды освободительных идей с конгрессистской трибуны; для формирования и сплочения сил, преданных идее независимости и прогрессивного развития независимой Индии; для ослабления влияния умеренных и правых деятелей на политический курс ИНК и находившихся под его эгидой массовых организаций, то есть сдвига Конгресса влево и модификации его политической и социально-экономической программы, а также для определения конгрессистами своей модели свободного индийского государства. 1938 год стал апогеем политической карьеры С. Ч. Боса в ИНК. Его отставка с поста президента партии в апреле 1939 г. и последовавший затем отход от Конгресса и массового движения на территории Индии стали началом трагедии этого видного политического деятеля, отказавшегося от гандистской доктрины ненасилия и попытавшегося завоевать независимость вооруженным путем, опираясь на японскую помощь. Ничего не добившись, он погиб 18 августа 1945 г. на борту потерпевшего катастрофу японского самолета при весьма загадочных обстоятельствах.

Литература

1. Девяткина Т. Ф., Егорова М. Н., Мельников А. М. Зарождение коммунистического движения в Индии. — М., 1978.
2. Мартышин О. В. Политические взгляды Джавахарлала Неру. — М., 1981.
3. Неру Дж. Автобиография. — М., 1955.
4. Неру Дж. Открытие Индии. — М., 1955.
5. Новейшая история Индии. — М., 1959.
6. Райков А. В. Национально-революционные организации Индии в борьбе за свободу 1905—1930 гг. — М., 1979.
7. СССР и Индия. — М., 1987.
8. Constitution of the Indian National Congress. — Allahabad, 1925.

9. India's struggle for freedom: Select Documents and Sources. Vol. 1. — Delhi, 1962.
10. Sareen T. R. Select Documents on Indian National Army. — Delhi, 1988.
11. Speeches and documents on the Indian constitution 1921–1947. Vol. 1. — Bombay, 1957.
12. Bose S. C. The Indian struggle, 1920–1942. — Calcutta, 1964.
13. Chattopadhyaya G. Subhas Chandra Bose and Indian Communist movement. — New Delhi, 1973.
14. Gordon L. A. Bengal: The nationalist movement 1876–1940. — New York, 1974.
15. Lakhanpal P. L. History of the Congress Socialist Party. — Lahore, 1946.
16. Majumdar R. C. History of the freedom movement in India. Vol. 3. — Calcutta, 1963.
17. Majumdar S. K. Jinnah and Gandhi. — Calcutta, 1966.
18. Moore R. C. The crisis of Indian unity 1917–1940. — Delhi, 1974.
19. Netaji. His life and work. — Agra, 1948.
20. Sinha L. P. The left wing in India (1919–1947). — Muzaffarpur, 1965.
21. Sitaramayya B. P. The History of the Indian National Congress. Vol. 2. — Bombay, 1947.
22. The Bombay Chronicle.
23. The Daily Worker.
24. The Times.

М. В. Лобанова

К. РАКОВСКИЙ ОТ «ТЕСНЫХ» К «АНАРХО-ЛИБЕРАЛАМ». ПРИЧИНЫ ТРАНСФОРМАЦИИ ПОЗИЦИИ

К. Раковский, более известный в постсоветской литературе под именем Христиана Георгиевича Раковского, был одним из наиболее ярких представителей социал-демократического движения Балкан начала XX века. Рассмотрение его деятельности будет способствовать более полному пониманию специфики развития социалистических движений в отдельных странах Юго-Восточной Европы и на всем Балканском полуострове в целом. Исследование роли и позиции К. Раковского в первое десятилетие XX века возможно лишь в теснейшей связи с выявлением общих для II Интернационала тенденций в силу чрезвычайно активного участия Раковского в этой международной организации.

После реабилитации Раковского в 1988 году в СССР и позднее выходили исследования и монографии, посвященные как конкретным проблемам, так и жизни и деятельности Раковского в целом.

В этих трудах Балканский период наименее изучен. Среди крупных работ можно назвать большое биографическое исследование В. М. Волковинского и С. В. Кульчицкого «Христиан Раковский: Политический портрет» [1], один из разделов сборника «Возвращенные имена» также посвящен судьбе Раковского [2]. В этой же связи может быть упомянута научно-художественная работа В. Е. Мельниченко «Непокоренный» [3]. Из недавно вышедших работ наиболее крупными являются монографии Г. И. Чернявского и М. Г. Станчева «В борьбе против самовласти: Х. Г. Раковский в 1927-1941 гг.» и В. А. Головкин, М. Г. Станчева, Г. И. Чернявского «Между Москвой и Западом» [4; 5]. В Болгарии также имя Раковского стало очень популярным, но исследованию подвергался в основном лишь «тесносоциалистический» период его деятельности. Наиболее полным исследованием жизни и деятельности К. Раковского в Болгарии можно назвать книги Филиппа Панайотова «Доктор Крыстю Раковский: Дополнение к автобиографии» и «И мертвые еще заговорят: Дополнение к автобиографии Крыстю Раковского», вышедшие в Софии в 1988 и 1990 годах [6; 7]. Кроме того, в периодическом издании «Известия института по истории БКП» были опубликованы материалы болгаро-советской научной конференции, посвященной 115 годовщине со дня рождения Крыстю Раковского. Особое внимание «тесносоциалистической» деятельности Раковского уделяли Димитыр Генчев и Ангел Веков, их научные интересы касались роли Раковского в создании Болгарской социал-демократической партии в 1891 г. у Генчева и деятельности Раковского между 1891 и 1904 гг. у А. Векова [8–10].

Социал-демократическое движение в Болгарии начала XX столетия характеризуется постоянным дроблением социалистических сил и, что особенно важно, резким противостоянием двух основных социал-демократических партий — «тесных» и «широких» социалистов*. Фракционная борьба двух левых партий породила третье течение в рабочем движении — союз «Пролетарий», или движение анархо-либералов, как называли их сторонники Болгарской рабочей социал-демократической партии (тесных социалистов) (БРСДП (т. с.)). В качестве самостоятельной группы идейное направление, представ-

*Болгарское социал-демократическое движение раскололось в 1903 г. Правое крыло оформилось в Болгарскую рабочую социал-демократическую партию широких социалистов (БРСДП (ш.)), а левое в Болгарскую рабочую социал-демократическую партию тесных социалистов (БРСДП (т. с.)). БРСДП (ш.) была сторонницей классового сотрудничества в Болгарии и выдвинула своим основным принципом тактику «общего дела», не исключая, однако, революционных перспектив. БРСДП (т. с.) была партией ортодоксального направления, ориентированной исключительно на классовую борьбу и революцию.

8 *Bulgaria's struggle for freedom. Select Documents and Sources, Vol. 1*

ляемое анархо-либералами, просуществовало очень недолго — с 1905 по 1908 год, после чего союз «Пролетарий» объединился с Болгарской Рабочей Социал-демократической партией (широких социалистов) (БРСДП (ш.)), которая после этого стала называться объединенной. Трансформация позиции Раковского, вначале убежденного сторонника БРСДП (т. с.), а потом не менее энергичного союзника анархо-либералов и их единомышленников-прогрессистов, необычайно интересна и практически не освещена в современных исторических исследованиях. Эволюция взглядов Раковского была движением в сторону западно-европейского демократизма, характерного для деятельности II Интернационала в целом.

С 14 по 20 августа 1904 г. в Амстердаме проходил шестой по счету конгресс II Интернационала, на котором присутствовало 476 делегатов от всех социал-демократических партий мира [11]. БРСДП (т. с.) была представлена К. Раковским, для которого это был последний взлет в качестве «тесного» социалиста [10, с. 220]. Он отстаивал позицию партии по вопросу о расколе в рабочем движении Болгарии, пытаясь сам себя убедить в том, что диктаторское поведение ЦК необходимо ради спасения партии. В первый и последний раз после раскола «тесные» добились права единолично представлять болгарскую социал-демократию. Вопрос о членстве БРСДП (ш.) во II Интернационале еще не был решен, и «тесные» рассчитывали, что Раковскому удастся представить «широких» как группу социалистствующих политиков, не способных и не желающих признавать социалистические принципы. Раковский и все будущие анархо-либералы, внутренне недовольные деятельностью ЦК БРСДП (т. с.), тем не менее проявили полное единодушие с партией, считая на текущий момент борьбу с «широкими» задачей первостепенной.

Раковский участвовал в комиссии по вопросу о единстве в партии и попытался оправдать раскол социалистического движения в Болгарии перед лидерами II Интернационала, не склонными одобрять такое распыление социалистических сил. Даниель Де Леон, руководитель Социалистической рабочей партии США, участвовавший в заседании этой же комиссии, оставил свои воспоминания о выступлении Раковского. Судя по его запискам, Раковский опасался того, что предотвращение внутрипартийных расколов окажется невозможным, поскольку их причина — это борьба двух социалистических тактик [12, с. 149]. В речи Раковского, осторожной и взвешенной, совершенно отсутствовали характерные для «тесных» безапелляционность и оскорбительный тон. Очевидно, он, участвовавший во многих дискус-

сиях между «тесными» и «широкими» на стороне БРСДП (т. с.), в то же время пытался осмыслить причины возникновения группы Я. Сакизова, ставшей в 1903 г. БРСДП (ш.), пытался систематизировать социально-экономические причины, укреплявшие позиции новой социалистической партии. Такие лидеры западноевропейского социалистического движения, как К. Каутский, А. Бебель и Г. В. Плеханов, были склонны не только критиковать, но и анализировать причины такого явления, как ревизионизм [13, с. 5]. Поэтому отношение Раковского к «широким» — критика и изучение — было в русле политики II Интернационала. «Тесные» же, напротив, встали на путь критики без изучения, они видели в оппозиции сакизовской группы лишь нарушение партийной дисциплины и отказ от революционных методов борьбы. Раковский, выступавший в Амстердаме в качестве представителя и защитника «тесных», был, возможно, гораздо ближе к европейской социал-демократии, нежели к той партии, позицию которой он оправдывал самым искренним образом. Он говорил о расколе, но совершенно иначе, чем это делали бы члены ЦК БРСДП (т. с.). «Оба крыла серьезно стремились примирить свои противоречия и не раскалываться. Это оказалось невозможным. Часы за часами, митинги за митингами посвящались исключительно дискуссиям. Пункты расхождения обсуждались со всех точек: научной, теоретической, практической» [12, с. 142-143].

Де Леон, оценивая прения в комиссии о единстве в партии, высказал очень интересное соображение, также поясняющее трансформацию позиции К. Раковского, который позднее выступит вместе с «пролетарцами» за соединение двух враждующих фракций. Дело в том, считает Де Леон, что и К. Раковский, говорящий о необходимости раскола в партии, и Э. Ферри, «...говоривший о возможности примирения тактик и желательности их неразрывности», возможно, оба правы. Раскол и единство — это всего лишь эволюция кристаллизации партии, те этапы, через которые проходят все социал-демократические организации на разных стадиях своего развития. Расколовшись, два социал-демократических крыла начинают действовать самостоятельно, и постепенно происходит процесс очищения, в ходе которого проявляются «...зерна истины». В такой момент уже возможно и даже желательно объединение, которое, по словам Ферри, делает партию более «действенной» [12, с. 143-146].

После долгих прений комиссия о единстве приняла решение о желательности объединения социал-демократических сил: «...неукоснительный долг всех товарищей, всех социалистических организа-

ций, — указывалось в решении конгресса, — употребление всех сил для достижения единства партии...» [14, с. 150]. Партия «тесных» социалистов отказалась от выполнения Амстердамской резолюции о единстве под тем предлогом, что БРСДП (ш.) находится не на социал-демократических позициях, и поэтому к ней решение социалистического конгресса вообще не относится. Взгляды Раковского, высказанные им в 1904 г. по поводу раскола в болгарском социалистическом движении, также пока не совпадали с решением, принятым в Амстердаме, однако оно оказало на Раковского серьезное влияние и стало в будущем основой его объединительной кампании.

В свое время «тесные» очень дорожили знакомством Раковского с Г. В. Плехановым, Ж. Гедом, К. Каутским и другими лидерами II Интернационала. Д. Благоев предпочитал обращаться к Раковскому как к посреднику в контактах «тесных» с европейской социал-демократией [15, с. 222], но эти же контакты исподволь привели к тому, что Раковский стал незаметно отдаляться от БРСДП (т. с.). «Тесные» не воспринимали культурно-политические традиции II Интернационала, им была неприятна медлительность и «оформленность латинской культуры» [16, с. 8], их отпугивали все более усиливающиеся тенденции демократизма и классового сотрудничества. Резолюцию о единстве в партии, принятую на Амстердамском конгрессе, они извратили настолько, что подлинный смысл ее был полностью утрачен [17, с. 52]. Раковский, возможно, ощущал некую раздвоенность и неудовлетворенность: конфликтовать с партией, которой так верно служил много лет, он не хотел, а поддержать ее Центральный комитет не мог. Выход нашелся сам собой. После подписания Берлинского трактата в 1878 году территории, на которых находилось имение семьи Раковского, отошли к Румынии. В 1905 г. Раковский возвращается в румынский город Мангалия, где «...прилагает все усилия к тому, чтобы воскресить старую Румынскую социалистическую партию» [18, с. 188]. Он далек от событий Болгарской политической жизни, но следит за ними, и его симпатии к оппозиции БРСДП (т. с.) усиливаются.

Анархо-либералы и примкнувшие к ним прогрессисты представляли собой небольшую группу интеллигентов, наиболее остро ощущавших и приветствовавших проникновение западной социал-демократической традиции в болгарское рабочее движение. Многие из них сами некоторое время жили в Европе, практически все идеологи этого нового течения были близкими друзьями Раковского. Среди них такие лидеры оппозиционного движения, как Г. Бакалов [15,

с. 291], Н. Сакаров, Р. Аврамов, примкнувший к союзу «Пролетарий» «...как довольно видный деятель и заграничный представитель...» [19], Койка Тинева и Н. Харлаков [20]. Последний активно участвовал в международном социал-демократическом движении и даже фигурировал в отчетах о деятельности Амстердамского конгресса как представитель Болгарии в Международном Социалистическом Бюро II Интернационала (МСБ) [11, с. 8]. Раковский принимает взгляды лидеров третьего течения в социал-демократическом движении Болгарии и также начинает оценивать рабочее движение Болгарии как достаточно зрелое и способное в рамках одной партии объединить направленность на социальную революцию и западноевропейскую тенденцию политического эволюционирования. Такая задача была под силу только той организации, в основу которой должен был быть положен принцип «...устранения всех ограничений свободного выражения мнения» [13, с. 4-5]. Меньше всего такая организация партии устраивала ЦК БРСДП (т. с.). Партийное руководство требовало максимальной централизации и полного подчинения меньшинства большинству, ни о какой свободной критике не могло быть и речи. Все решения должны были исходить от ЦК. В 1905 году Г. Бакалов напишет о полном отсутствии инициативы в партии «тесных» социалистов, об отказе от «...собственного самостоятельного мышления» [21, с. 3].

Раковский, общаясь с анархо-либералами, понимает, что в партии «тесняков» царит произвол, деспотизм, чуждый социал-демократическим традициям Западной Европы, в которых формировалась его личность и среди которых он жил последние пятнадцать лет. Это заставляет Раковского сделать окончательный шаг к разрыву, и он отказывается от поддержки ЦК БРСДП (т. с.). В сборнике оппозиции, вышедшем в 1905 г., наряду со статьями Г. Бакалова и Н. Харлакова появляется и его статья. Появление статьи Раковского в издании анархо-либералов явилось документальным подтверждением его политических симпатий. Называлась статья «Интеллигентская диктатура в партии» и была решительно направлена против ЦК БРСДП (т. с.). Раковский отмечал в ней, что членам партии мешают проявлять «...свою волю и мысль»; о Г. Георгиеве и Д. Благоеве он писал, что они хотят «...заменить исторический опыт нашей партии своим личным, ее историческому развитию они противопоставляют несколько силлогизмов собственной фабрикации» [22, с. 37]. Он утверждал, что ЦК обрекает партию на «...осадное положение, налагает на нее свою диктатуру, отнимает ее самые эле-

ментарные права (право на участие в своей собственной жизни), парализует ее волю, мысль, инициативу и действие...» [22, с. 37].

Учитывая близость Раковского с лидерами западноевропейского социалистического движения, становится ясно, что его согласие или несогласие с анархо-либералами очень много значило для развития социал-демократического движения в Болгарии. Его позицию принимали во внимание руководители социалистических партий на Западе, и, следовательно, анархо-либералы могли рассчитывать на международную поддержку в случае окончательного разрыва с БРСДП (т. с.). В свою очередь, и «тесные» социалисты рассчитывали на поддержку со стороны МСБ и все еще ожидали от Раковского положительной оценки своих действий. Выступление Раковского на стороне Г. Бакалова и Н. Харлакова означало его отход от партии «тесных» социалистов, указывало на начало процесса изменения его взглядов и стало переходным этапом в развитии его социал-демократических принципов. Контакты Раковского с анархо-либералами в Болгарии необходимо изучать, поскольку они позволяют выявить механизмы проникновения западноевропейских политических тенденций в социал-демократические движения Юго-Восточной Европы.

Раковский, который с 1890 г. жил в Европе, переписывался с Энгельсом и тесно общался с наиболее яркими выразителями социал-демократической идеи в Западной Европе, принимал участие практически во всех конгрессах II Интернационала, начиная с Цюрихского в 1893 г. Он явился проводником культурно-политических традиций II Интернационала в болгарском рабочем движении. Живка Дамянова в своем очерке о Раковском называет его роль «...уникальной для своего времени», она пишет, что он стал «...интеллектуальным посредником между Болгарией и Европой, между Востоком и Западом» [23, с. 125]. Н. А. Бердяев в своем историософском произведении «Истоки и смысл русского коммунизма» подчеркивал восточный архетип, свойственный русскому народу. «Русский народ по своей душевной структуре народ восточный» [16, с. 7]. Это определение в достаточной степени соответствует и балканским народам, пережившим пятисотлетнее османское иго и во многом унаследовавшим «деспотический характер» и «стихийную силу» азиатской ментальности [16, с. 8]. Однако и в России, и в Болгарии был некий культурный слой, в котором «ассимилировались все западные идеи»; люди, составляющие этот круг, являлись как бы артериями, каналами для проникновения западной культурной традиции [16, с. 7]. Через них и в них самих встречались Запад и Восток, именно такой была роль

Раковского в социал-демократическом движении Болгарии. В то же время внутренний, возможно подсознательный, конфликт Восток-Запад во многом объясняет изменение политической позиции К. Раковского. Он в полном соответствии с европейской демократической традицией становится на сторону защитников свободы мнений в партии и тех, кто поднимает знамя борьбы за единство в социал-демократическом движении Болгарии.

Оформлением позиции К. Раковского и стала его статья «Интеллигентская диктатура в партии», напечатанная в оппозиционном сборнике анархо-либералов «Интеллигентский индивидуализм или интеллигентская диктатура?». Теперь анархо-либералы могли использовать его имя в объединительной кампании, в частности, Г. Бакалов вновь опубликовал его в сборнике левого крыла «Объединенной». Это было знаменитое «Открытое письмо» Раковского о необходимости объединения социалистических сил в Болгарии [24]. Отныне период колебаний и неуверенности остался позади, завершив процесс трансформации политической позиции Раковского от полного согласия с политической линией партии «тесных» социалистов до неуверенности, отказа от тактики БРСДП (т. с.) и открытой поддержки «пролетарцев», выражавших близкие ему принципы подлинной западноевропейской социал-демократии.

Литература

1. Волковинский В. М., Кульчицкий С. В. Християн Раковський: Політичний портрет. — Київ, 1990.
2. Возвращенные имена: Сборник: В 2-х т. — М., 1989.
3. Мельниченко В. Нескорений: Научно-художня книга про Християна Раковського. — Київ, 1990.
4. Чернявский Г. И., Станчев М. Г. В борьбе против самовластия: Х. Г. Раковский в 1927-1941 гг. — Харьков, 1993.
5. Головки В. А., Станчев М. Г., Чернявский Г. И. Между Москвой и Западом. Дипломатическая деятельность Х. Г. Раковского. — Харьков, 1994.
6. Панайотов Ф. Доктор Кръстьо Раковски: Допълнение към автобиографията му. — София, 1988.
7. Панайотов Ф. И мъртвите ще проговорят: Допълнение към автобиографията на д-р Кръстьо Раковски. — София, 1990.
8. Генчев Д. Кръстьо Раковски и ранното социалистическо движение в България // Известия на института по история на БКП. Т. 64. БКП — история и съвременност. — София, 1989.
9. Веков А. Плеханов и Раковски // Известия на института по история на БКП. Т. 64. БКП — история и съвременност. — София, 1989.

10. Веков А. Д-р Кръстьо Раковски на Амстердамския конгрес на Втория Интернационал // Известия на института по история на БКП. Т. 61. БКП — история и съвременност. — София, 1989.
11. Congres Socialiste International d'Amsterdam des 14-20 Aout 1904. Rapports. Projets de Résolution sur Les questions de l'ordre du jour par le Secretariat Socialiste international. — Bruxelles, 1904.
12. Де Леон Даниелъ. Избрани произведения. — М.; Л., 1932.
13. Бебелъ А. О Бернштейне. Речь, произнесенная на Ганноверском партийтаге 10 октября 1899 г. — Одесса, 1905.
14. Де Леон Даниелъ. Проблемы от Амстердамския конгресъ. — Издание на Българския Соц. Работ. Съюзъ въ Америка, 1925.
15. Веков А. Кръстьо Раковски в руското революционно движение (1891-1912 гг.) // Известия на института по история на БКП. Т. 53. — София, 1985.
16. Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. — М., 1990.
17. Йотов Йордан. Из борбите на тесните социалисти против опортюнизма на Втори Интернационал. — София, 1964.
18. Атанасова П. Кръстьо Раковски и румънското работническо движение // Известия на института по история на БКП. Т. 64. БКП — история и съвременност. — София, 1989.
19. Аврамов Р. Автобиография. Централен Държавен архив (ЦДА) на Република България (филиал Централен Партиен архив (ЦПА)); М. Ф. 275.
20. Троцкий Л. Д. Речь тов. Троцкого на похоронах тов. Н. И. Харлакова. Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории. (РЦХИДНИ) М. Ф., Ф. 325, оп. 1, д. 158.
21. Бакалов Г. Оружията на нашите противници. — София, 1905.
22. Р. Х. Г. Интелигентската диктатура въ партията // Интелигентски индивидуализъм или интелигентска диктатура? Принос към спора въ Работнишката Социалдемократическа Партия. Статии от Г. Бакалов, Каемпфер, Р. Х. Г. и Н. Харлаков. — София, 1905.
23. Дамянова Ж. Кръстьо Раковски — живот и дейност // Известия на института по история на БКП. Т. 64. БКП — история и съвременност. — София, 1989.
24. Раковски К. Обединението на българските социалистически фракции. (Открито писмо) // Обединението и прогресисткото течение. — София, 1909.

Збірник наукових праць

Вісник

Харківського державного університету

№ 396

Історія
Випуск 29

ХДУ: 310077 Харків, пл. Свободи, 4:

Видруковано в АТ «Бізнес Інформ»
310063 Харків, вул. Майдана Багманова, 28, кімн. 319

10. Вехов А. Д-р Кръстю Раковски на Амстердамския конгрес на Втория Интернационал // Известия на института по история на БКП. Т. 61. БКП — история и съвременност — София, 1982.
11. Congrès Socialiste International d'Amsterdam des 14-20 Août 1904. Rapports. Projets de Résolution sur Les questions de l'ordre du jour par le Secretariat Socialiste international — Bruxelles, 1904.
12. Де Леви Даниел. Избранные произведения. — М.: Л., 1932.
13. Бебель А. О Бернадетине. Речь, произнесенная на Ганноверском партсъезде 10 октября 1899 г. — Москва, 1905.
14. Де Леви Даниел. Проблемы от Амстердамския конгрес. — Издание на Българския Соп. Работ. Съюз в Америка, 1925.
15. Вехов А. Кръстю Раковски в руското революционно движение (1891-1912 гг.) // Известия на института по история на БКП. Т. 53 — София, 1985.
16. Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. — М., 1990.
17. Йотов Йордан. Из борбата на тесните социалисти против опортюнизма на Втори Интернационал. — София, 1964.
18. Атанасова П. Първото християнско-социалистическо движение // Известия на института по история на БКП. Т. 64. БКП — история и съвременност. — София, 1989.
19. Аврамов Р. Автобиография на Валери Държавен връх (ЦДА на Република България (Филиал Централен Партисен архив (ЦПА)); М. Харковския Университет.
20. Троцкий Л. Д. Речь тов. Троцкий на похоронах тов. Н. И. Харламова. Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (РЦХИДНИ) М. Ф. Ф. 325, оп. 1, д. 158.
21. Бакалов Г. С. ...
22. Р. Х. Г. И...
23. Дамжинова Ж. Кръстю Раковски — живот и дейност // Известия на

Відповідальний випусковий **Ю. В. Буйнов**

Редактор **Д. М. Поліванова**

Коректор **О. Г. Літинська**

Комп'ютерна верстка **О. І. Мойсейченко**

Підписано до друку 21.10.97. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.

Умов.-друк. арк. 11,4. Облік.-вид. арк. 12,4. Тираж 500 прим.

Зам. № **307**
Замовне.

ХДУ. 310077 Харків, пл. Свободи, 4.

Видруковано в АТ «Бізнес Інформ».

310002 Харків, вул. Маршала Бажанова, 28, кімн. 319.